

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پوهنتون بلخ
معاونیت تحقیقات و مجله علمی
آمریت مجله علمی

ژورنال بین المللی علوم اجتماعی
دوره اول، شماره اول، ۱۴۰۴ ه.ش

صاحب امتیاز:	پوهنتون بلخ
مدیرمسئول:	پوهندوی دکتور محمد شاه صدیق
سر دبیر:	پوهندوی دکتور محمد اسحق رحیمی
مدیر ژورنال بین المللی:	شمس الدین "خواجه زاده"
مدیر عمومی مجله:	صابر الله "سحر"
مدیر نشریه مجله:	عاشق الله "رحیم"
آدرس سایت:	https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss/login
ایمیل آدرس:	balkhscience093@gmail.com

اعضای هیئت تحریر	
پوهاند دکتور علوم محمد طاهر طاهر	پوهنځی حقوق و علوم سیاسی
پوهاند دکتور محمد صالح راسخ	پوهنځی ادبیات
پوهاند دکتور ولی محمد فائز	پوهنځی اقتصاد
پوهنمل دکتور حمیدالله عمر خیل	پوهنځی تعلیم و تربیه
پوهنمل دکتور عبدالخلیل مرات	پوهنځی اقتصاد
پوهنمل دکتور فیروزالدین منصوری	پوهنځی حقوق و علوم سیاسی
پوهنمل دوکتور ذبیح الله صاحب	پوهنځی ادبیات
پوهنوال ماستر عبدالحق حقیق	پوهنځی ادبیات
پوهنوال ماستر محمد کاظم حکیمی	پوهنځی شرعیات
پوهندوی ماستر مجتبی محفوظ	پوهنځی تعلیم و تربیه
پوهندوی ماستر محمد داود اکرامی	پوهنځی علوم اجتماعی
پوهنمل ماستر سکندر میهن یار	پوهنځی ژورنالیزم و آگاهی عامه

تمامی حقوق این اثر برای پوهنتون بلخ محفوظ است.

LIST OF ARTICLES

An Analytical Study of the Structure and Manner of Blank Verse in Pashto Literature 1

Hameedullah Omarkhel

Ph. D Senior Teaching Assistant, Faculty of Education, Balkh University

Artificial Intelligence in Education with an Emphasis on Mathematics 17

1. Yaqub Ali Rabin

Teaching Assistant, Faculty of Economics, Balkh University

2. Zubin Khaja Ahmadi

Teaching Assistant, Faculty of Economics, Balkh University

3. Hamid Reza Qadamshahi

Teaching Assistant, Faculty of Economics, Balkh University

Healthy and Unhealthy Family Functioning among Pashtun and Uzbek Ethnic Groups: A McMaster Model Analysis 41

1. Zarifullah Ahmadya

Senior Teaching Assistant, Faculty of Education, Balkh University

2. Mahmood Heidari

Associate professor, Faculty of Education and Psychology, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

3. Mohammad Ali Mazaheri

Professor, Faculty of Education and Psychology, Shahid Beheshti University Tehran, Iran

4. Fereshteh Mootabi

Assistan Professor, Family Therapy Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

The Lexical Influence of English as a Globally Dominant Language on Dari/Persian in the Translation of Academic Texts: A Case Study of Students at Balkh University 57

Abdul Haq Haqiq

Associate Proffessor, Faculty of Language and Literature, Balkh University

The Conditions of Civil Liability of Physician under Afghan Law 75

1. Zakir Hossein Rezaei

Ph.D. Assistant Professor, Faculty of law and political science, Balkh University

2.Mohammad Arif Rahim

Associate professor, Faculty of law and political science, Balkh University

The study of Public -Private Partnerships for Enhancing Health Services Delivery in Afghanistan: Lessons from India 91

Habibullah Mohammadi

Assistant Professor, Economics Faculty of Balkh University

Analysis of binary Oppositions and Their Inversion in the Diwan of Khushhal Khan Khattak..... 113

1.Zabiullah Sahib

Ph. D, Senior Teaching Assistant, Faculty of Language and Literature, Balkh University

2.Matiullah Rohyal

AssistantProfessor, Faculty of Language and Literature, kandahar University

Involuntary Transfer of the Option of Condition in Islamic Jurisprudence and Afghan Law 129

1.Feroz Mansori

Ph.D, Senior Teaching Assistant, Faculty of Law and Political Sceince, Balkh University

2.Mohmmad Ishaq Rahimi

Ph.D, AssistantProfessor, Faculty of Law and Political Sceince, Balkh University,

The Study of Political Factors in the Expansion and Formation of the Hanafi School of Thought in the Second Century AH 143

1.Qari Mahmood Mohammadi

Senior Assistant, Faculty of Sharia, Balkh University

2.Hikmatullah Hikmat

Senior Assistant, Faculty of Sharia, Balkh University

The Role of Professional Development Members in Enhancing Teachers' Skills in Schools of Mazar-e-Sharif City..... 157

Mohammad Shah Sediq

Ph.D. Assistant Professor, Faculty of Education, Balkh University

The Aesthetics of Elegy in the Poetry of Abū Dhū'ayb al-Hudhalī: An Analytical Study

Naqibullah Rasa

Ph.D. Senior Teaching Assistant, Faculty of Language and Literature,
Balkh University

Necessity and Value of Conceptual Metaphor 195

Senior Teaching Assistant, Faculty of Education, Paktika University,

1. Rahmatullah Hakimi

2. Assadullah Nasiri

Senior Teaching Assistant, Faculty of Language, Balkh University

Changes in the Positions of Islamic World Countries and International Actors Regarding the Gaza Crisis: A Discursive and Political Practice Approach 211

1. Abdullah Yaqubi

Teaching Assistant, Faculty of Law and Political Science, Balkh
University

2. Sayed Mahdi Hussaini

Senior Teaching Assistant, Faculty of Law and Political Science, Balkh
University

EDITORIAL/سرمقاله

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين وبه نستعين وعليه نتوكل، والصلاة والسلام على من بُعث رحمة
للعالمين وعلى آله وصحبه أجمعين أما بعد.

The launch of the *International Journal of Social Sciences* (BJSS) emerges at a time when the need for rigorous, evidence-based social science research has never been greater. This inaugural issue reflects our commitment to fostering scholarly dialogue that advances knowledge, informs practice, and supports the development of more resilient and equitable societies. Through this platform, we aim to bring together diverse perspectives, methodologies, and academic voices dedicated to understanding the complexities of human life and social systems.

We are pleased to introduce the first issue of the *International Journal of Social Sciences* (BJSS) at Balkh University—an academic platform created to encourage thorough research across various social science fields. As a new journal, BJSS commits to publishing high-quality, peer-reviewed studies in areas such as language and literature, education, law, economics, Sharia studies, sociology, public administration, and related disciplines that enhance human understanding and societal progress.

The publication of research in the social sciences is indispensable for interpreting complex social realities, informing policy, and contributing to sustainable development. The social sciences examine the structures, behaviors, norms, and systems that govern human interaction—whether in economic relations, legal frameworks, cultural expressions, educational processes, or moral and religious foundations. By offering a multidisciplinary platform, this journal encourages the integration of diverse methodological approaches and theoretical perspectives. Such academic synergy not only enriches scholarly inquiry but also enhances research's capacity to address the sociopolitical, economic, and cultural challenges facing contemporary societies.

The goals of BJSS are both ambitious and essential. Our journal seeks to promote innovative research, uphold international standards of academic integrity, and provide a credible venue for emerging and established scholars alike. We aim to expand the visibility of regional scholarship, support evidence-based knowledge creation, and contribute to the global academic conversation. By aligning our editorial practices with those of reputable international journals—through strict peer review, transparent

---

editorial processes, and a commitment to educational excellence—we aspire to build a publication that meets the expectations of the global research community.

We extend our sincere appreciation to all members of the editorial board, section editors, reviewers, and contributors whose expertise, dedication, and time have shaped the quality of this first issue. Their collaborative spirit and scholarly integrity have been fundamental to the establishment of this journal. We also thank the authors who entrusted us with their work and contributed to laying the foundation for what we hope will become a long-standing academic tradition.

At the same time, we warmly invite researchers from around the world to submit their manuscripts to future issues of BJSS. Your contributions will help expand the frontiers of social science research, enrich academic debate, and amplify the intellectual presence of our region within the international scholarly landscape. We are committed to providing a professional, fair, and timely review process, and we look forward to publishing work that embodies originality, methodological rigor, and scholarly insight.

As we launch this first issue, we reaffirm our dedication to maintaining scholarly excellence and strengthening the academic community within and beyond our region. BJSS aspires to grow into a respected source of innovative research, constructive debate, and meaningful intellectual exchange. We look forward to continued collaboration with researchers, reviewers, and readers as we build a journal that contributes to the advancement of the social sciences worldwide.

Hameedullah Omarkhel, Ph.D.

**Vice Chancellor for Research and the Academic Journal of Balkh
University**

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. 1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

An Analytical Study of the Structure and Manner of Blank Verse in Pashto Literature

Hameedullah Omarkhel¹

Ph. D Senior Teaching Assistant, Faculty of Education, Balkh University

Received: 28/6/2025 Accepted: 31/10/2025 Published: 04/12/2025

Abstract

Scholars generally agree that blank verse possesses a distinct structure; however, there remains no comprehensive or universally applicable framework across languages. This study seeks to address this gap by providing a structural critique and analytical exploration of blank verse in Pashto literature. Employing descriptive and explanatory methods, the article examines the defining features of Pashto blank verse, with particular attention to the arrangement and harmony of sounds, words, and phrases. Furthermore, it distinguishes Pashto blank verse from other modern poetic forms, including free verse and prose poetry. The findings reveal that the structure of Pashto blank verse demonstrates unique characteristics that differentiate it from its counterparts in other languages.

Keywords: Blank verse, free verse, prose poetry, Pashto literature, modern

---

¹. Email: omarkhelhameedullah@gmail.com

1. Introduction and Statement of the Research Problem

Structure and form are essential components of poetry and literature as a whole. This topic remains a complex and often - debated issue in Pashto poetry. In the Pashto language, free verse - and more broadly, modern or non-traditional poetry - has been practiced since the 20th century. Various poets have written poems and verses using different frameworks of free verse. However, the structural forms or frameworks of free verse have not yet been clearly or comprehensively defined.

The structures of free verse in Pashto differ somewhat from those in other languages. According to contemporary literary scholars, the structure of free verse in Pashto predates that of English and other languages. In this context, Makhzan-ul-Islam by Akhund Darweza is often cited as an early example of free verse. This research focuses on the form of blank verse (a widely used style of free verse in Pashto today) and discusses its structure and characteristics.

The structure and nature of blank verse, and more broadly of free verse in Pashto, need to be clarified. Most readers and students are more familiar with the structured, rhymed forms of classical poetry. However, without understanding the distinctions between different types of free verse, it may become difficult - especially for beginners - to properly interpret or write such poetry.

In Pashto, blank verse deviates from traditional metric rules. Furthermore, what is referred to as “blank verse” in English is structurally different from blank verse in Pashto. Despite the common belief that Pashto free verse has been borrowed from English, these differences make it necessary to explore and define the unique characteristics of Pashto blank verse.

The purpose of this research is to analyze and evaluate the structure and characteristics of blank verse in Pashto literature so that readers and enthusiasts of this form can understand it better. It also aims to help prevent the rise of disorganized blank verse and to encourage the writing of well-structured poetry in the future.

This study attempts to answer the following questions:

- Does blank verse in Pashto have a specific structure and framework? If so, what is it?
- How does it differ from free verse in other languages?
- In which areas can these differences be observed?

Although some prior work has touched on this topic - discussing poetry and verse in general or the history and types of free verse - there has been no

dedicated book or article specifically addressing Pashto blank verse. Notable related works include:

- Pashto Nazm Pohenā (Pashto Poetics) by Dr. Lal Pacha Azmoon
- Pukhto She'ar senga Jorige (How Pashto Poetry is Formed) by Dr. Majawar Ahmad Zyar
- She'aristan by Dr. Ehsanullah Darmal
- Nawī She'ar pa Pukhto Adab ke (Modern Poetry in Pashto Literature) by Dr. Latif Bahand (2016)

While these books and articles are valuable, there remains a clear need for focused research on Pashto blank verse.

This research employs a descriptive–analytical method. Primary sources include selected poems by contemporary Pashto poets, while secondary sources consist of scholarly works on Pashto poetics and modern poetry. The study analyzes structural elements (meter, rhyme, rhythm), stylistic features (imagery, conciseness, sentence flexibility), and conceptual aspects (themes, symbolic depth) of blank verse. Comparative analysis with English and Persian traditions is also conducted to identify similarities and differences.

This article is based on a range of academic and literary sources related to Pashto blank verse and free verse poetry. The materials used include scholarly books on Pashto poetics and modern poetry, such as works by Dr. Lal Pacha Azmoon, Majawar Ahmad Zyar, Dr. Latif Bahand, and Ehsanullah Darman. Forms of free verse in Pashto and other languages were consulted. Selected poems by contemporary Pashto poets were also analyzed to examine structural patterns, stylistic features, and the linguistic characteristics of blank verse. These texts provided a solid foundation for comparative analysis between blank verse, prose poetry, and Monday (Short) poetry, and helped identify key differences between Pashto and other languages' approaches to blank verse.

2. Definition of Blank Verse

In English, blank verse refers to a type of poetry known as "Spin Sher" in Pashto. The word "blank" means pale, white, or colorless. It originates from the French word "blanc," which is related to brightness or whiteness. In Spanish, it is pronounced blanco, and in Italian, bianco. The term verse simply means poetry or a line of poetry. Blank verse is defined as poetry that follows a specific metrical pattern - iambic pentameter (five pairs of syllables per line, each pair having an unstressed syllable followed by a stressed one.) - But does not use rhyme (Shaw, 2007, p.139).

There are two prevailing schools of thought regarding the structure of blank verse. One claims that blank verse contains neither meter nor rhyme, while the other asserts that it retains meter but lacks rhyme. Both viewpoints will be examined by presenting definitions from proponents of each side.

Historically, blank verse was first introduced into English literature by Henry Howard (16th century), a prominent English poet. He translated parts of classical texts and the Bible from Italian into English using a poetic form he termed blank verse. Interestingly, the publishing society that released this collection referred to it as having a "strange and unusual meter" (Shaw, 2007, p.139).

According to Qalandarzada (2020), blank verse lacks the traditional components of a poem such as couplets or verses; rather, it consists of poetic lines without meter, though it still contains internal rhythm and musicality (Takbook.com, December 12, 2020).

Shafiei Kadkani (2011) also describes blank verse as poetry without meter, noting that its roots in Persian literature can be traced back nearly 1,200 years (p. 311).

Additionally, the view of Ahmad Shamloo, a key figure in Persian blank verse, is also important in understanding the concept. However, as Falaki (2001) points out, the form of blank verse in world literature significantly differs from that developed by Shamloo (p. 128).

Ahmad Shamloo defines blank verse as follows:

"Blank verse may not necessarily lack rhythm, rhyme, or imagery - it is not deprived of them but rather free from their constraints. It does not seek these elements, nor does it reject them entirely. It is a form of poetry that refuses to confine itself to conventional frameworks. It shows indifference-even resistance - to artificial structure, using thought as its guiding force rather than rhyme or formula. Blank verse avoids ornamental form and reveals its essence in formlessness" (Mojabi, 1381, p. 451).

In literary terminology, blank verse refers to a metrical composition without rhyme. In Western literature, this form has a long history and has been used in many dramatic works, such as Pushkin's *Boris Godunov* and *The Little Tragedy* (Shinwari, 2014, p. 309).

Those who do not support the inclusion of meter in blank verse argue that if someone expresses their poetic imagination through simple literary prose without any metrical constraints, it can still be considered blank verse.

3. Structure of Pashto Blank Verse

First, we will look at the structure of blank verse poetry in English.

The meter used in blank verse is iambic pentameter, which consists of five metrical feet per line. An iamb is made up of one unstressed syllable followed by a stressed syllable, and pentameter means the line contains five such feet. In other words, each line of blank verse typically has ten syllables, divided into five units (feet), with each unit comprising one unstressed and one stressed syllable. For example, consider a line from the English Romantic poet John Keats:

A thing | of beau | ty is | a joy | for ever
Its love | liness | increas | es it | will never

Blank verse has a strong resemblance to literary prose, but it is distinguished by the above-mentioned metrical rule. Occasionally, literary prose may contain lines that resemble blank verse in form and rhythm - such as: "It is a dark night; the lamp whispered your name." However, John Vane (1990) clearly distinguishes between prose and blank verse, stating that "Prose is like walking, while blank verse is like dancing" (p. 111).

Dr. Mujawir Ahmad Zyar defines blank verse as a form of poetry that has meter but no rhyme, and is composed in a rhythmic style using highly fragmented poetic sentences, often containing three to four tonic or rhythmic peaks, without being divided into traditional stanzas.

According to him, Pashto blank verse, in its true form, may correspond to European non-traditional (prose) poetry or share similarities with Persian poetic forms and imagery. In Persian, "she'r-e sefid" (white poem) is a type of poetry that could, in principle, align with Khalil bin Ahmad's Arabic metrical system (aruz, such as mafa'ilu). Similar to Pashto free verse, its rhythm and tone are structured based on beats and cadences, rather than rigid rhyme schemes.

In Pashto literature, as Zyar notes, the term "blank verse" is used only to refer to poetic frameworks (poetic images or structures). These frameworks, unlike those of free verse, lack a fixed metrical or rhythmic pattern and typically consist of very short poetic statements, often symbolic or metaphorical, with elevated intellectual content. These structures are aesthetically rich and, if developed with more structure and rhythm, they may transition into free verse. However, if they naturally attain meter without requiring significant revision, they are no longer considered blank verse, but rather classified as free verse. (Zyar, August 13, 2017, Tand.com) Dr. Zyar describes blank verse as non-rhymed and non-metrical poetry, which-much like free verse-draws heavily from native Pashto folklore. Its

roots can be traced to folk expressions such as storytelling chants (narey), children's songs, proverbs, and humorous sayings.

This form of poetry is typically divided into short and long rhythmic segments. A blank verse poem usually conveys a single image and a focused message, and it does not exceed beyond short or extended fragments. If it does, it may no longer be considered blank verse and instead be categorized as prose poetry.

An Example of Structure in Blank Verse :

"Let me..."

"Bloom in the garden of your face,"

"And become the flower of your chest..."

Here we will analyze and interpret a blank verse poem by Dr. Mujawir Ahmad Zyar - one that he and other poets have identified as an example of Pashto blank verse.

The House of Love (by Dr. Mujawir Ahmad Zyar)

Sta danga wuna

Da sparli da shairaziyo

Da payakht nasha wa

Walaara ao bela taana

Wolambal bagh pa khpulo sro weno ke

Sta danga wuna

Da baran da wredo zeri wa

Walaara ao bela taana

Pa shundo wuch sho

Da khandawo fasal

Your tall tree

Was a symbol of spring's blessings,

A sign of endurance.

It stood - and without you,

The garden bathed in its own red blood.

Your tall tree

Was a herald of rain.

It stood - and without you,

The season of laughter

Dried up on the lips.

There are different opinions about blank verse; in Pashto, it is said that the absence of metrical (arūzi) meter in blank verse gives the poet creative freedom. In other words, blank verse does not follow meter or rhyme, but attention to internal music and ton is necessary. The combination of words

is very important in blank verse, as seen in phrases like “tall tree,” “spring’s freshness,” and “season of laughter.” These combinations require deep thought and patience, making their creation a challenging and precise artistic task.

Another important element in blank verse is the creation of parallel structure (*qarīnah*) - a balanced relationship between lines. This means that both upper and lower lines should relate or mirror each other in some meaningful way. For example, in the poem by Majawar Ahmad Zyar, the word rain is introduced, followed later by references to the season and its drying, establishing a thematic and structural parallel.

Another feature of blank verse is the flexibility in sentence structure. As mentioned earlier, since blank verse lacks traditional metric constraints, the poet has full freedom to rearrange words and sentence elements. For example, in the last two lines of the poem mentioned earlier, the original sentence could have been something like “The season of laughter dried on the lips,” or simply “The season dried.” Normally, in prose or formal grammar, the subject comes first, followed by the verb. However, in blank verse, common in all types of poetry, where the natural sequence of sentence elements can be altered for poetic effect.

Blank verse also tends to favor brevity or conciseness - conveying complex meanings in just a few words. That is, the poet attempts to express feelings, concepts, and imagery using minimal language. Since blank verse is not bound by traditional meter or rhyme, it relies on concise expression, strong imagery, internal rhythm, and deep semantic content to maintain its emotional and aesthetic impact. In this kind of poetry, lengthy explanations are avoided, repetition is minimal or absent, and each word carries significant weight. The poet offers only hints or suggestions, while the reader is left to interpret and complete the meaning themselves.

In blank verse, emotion and imagery are essential - both concrete (sensory) and abstract (mental) imagery. For example, a concrete image is something that can be felt or touched:

My father was a laborer,
A man of faith,
He always prayed,
Even God

Was ashamed of his hands.

This is a vivid, sensory image grounded in physical and observable details. An abstract image, on the other hand, is something that cannot be touched or directly observed - like dreams, love, or heartache.

At times, in blank verse, two lines are separated by the word "and" to create musicality and rhythm. Also, wherever a natural pause occurs, the poet typically moves to the next line. This line break functions like a breath or a shift in rhythm.

In his 2018 work, Darmal presents an example of blank verse and discusses its external structure, considering the external form of the following poem to be representative of contemporary blank verse. This is because the poem's lines are not connected through consistent meter or rhythmic flow (p. 556).

Mr. Ehsanullah Darmal has cited the following poem by Waman Niazi and analyzed both its external and internal (mental) structure.

Noor

Zra me day

Da haghə par mərəy

Na-āshnā khattāti wakrəm

Rang ba da obo la siuri wākhləm

Ao karkay bāyad la munāsib

Noora rābēl krəm

Kho che shpa pəxa she

(Darmal, 2018, p. 556)

Light

My heart

Wants to do unfamiliar calligraphy

On her throat.

I will take color

From the shadow of water,

And I must separate the window

From proper light - But only when the night deepens.

On page 447 of his book "Shearistan", Ehsanullah Darmal writes about the rhythm of blank verse: "Although Pashto free verse contains uneven meters, it still carries a particular rhythm. And if we remove this hidden structure from free verse, we would be stripping away one of poetry's key elements - rhythm - and we would then create at what is called blank verse." (Darmal, 2018, p. 447).

From this view, it becomes clear that even in free verse, there is a subtle rhythm and structure. However, if that rhythm disappears, the poem is then classified as blank verse.

Dr. Ehsanullah Darmal, therefore, differs from the European and Western definitions of blank verse in that he does not recognize any formal meter in Pashto blank verse. Although Darmal emphasizes the role of syllables in

free verse, which gives the poem a kind of rhythm, he draws a clear distinction between blank verse and free verse based on the presence or absence of measurable rhythm or weight.

In summary, the form of blank verse as defined by Europeans and English writers does not fully apply to Pashto poetry. As a result, differentiating among new poetic forms in Pashto remains somewhat challenging.

4. The Nature of Modern Pashto blank Verse Poetry

According to Professor Bahand (2016), unfortunately, little attention has been paid to modern poetry either in terms of translation or during the process of innovation and creation. As a result, shortcomings are clearly visible in certain areas. One could say that modern poetry may be weak and lacking in terms of rhythm or meter; however, these are still our first steps - and taking the first step is not something everyone can do. The reason for these shortcomings is also quite clear: Pashto poetry has been in poor condition for a long time. This decline is largely due to unfavorable conditions and environment (p. 28).

Regarding modern poetry, Professor Bahand states:

“Pashto modern verse is progressing step by step, day by day, toward development and strength, and is reaching toward the heights of beauty. For this reason, some poets consider themselves entitled to lay the foundation for a new metrical system suited to modern poetry. Free verse (modern poetry) is a relatively new phenomenon in Eastern literature, and in Pashto as well, the tradition of free verse was introduced in the latter half of the 20th century. In Pashto literature, free verse emerged through the imitation of European poetry and found its way into our literary tradition through Western influence” (Bahand, 2016, p. 51).

In the beginning, blank verse poetry was only liberated from rhyme and line, while still maintaining consistent syllabic structure across its lines. However, it soon also let go of that regularity in syllabic flow, and lines began to appear with varying lengths and rhythms. Yet, when read aloud, the poem retained a kind of harmony from beginning to end, creating a unified musicality. This ensured that the transitions between lines did not feel disjointed or jarring, and there was no awkward pause or disruption in the poem’s rhythm as it moved from one line to the next.

According to Professor Zyar, blank verse is a form of fully liberated poetry. Regarding free verse, Abrams states that it is a type of poetry that does not follow meter or rhyme (Abrams, 1993, p. 331).

Professor Azmoon, on the other hand, states that free verse is not only free from the constraints of rhyme, but also liberated from fixed meter, syllabic

balance between lines, and other traditional prosodic restrictions (Azmoon, 2015, p. 8).

Professor Zyar, referring to free verse (which he equates with free-form poetry), writes: "By free Pashto verse, we mean that rhythmic poetry which, despite being unrhymed, has no fixed standard in terms of line length. Its lines may vary from as short as a single phonemic syllable to as long as forty or forty-five syllables" (Zyar, 2011, p. 318).

Jafari (2008) writes: "Free verse poetry is divided into three categories. First, semi-free verse: These are poems that do not follow a regular metrical pattern; some parts contain rhyme, while others do not, and there is some presence of meter. Second, blank verse (Sher Sapid), attributed to Ahmad Shamlou as its founder. In this type of poetry, meter and rhyme are not emphasized. Its distinction from prose lies in the style of expression. Instead of metrical rhythm, it relies on internal and semantic music. Third, new wave poetry (She'r- e Mowj-e Now), which lacks meter, rhyme, and even internal or semantic rhythm. What separates it from prose is solely the poetic imagination and the mode of expression." (Jafari, 2008, pp. 196 - 199).

According to Shamisa (2008): "Free verse poetry can be classified into three types based on its structure. First, the semi-formal type, which is referred to as free verse. This type of poetry has metrical rhythm, but the length of the lines is not limited to the traditional two, three, or four hemistiches; rather, it can exceed four. The rhyme does not follow a fixed pattern. Second, the inclusive type, also called blank verse (Sepid She'r). This form has rhythm and melody but lacks classical meter, and the rhyme does not occur in fixed positions. Ahmad Shamlou's poems fall into this category. Third, the new wave poetry, which neither has classical meter nor rhythm and melody like blank verse. However, it differs from prose in its style of expression, poetic language, and semantic melody" (p. 316).

Professor Mujawar Ahmad Zyar divides the forms of Pashto free poetry into two categories: semi-free and fully free, with the semi-free category further subdivided into different types. First, semi-free verse: These are patterns where the lines are not uniform in terms of syllable count, but the rhythm is maintained. This means that the repetition of stressed syllables occurs in a regular manner, and rhyme words appear occasionally.

This category includes free patterns, truncated poems (mondi), canto, sonnet, and haiku (Zyar, 2010, p.344).

If we do not clearly distinguish between the forms of free poetry, this may pose difficulties for beginner readers. For example, in Pashto, blank verse departs from the rules of meter, while in English, the poems categorized as

free verse differ from the Pashto concept, even though many believe that the framework of free poetry was adopted from English.

Free verse poetry does not follow traditional metrical patterns and lacks rhyme and refrain, but it still contains rhythm, meter, and musicality. This type of poetry is also called modern poetry or blank verse. Some people consider free verse to be free even from meter; however, rhythm and musicality are fundamental elements of poetry. In free verse, there is no rhyme or refrain, and the number and pattern of syllabic beats are not fixed or uniform. Instead, free verse subtly follows the musicality (tone) of poetry in an implicit way, which requires great skill and careful attention (Hashimi, 2002, p. 60).

Here, we should briefly pause to consider Professor Zyar's explanation regarding the difference between Pashto and English verse:

"As mentioned in the definition of free blank verse, the European terms 'blank verse' in French (*blanch vers*) and German (*blank vers*) do not correspond to our *Spin Sher* (blank verse), but rather align with what we call semi-free verse. Their free verse corresponds not to our free verse, but to our blank verse, which closely resembles prose. In short, their 'blank' is equivalent to our 'semi-free,' and their 'free' corresponds to our 'blank verse' and prose alike" (Zyar, 2010, p. 435).

Free verse poetry must maintain its poetic quality across its various forms and styles. No specific fixed form has been identified for it so far, and it includes many types, one of which is called blank verse (Rafiq, 2018, p. 157).

An Example of Free Verse in Pashto (from Abdulrahman Pezhwak's *Kalima Dara Rupai*)

Yara kho landa da da

Da de la khole na jaar sham

Ma weel senga ba shi

Za pa jagre ta wozam

Da ba pa oshko nasta

Da be kasi na zhari

My friend, it's simple - From her lips, I become a stranger.

I asked, how could this be?

That I go to war,

And she would sit in tears,

Crying over someone abandoned.

5. The Differences between Blank Verse and Other Forms of Free Poetry

Some literary scholars consider Monday (truncated) poetry to represent the concept of fully free verse or poetry. However, others believe that Monday poems should be regarded as early examples of free verse, but not as fully free poetry. For instance, Professor Zyar explains:

“Monday poems are a type of semi-free verse that lacks rhyme, but whose lines maintain a consistent syllabic and metrical (syllabotonic) structure. These poems are seen as rhyme-breaking and among the earliest examples of free verse. However, due to their consistent line length, stress pattern, and syllabic balance, they cannot be classified as fully free verse or poetry” (Niazi, 2016, p.144).

There is a Poem by Khalid Rasheed, quoted by Niazi from Sangarwal’s work)

Bia da guluno pa naazako shundo
Zmoong da kor par khwa yoo zawg raazi
Ya da saaqi da sro pialo pa krang ke
Da dagha waranay dunyagai par leemo (Niazi, 1395, p.144)
Once again, on the delicate lips of flowers,
A murmur rises toward our home.
Or in the clink of the cupbearer’s red goblets,
Upon the lips of this broken little world...

It can be said that Monday (truncated) poetry represents the early examples of free verse. Works like Kalima Dara Rupai and Zanjzani Shamar can be considered strong illustrations of this form.

Some scholars do not differentiate between blank verse and free verse. However, it is generally believed that free verse—formerly referred to as free verse—is poetry that does not follow conventional metrical structures. In contrast, blank verse in Western literature—especially in English—is significant for two key poetic forms: first Dramatic blank verse, and second Epic blank verse. Blank verse, by its form, does not rely on rhyme or meter. Yet this raises an important question: If poetry is not metrical, then what differentiates it from prose? Niazi (2016), quoting Khwaja Nasir, writes: “Poetry is imaginative speech, and poetic imagination is the foundation of poetry—not meter, nor anything else” (p. 148).

Some scholars argue that even if blank verse lacks a strict meter, it still possesses a certain distinctive rhythm and melody. Examples of blank verse can also be found in Pashto poetry. However, due to the unique linguistic structure of the Pashto language, its blank verse has developed a foundation

that is neither identical to the Western blank verse nor can it be classified exactly as fully free verse like theirs.

Professor Zyar considers prose poetry to be as meter less as blank verse, with the difference that blank verse contains an imaginative image and a message, and in Pashto it rarely passes beyond a few limited short lines or verses. In contrast, prose poetry, alongside its literary expression, at minimum includes a narrative element or short story-like examples. (Zyar, 2017, August 13, Taand.net).

In short, the earliest examples of blank verse in Pashto can be seen in Kalima Dara Rupai, which differ somewhat from Western blank verse in terms of syllables, meter, rhythm, and melody. In Pashto, due to dialectal pronunciation variations, sometimes pauses or changes in syllables occur in the recitation of blank or free verse poetry, which does not constitute a flaw.

Prose Poetry: Some scholars do not differentiate between prose poetry and blank verse. Others consider prose poetry to be an advanced form of literary prose, and it is true that prose poetry and literary prose share similarities in that their language is literary and artistic. However, the term blank verse is more common and can refer to literary pieces, short stories, or parts of a novella that contain imagination, poetic qualities, artistry, emotional appeal, as well as internal music and rhythm. Such works are considered prose poetry. Example of prose poetry

Gulghuti che da rangin sahar pa ghayz ke zaan singar kri , Shponde khlasai kri, pre awri margalari ao shi pighla, Bia che shpa shi, spogmai rashi lape lape taira khandi, Ghuti wekha shi, da nime shpa chopti ta bia pa patta khola ghwaregi, Bulbul rashi, bora rashi, shi loy jashn, da morganu, Zra ye bagh shi.

Meaning: The bud adorns itself in the embrace of the colorful morning, Opening its lips, adorned with pearls, becoming a maiden. Then when night falls, the moon arrives and softly smiles at it, the bud awakens, and in the silence of midnight, it quietly unfolds, the nightingale comes, the bee arrives, a great festival begins among the birds, and its heart becomes a garden.

In the West, prose poetry refers to short prose pieces that do not have meter, but they employ poetic elements such as rhythm, beat (cadence), rhyme (alliteration), poetic devices (figures of speech), internal rhyme, and imagery. Because of these features, prose poetry is distinguished from ordinary prose. Additionally, unlike free verse, its lines are not written separately.

The difference between literary prose (artistic prose) and prose poetry is that poetic prose is a literary form of prose that employs poetic features, while prose poetry is a literary genre of poetry expressed within the framework of prose (Sharifi, 2015, p.153).

Blank verse is said to be a type of poetry that does not follow traditional prosodic meter, but it employs the natural rhythm and melody of the language, making it pleasant to the ear when read. It does not fit within conventional prosodic patterns but has its own unique order and structure. Below is a brief outline of its structure:

- Making sentences melodic, like the rhymed prose of earlier times
- Breaking sentences into short phrases to create musicality
- Repetition of words and phrases at specific intervals
- Using words with similar meter here and there to produce music
- Paying attention to sounds and words and identifying their musical qualities
- Employing the rhetorical device of paronomasia (wordplay) and its types, such as rhyme (saja‘) and repetition (tarsi‘)
- focusing on the musical potential of the living language and avoiding clichés and formal language.

6. Findings and Results

The analysis reveals that Pashto blank verse differs significantly from Western definitions of the form. While English blank verse is defined by iambic pentameter and a consistent metrical framework, Pashto blank verse departs from fixed meter and rhyme, instead relying on internal rhythm, semantic depth, and vivid imagery. This makes it closer in structure to Persian “she’r-e sefid” (white poetry) and European non-traditional verse, though it retains unique features rooted in Pashto oral traditions such as chants, proverbs, and folk songs.

Another key finding is that Pashto blank verse often manifests in short, image-focused poetic units that emphasize symbolic meaning rather than extended narrative or descriptive elaboration. These units may stand independently or be loosely connected by parallel structures (qarīnah), creating thematic balance between lines. The form favors brevity and conciseness, requiring poets to convey complex emotions and ideas through minimal but powerful phrasing.

Finally, the study shows that Pashto blank verse occupies an intermediary space between free verse and prose poetry. Unlike free verse, which may retain elements of rhythm and metrical balance, blank verse abandons these entirely, privileging freedom of expression and word combinations that

generate internal music. Compared to prose poetry, blank verse is more condensed and imagistic, rarely extending into narrative form. These findings highlight the distinctiveness of Pashto blank verse and the urgent need for a clearer theoretical framework to categorize it within modern Pashto literature.

7. Conclusion

What is currently presented as blank verse in Pashto differs from the blank verse found globally, especially in English and other European languages. In English and European traditions, blank verse has a specific meter and distinctive features, often using iambic pentameter. In Pashto, there are also definitional challenges regarding blank verse, and the distinctions between blank verse and other free verse forms have not been clearly made. This has caused confusion in the classification of free poetic forms in Pashto. In Europe, blank verse emerged as a transitional product between the classical and modern worlds; however, in Pashto, blank verse and new free poetic forms are still evolving and awaiting further development.

8. References

- Abrams, M. H. 1993, *A Glossary of Literary Terms*, Harcourt Brace College Publishers, New York.
- Azmon, Lal Pacha. (2015). *Pashto Free Verse*. Jalalabad: Khateez Publishing Society.
- Azmon, Lal Pacha. (2018). *Pashto Verse Studies*. Kabul: Academy of Sciences of Afghanistan and Faculty of Literature, Kabul University.
- Bahand, Dr. Latif. (2016). *New Poetry in Pashto Literature*. Cultural Department of the Embassy of the Islamic Republic of Afghanistan in the Arab Republic of Egypt.
- Darman, Ehsanullah. (2018, 2nd edition). *Shearistan*. Kabul: Soroush Bookstore.
- Falaki, M. 1380. *A Look at Shamlou's Poetry*. Tehran Morvarid Publication.
- Falaki, M. 1380. *Musin in Blank Verse*. Tehran Digar Publication.
- Jafari, Mahmood. (2008). *Poetry Instruction*. Kabul: Maiwand Publishing Agency.
- Kadkani, Shafiee, M. 1390. *With Light and Lantern*. Tehran Sokhan Publication.
- Majrooh, Bahawuddin. (2020). *Zanjzani Shamar*. Digital Publication: Majrooh Philosophical Academy.
- Mojabi, J. 1381. *Knowing Shamlou*. 2nd ed. Tehran Qatreh Publication.

Niazi, Shahswar Sangarwal. (2016). *Poetry, Language, and Literature*. Kabul: Mostaqbal Publishing House.

Qalandarzada, Mostafa. (2020). *Elements of Blank Verse*. Retrieved from: takbook.com.

[https://dl3.takbook.com/pdf3/ebook9865\[www.takbook.com\].pdf](https://dl3.takbook.com/pdf3/ebook9865[www.takbook.com].pdf)

Rafiq, Mohammad Rafiq. (2018). *Foundations of Literary Criticism*. Kabul: Samoon Publishing Association.

Shamisa, Dr. Siros. (2008). *Genres of Literature*. Tehran: Tabesh Press.

Sharifi, Mohammad Fazel. (2015). *The Position of Blank Verse in Contemporary Dari Literature*. In *The State of Contemporary Afghan Literature* (Collected Essays), edited by Wajihullah Shpoon. Kabul: Academy of Sciences of Afghanistan.

Shaw, b. R., 2007. *An Introduction to Blank Verse*, Ohio Uni. Press, Ohio.

Wain, J., 1990. *selected poems*, Princeton press, London.

Zyar, Majawar Ahmad. (2010). *Pashto Badalmich*. Kabul: Danish Publishing Society.

Zyar, Majawar Ahmad. (2011). *How Pashto Poetry Is Created*. Peshawar: Danish Publishing Society.

Zyar, Majawar Ahmad. (August 13, 2017). *A Sharp Blow to the Bastille of Rhyme! (Free + Blank) Mixed Poetry*. Tand Website Archive. [Original article link: archive.taand.net]

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. 1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

Artificial Intelligence in Education with an Emphasis on Mathematics

1. Yaqub Ali Rabin¹

Teaching Assistant, Faculty of Economics, Balkh University

2. Zubin Khaja Ahmadi

Teaching Assistant, Faculty of Economics, Balkh University

3. Hamid Reza Qadamshahi

Teaching Assistant, Faculty of Economics, Balkh University

Received: 26/6/2025   Accepted: 31/10/2025   Published: 04/12/2025

Abstract

Artificial intelligence is actually a type of machine; and it thinks like the human mind and performs tasks such as solving questions and learning. In recent years, with the advancement and expansion of science, Artificial intelligence has found its value in the education sector. Artificial intelligence has had many impacts on education, making learning easier, saved time, enabled collaborative learning, and allowed for universal access to online courses without time and location constraints. On the other hand, artificial intelligence has led to the utilization and use of various robots in teaching, as will making the learning of science easier for students. One of the areas of application of artificial intelligence in education is teaching mathematics. Artificial intelligence technology has revolutionized the way learners learn and understand mathematics. One of the most important innovations in this field is the development of artificial intelligence tools. AI tools help mathematicians analyze and solve new theories and difficult problems. This article has been compiled using a

---

¹. Email: yaqub.ali.rabin@gmail.com

library method. This article introduces you to some artificial intelligence tools in teaching mathematics, such as GeoGebra, PhotoMath and ChatGPT.

Keywords: Artificial Intelligence, Education, Mathematics and AI Tools

1. Introduction:

In today's rapidly changing world, digital and electronic technology has a profound impact on the economic, social, and cultural evolution of all societies (O'Lemmon, 2024). Artificial intelligence exists in our lives and is constantly advancing with greater efficiency in the modern era (Can Demirbaş et al., 2024). As various new types of technology have taken over our lives and transformed them, making our youth even more fascinated, universities and educational centers have no choice but to create space for digital technologies (Pitsillides, 2019). Artificial intelligence has consistently been a significant subject of discourse, particularly in the 21st century, where technology permeates nearly every aspect of life. The advent of artificial intelligence in recent years has instigated numerous transformations in the global landscape (Roshid & Haider, 2024). In the realm of education, the utilization of educational tools is of paramount importance, as pedagogical approaches that engage multiple senses in the learning process tend to yield greater success. In contemporary times, the significance of educational technology has escalated, facilitating the connection of students to novel learning opportunities (Ahmed & Opoku, 2022). Research into ways to understand artificial intelligence dates back to the 1950s, with John McCarthy, a prominent figure in the field of artificial intelligence, providing one of the first definitions: "The study of artificial intelligence is predicated on the hypothesis that 'every aspect of learning or any other characteristic of intelligence can in principle be delineated with such precision that a machine can be constructed to emulate it.'" Indeed, it is feasible to characterize the attributes of artificial intelligence in a manner that enables the development of a device capable of simulating these attributes (Huang, 2010). Since 1956, there has been a significant advancement in our understanding of artificial intelligence (Deane, 2022). Artificial intelligence is defined as the capacity exhibited by machines to do what requires the most human intelligence as well as the knowledge that computers endeavor to generate. This technology has the potential to provide substantial support to educators and learners across various critical domains. Most teachers and educators believe that many

subjects and topics cannot be effectively conveyed to students and learners through traditional and old methods of teaching (Zhao et al., 2023).

Artificial intelligence, characterized as a machine-based methodology endowed with algorithmic capabilities, has attained considerable prominence within the educational sector in recent years. This is attributable to its potential to enhance learning across diverse domains through functions such as prediction detection, recommendation, and decision-making. The efficacy of AI in education is evident in its contributions to technological advancements, theoretical innovations, and its overall positive impact on educational outcomes. Artificial intelligence has widely recognized educational capabilities. Artificial intelligence helps to advance specialized disciplines and increase awareness of knowledge gaps, enabling educators to continue teaching effectively and efficiently through personalized and applied learning (Popenici & Kerr, 2017). Artificial intelligence-based educational systems can be used to analyze the dynamics of the classroom and student participation, which in turn helps identify students who are at risk, thereby enabling timely intervention. Researchers and teachers are promoting the use of artificial intelligence and leveraging its educational potential resulting in a significant increase in academic output in education (Hafen et al., 2015).

Considering the importance of mathematics in different stages of human life, The goals of the education system include helping develop students' mental abilities and reasoning power by incorporating mathematics topics in educational programs and prepare them to keep pace with scientific developments and technological advances in future life (Alammari et al., 2022). Students experience more active learning strategies related to mathematical concepts in their daily lives through computer programs. As technology enhances student learning, its application in mathematics teaching and learning is essential (Esquivel et al., 2024). The current machine tools are helping mathematicians to formulate new theories and solve difficult problems; however, they are set to transform this field further. While the interest in chatbots is growing, mathematicians are exploring how artificial intelligence can assist them in their activities (Davies et al., 2021). Given the tremendous importance of AI in education, especially its role in mathematics education and the lack of comprehensive research in this area, I found it necessary to conduct a library research study to introduce the best AI for mathematics education.

2. Literature review

Artificial Intelligence has rapidly transformed various sectors, with education being a significant area of impact, particularly in mathematics education. The integration of AI in this field offers diverse opportunities, ranging from automating tasks to enabling personalized learning experiences and addressing specific learning challenges (Ramadhani & Ramadani, 2025). This literature review synthesizes current research on the role of AI in mathematics education, highlighting its potential, applications, and associated challenges.

The fundamental premise behind AI's application in education is its ability to adapt to individual student needs, enhance engagement, and promote deeper understanding of mathematical concepts (Efendi et al., 2024). Traditional teaching methods often struggle to provide the individualized attention necessary to cater to diverse learning paces and styles (Ramadhani & Ramadani, 2025). AI-driven systems aim to bridge this gap by offering customized feedback and learning paths. Research indicates that AI tools can significantly contribute to optimizing mathematics learning outcomes (Tulak et al., 2024).

One of the most prominent applications of AI in mathematics education is through intelligent tutoring systems (ITS) (Tanu & Kumar, 2025). These systems leverage AI to deliver adaptive learning experiences, allowing students to progress at their own pace and receive tailored support. ITS can provide personalized learning content and interactive exercises, making the learning process more engaging and relevant to students' specific requirements. For instance, AI-powered math tutoring platforms are emerging that can offer personalized and adaptive education, moving beyond reactive responses to encourage deeper reflection through structured pedagogical tools. Machine learning, a subset of AI, is crucial in developing these intelligent systems, enabling them to analyze data, identify patterns, and make predictions to personalize learning (Mogili & Mohamed, 2023).

AI also plays a crucial role in enhancing conceptual understanding and confidence in mathematics (Canonigo, 2024). Tools like GeoGebra, when integrated with AI, can foster these improvements (Canonigo, 2024). Furthermore, AI can aid in the development of critical thinking and problem-solving skills, which are essential in mathematics. The ability of AI to detect relationships and logic within symbolic language, numerical connections, and mathematical problems makes it a valuable

supplementary tool for learning and developing computational skills (Ramadhani & Ramadani, 2025).

The benefits of AI extend to making mathematics education more inclusive, especially for students with learning disabilities such as dyslexia, ADHD, and dyscalculia (Ade Nandang Mustafa, 2024). These disabilities often impede students' ability to process, retain, and engage with abstract mathematical concepts (Ade Nandang Mustafa, 2024). AI can provide tailored support and interactive experiences that address these challenges, for example, through AI-powered educational robots in early childhood mathematics education to foster foundational mathematical thinking (Tulak et al., 2024). Additionally, AI is being leveraged for real-time sign language recognition, which can significantly enhance mathematics education accessibility for hard-of-hearing students by translating mathematical gesture classes (Tanu & Kumar, 2025).

The integration of AI in mathematics education also necessitates understanding student and teacher perceptions. Studies reveal that students generally view AI as a valuable tool for academic tasks. Specifically, a mixed-methods study involving BSEd Mathematics students found that AI-powered tools provide personalized, accessible, and innovative learning experiences (Infante et al., 2025). While some studies show positive attitudes towards AI, a general lack of expertise among teachers regarding AI tools in the classroom remains a challenge (Tang, 2025). This highlights the need for continuous professional development for educators to effectively integrate AI into their teaching practices.

However, the widespread adoption of AI in mathematics education also presents challenges. These include ethical and practical concerns, especially regarding predicting student performance using machine learning techniques (Tang, 2025). Moreover, the reactive nature of some current AI tutoring systems, which often provide direct answers without encouraging deep reflection, limits their pedagogical effectiveness (Chudziak & Kostka, 2025). Addressing these limitations requires the development of AI systems that incorporate structured pedagogical tools and encourage critical thinking rather than rote memorization.

The effective integration of AI into mathematics education requires careful consideration of its advantages and disadvantages, leading to the formulation of instructional strategies. Strategic recommendations, potentially derived from SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Threats) analyses, are necessary to guide this integration (Ade Nandang Mustafa, 2024). Furthermore, curriculum development in

mathematics needs to incorporate AI applications, focusing on fostering critical thinking and problem-solving skills (Tang, 2025).

In conclusion, AI offers significant potential to revolutionize mathematics education by providing personalized learning, enhancing student engagement, supporting diverse learning needs, and improving overall learning outcomes (Tanu & Kumar, 2025). While challenges remain, particularly concerning teacher training and the design of pedagogically sound AI tools, ongoing research and development are continually refining the role of AI in creating a more effective, inclusive, and engaging mathematics learning environment.

3. Artificial Intelligence; History and Definition

Artificial intelligence, also known as AI, is essentially a type of technology that thinks. This thinking is very different from what we know as human thinking, but it actually tries to mimic human intelligence (Dahlin, 2024). Artificial Intelligence (AI) is defined as a tool that is widely used in daily life or various educational centers around the world and includes technologies such as internet search engines, smartphones, various applications, and household appliances (Xu et al., 2021).

Artificial intelligence is referred to as something that is not natural but can think, learn from experience, and make decisions; therefore, in simple terms, artificial intelligence is the ability of a computer or machine to think or learn. For a person to be considered intelligent, learning must take place, and the person must be trained. In fact, even humans are not intelligent from the first day they are born and must be trained to become intelligent people. The term intelligence is defined as competence or ability in problem solving, and artificial intelligence means any systematic human method that may achieve problem-solving goals. Artificial intelligence in education does not actually focus on simulating human-like problem solving, but rather uses any logical and rational tools to improve problem solving (Philibert, 2020). Artificial intelligence technology was first introduced in 1950. Considering the many limitations in its original models, it prevented its widespread adoption and application in the world. In the early 2000s, a number of more limitations were overcome with the emergence of new knowledge. Gradually, with the advancement of technology and other necessary hardware for the development of artificial intelligence, intelligent tools and services that utilized artificial intelligence in many of their processes were introduced to the market. Many popular services, such as satellite search engines and the like, are powered by

artificial intelligence. With the advent of smartphones and then autonomous and intelligent devices, artificial intelligence gradually found its way into human life, and artificial intelligence became more practically recognizable to humans, and people became more familiar with the terminology of artificial intelligence and its applications (Yang et al., 2023). The advancement of technology has created significant changes in many industries, and it can be confidently said that artificial intelligence technology has become an inseparable part of human life and work. One of the systems that will undoubtedly provide a suitable environment for the growth of this technology and will create a growing trend for its activities is the education system (Langman et al., 2021).

4. Artificial Intelligence in Education

Artificial intelligence has already entered schools and the field of education in various forms. The learning of different sciences in recent decades shows that by analyzing learning, it is possible to identify and facilitate learning processes with intelligent tools (Jia et al., 2022). Artificial intelligence in education and learning has vast potential, including cost and time savings. It also allows for a combination of personalized learning and collaborative learning experiences (Nagi et al., 2023). The use of artificial intelligence in education has led to the production of intelligent content; artificial intelligence and education together create new techniques; this collaboration can be everything that is necessary to ensure the academic success of all students (Fatima et al., 2024). Recent advancements in artificial intelligence technologies offer multiple options for learning and educational services (Popenici & Kerr, 2017), some of which are mentioned below:

- The use of artificial intelligence, in automatic interpretation of texts, including semantic analysis, translations, production of educational content texts, as well as use in the personalization of course content (Niemi et al., 2023).
- AI bots can produce digital content of similar quality to various AU writing services. This technology has been implemented in the classroom for students.
- Artificial intelligence uses data mining algorithms for detecting and predicting learning and progress, analyzing bio-psychosocial factors, financial forecasting, and ultimately, fraud detection (Niemi et al., 2023).

- AI systems help build digital libraries using traditional learning systems, as a result of which Physical textbooks are being digitized, paving the way for the use of artificial intelligence to assist students in their academic courses (Alycia et al., 2021).

- Artificial intelligence can be used for image recognition and processing, which subsequently enables facial recognition, handwriting recognition, text analysis, image manipulation, and ultimately, automated scoring, grading, and rating (Niemi et al., 2023).

- Students now have a customized approach to learning programs thanks to AI that focuses on their unique experiences and interests. AI can tailor learning to each student's level of proficiency, pace, and quality of learning, and their desired goals, ensuring they get the most out of the AI experience. In addition, AI-based systems can review students' previous academic records, identify gaps, and recommend courses that are best suited to improve learning, providing students with the opportunity for personalized learning (Naseer et al., 2024).

- Artificial intelligence also helps in educating absent students and those who require different speeds or levels during learning. Modern educational management using artificial intelligence in education has removed barriers that were never possible to overcome in the past (Yeh & Tsai, 2022) .

- Also, independently, AI can be used in computer game avatars, software robots, virtual learning environments and spaces, and intelligent educational robots (Niemi et al., 2023). Artificial intelligence can help students find solutions to a large number of their questions in a very short time. This not only saves a lot of time for teachers, but also saves students time searching for answers or waiting for teachers (Naseer et al., 2024).

For students, artificial intelligence can assist them in learning and personalizing educational content. New AI technology systems use AI learning and their adaptive capabilities to customize and personalize curriculum and content according to student needs. We often use embedded computer systems, as well as other technologies, humanoid robots, and web-based chatbots to perform the tasks of teachers and student functions independently or alongside teachers. Topics related to artificial intelligence, such as educational robots, intelligent educational systems (ITS), online education, and learning analytics, have become very common in recent years; in many studies, analysis in learning and data mining

techniques have been mentioned as tools for learning along with personalization (Dong et al., 2022).

Teacher robots: The goal of the new educational programs is to engage, encourage, and activate students. The teacher robot is one of the newest uses of artificial intelligence in education. In an elementary school in Finland, they use a teacher robot named "Elias" to teach language and a robot named "Oubat" to teach math to students. These robots are equipped with software that can detect the level of understanding of students and understand their needs. As a result, they behave in ways that encourage students to learn and, at the same time, inform the teacher of the problems. Additionally, the storytelling robot known as "Tiga" is currently working in 12 classrooms in the United States. The main goal of this robot's presence in the classroom is to encourage children to learn faster, enhance language skills, and improve speaking abilities. This robot can help students increase their self-confidence. It has powerful artificial intelligence and can tell stories based on classroom content. Furthermore, it can engage in verbal communication with students and invite them to discussions after lessons. One of the advantages of using robots in education is that students can practice concepts repeatedly without the fear of making mistakes or being ridiculed. These teaching robots do not get tired of repetition the lessons. However, it should be noted that despite the capabilities of these robots in teaching, they are not able to maintain order in classrooms with noisy and talkative students. Therefore, the presence of teachers in such classrooms remains essential (Bråten, 2008).

Expert systems: One of the advantages of modern technologies is the opening of new ways of interacting with students with special educational needs. Among the most effective methods is the use of artificial intelligence-based techniques that improve the quality of life. One of these methods is the use of "expert systems." Expert systems are among the oldest subsets of artificial intelligence; for example, expert systems can be used in the diagnosis of learning disorders related to language and mathematics learning. This system computerizes the knowledge and experience of one or more expert individuals and empowers the user to consult the system regarding the problem and find the reasons for the problem and its solutions. The hardware and software components that make up the expert system pose questions and receive the user's responses; then, by referring to the knowledge base (previous experiences) and using a logical method for inference, it provides a solution (Geary & Moore, 2016).

5. Artificial Intelligence in Mathematics Teaching

Mathematics education is improving and developing using different teaching methods, especially the use of technology and artificial intelligence. Technology has revolutionized the way mathematics is learned and understood. Machine learning tools are now helping mathematicians formulate new theories and solve difficult problems, and one of the most important innovations in this field is the development of artificial intelligence tools. Mathematics is one of the courses at different levels of education that presents different challenges for students, and in some cases, the person will face the problem of accessing the answer to the mathematical problem and will need a resource to solve the problem. With the advent of artificial intelligence, developers have used this technology in the development of their internet services and have provided services such as solving mathematical problems using artificial intelligence. In the definition of solving mathematical problems with artificial intelligence, we can refer to tools that use the power of text processing and learning algorithms to answer users' questions. These tools help the person to first raise his problem and achieve its answer in the shortest possible time with the greatest possible accuracy (Davies et al., 2021).

On the other hand, the integration of artificial intelligence (AI) into mathematics education introduces a complex landscape of ethical considerations that require careful examination to ensure responsible implementation. As the use of AI tools in academic settings increases, addressing concerns related to data privacy, algorithmic bias, transparency, and accountability is essential to create a fair and effective learning ecosystem (Thelma et al., 2024). privacy and security of student data. Artificial intelligence systems in education often collect extensive personal information and learning data, raising important questions about how this sensitive data is protected and used. Without strong security measures and clear guidelines, there is a significant risk of privacy breaches and misuse of student information, which could exacerbate existing social inequalities. The General Data Protection Regulation (GDPR) and informed consent protocols are crucial to ensure individuals are fully aware of how their data is used (Saheb & Saheb, 2024).

In the following, we will introduce several artificial intelligence tools that are used in solving mathematical problems.

5.1. ChatGPT

ChatGPT is known for improving math abilities and increasing academic success by providing students with basic knowledge of mathematics and various math-related topics. ChatGPT can provide comprehensive teaching and assistance in studying mathematics, and students eagerly use ChatGPT in mathematics education and learning environments (Wardat et al., 2023). ChatGPT is not just an artificial intelligence for solving math and physics questions; it is something beyond that. ChatGPT can solve math problems for you, program (code with ChatGPT), and generate content DiMora helped this mathematical AI achieve early successes in mathematics by creating a system called Lean. This interactive software forces researchers to write out every logical step of a problem down to the most basic details and ensure the correctness of its mathematics. This tool, using artificial intelligence, can make access to information very easy for students, but on the other hand, this tool also faces some problems, which are mentioned in the following section:

1. Considering the working method and algorithm of ChatGPT, this tool limits the learner's creativity. Considering the working method and algorithm of ChatGPT, this tool limits the learner's creativity.
2. The results generated by this tool cannot be cited or referenced; therefore, the likelihood of plagiarism by this software increases. The results generated by this tool cannot be cited or referenced; therefore, the likelihood of plagiarism by this software increases.
3. In some cases, the responses it provides to learners are incorrect. At times, the answers it provides to learners are also incorrect.
4. The number of results and answers to some of the questions asked is limited or has a narrow range. The number of results and answers to some of the questions asked is limited or has a narrow range (Chinonso et al., 2023).

5.2. Minerva

Former Google physicist Ethan Dyer and his team have created a chatbot called Minerva that excels at solving math problems. Highly sophisticated, the artificial intelligence has been trained using the arXiv database (Borji, 2023).

Minerva, a large language model, has demonstrated significant potential in advancing mathematics learning by solving quantitative reasoning problems at a college level. Pretrained on general natural language data and further refined with technical content, Minerva achieves

state-of-the-art performance on various mathematical tasks. This capability positions it as a valuable tool for understanding complex mathematical concepts and enhancing problem-solving skills in educational settings (Lewkowycz et al., 2022).

5.3. Desmos

The nature of educational technology, such as Desmos, helps teachers to create learning contexts that were previously not possible with traditional teaching methods. This technology opens doors to new learning paths that facilitate creative and imaginative thinking. The software provides students with instant feedback, allowing them to monitor themselves and gauge their understanding as they perform operations. Using this tool allows students to re-enact and modify a sequence of actions and later quickly reflect on it and really see how making changes affects the entire topic under discussion (Gulli, 2021). It is a free online program and functions as a graphing calculator; it also offers rich educational and interactive-social activities for students. It is worth noting that it is easier for teachers to use this software due to the fact that the logic contained in it (Chorney, 2022).

5.4. Geogebra

Geogebra is designed to integrate calculus, algebra, geometry, differential and integral calculus, and statistics. In addition, it provides free access to teachers and students around the world. Geogebra was originally created to integrate algebra and geometry in a single environment. Geogebra provides the opportunity to use new technologies such as augmented and virtual reality, 3D printing, and mobile learning in mathematics education. It can also be beneficial in developing key mathematical skills, self-learning competencies, and spatial visualization (Kramarenko et al., 2020).

5.5. Wolfram Alpha

Wolfram Alpha, a special engine for generating answers and providing more information about the answers given. Using its extensive knowledge and advanced-level algorithms, it can automatically answer questions, analyze data, and generate reports. Other search engines will give you information, But Wolfram Alpha will give you the complete answer. Wolfram Alpha is specific to the math that Google Calculator and most other calculator websites can't solve given questions. They even provide maps that help students understand the math concept itself (Rosly & Abdullah, 2020). Wolfram Alpha is a very good alternative to paid tools

because it only requires a computer or mobile phone with an internet connection, and it has an easy interface, so it doesn't require any programming knowledge. This tool was also researched during the COVID-19 pandemic, yielding good results, and it allowed students to improve their academic performance remotely through the internet during this period of the outbreak and the coronavirus disease (Campuzano Paez & Gonzabay, 2022).

5.6. Julius AI

Julius AI distinguishes itself in the field of AI educational tools by offering a very powerful AI math solver engine. Its capabilities include scanning and solving, generating precise step-by-step answers, and interactive chat explanations. Julius AI acts not only as a tool but also as a supportive partner in achieving mathematical skills. Whether for help with homework or for mastering complex concepts, Julius is the best AI teacher for mathematics (Ghatpande, 2024).

5.7. Socratic

Socratic, with Google's artificial intelligence, acts as a versatile homework assistant. Students unlock detailed explanations, step-by-step guides, and relevant resources by simply taking a photo of a math problem. Socratic's comprehensive approach ensures that students not only complete their assignments but also grasp fundamental concepts (Ding et al., 2023).

5.8. Photomath

Photomath serves as a beacon for students who struggle with mathematics. This mobile app, powered by advanced artificial intelligence, allows users to scan printed or handwritten math problems and receive instant, step-by-step solutions. Photomath, which covers a wide range from arithmetic to calculus, deciphers complex problems and enhances deeper understanding and mastery of mathematics (Capinding, 2023).

5.9. Maple Calculator

Maple Algebra Calculator, a free tool by MapleSoft, is designed for quickly solving complex mathematical problems. Its strength lies in its comprehensive features, including solving advanced functions, graphical tools, and educational games, which make learning mathematics both effective and engaging (Vintere et al., 2024).

5.10. Squirrel

China has launched major research on artificial intelligence in education, with the aim of transforming teaching and learning worldwide. In recent years, investment in the use of artificial intelligence in education has expanded in this country (Malik, 2023). The Ministry of Education of China has placed great importance on improving the digital literacy of teachers and students, using artificial intelligence in learning and teaching, to create high-quality educational systems. For this reason, over the past 5 years, the Chinese government has initiated several policies to advance the development of artificial intelligence in the education and learning of students and even the training of teachers themselves (Niemi et al., 2023). One such tool is Squirrel, a teacher's aid first invented in China by Derek Li and colleagues in 2014.

5.11. CameraMath

CameraMath, a comprehensive AI program, offers solutions, private tutoring, and a wealth of math resources. Its unique features, such as Ask Tutors and Math Solver, provide personalized support and step-by-step solutions, meeting the diverse needs of students in calculus, algebra, and beyond (Ghatpande, 2024).

5.12. Mathway

Mathway, offered by Chegg, is a virtual tutor that addresses a wide range of mathematical problems, from basic algebra to complex calculus. By entering or scanning problems, students gain access to step-by-step explanations, enhancing their understanding and ability to independently tackle similar questions (Academy et al., 2024).

5.13. MyScript

MyScript converts handwriting into digital text and solves mathematical expressions in a short time. Its integration with note-taking applications enhances the learning experience and allows students to review and understand complex problems with ease and precision (LlenadaSantos, 2022).

5.14. Microsoft Math Solver (MM)

Microsoft's entry into AI tools for calculus has provided a powerful solution for solving a wide range of mathematical problems. With its visual design, students can receive solutions to their math problems and

questions, view comprehensive explanations, and enhance their learning of mathematics. The use of MM programming has all the essential features. Moreover, using this product can adequately prepare students to solve mathematical problems and understand concepts (Naganjaneyulu et al., 2020)

5.15. Symbolab

Symbolab Calculator is a supplementary tool in the teaching of trigonometry. This software can help students explore real-world applications, visualize concepts, and provide step-by-step solutions, thereby enhancing their understanding and problem-solving skills. It is also a good support for teachers to use this program with the necessary skills and knowledge for effective lesson delivery (Ndagijimana et al., 2024).

5.16. Mathful

Mathful is the most popular AI math solver. It provides a step-by-step analysis of any math problem in just a few seconds. This program is applicable for all levels, whether elementary, middle school, high school, or university. This platform is multilingual, so it caters to users around the world, including students, professors, mathematicians and researchers (National Council of Teachers of Mathematics, 2024).

5.17. Cymath

Cymath is another math problem solver that specifically helps with algebra and calculus problems. Using a combination of artificial intelligence and exploratory methods, it offers a stepwise solution (Bryan Booc et al., 2023).

5.18. MathPapa

MathPapa is an AI educational tool and algebra calculator to help learners practice algebra. It covers linear equations, quadratic equations, factoring, inequalities, systems of equations and graphs. With its step-by-step solutions, it provides valuable support to ensure students' understanding and improvement in the subject (Trpin, 2024).

5.19. Gauthmath

Gauthmath is an AI study companion and homework helper app. This program supports several subjects, including mathematics, chemistry, physics, and literature. In addition to supporting artificial intelligence, this

platform provides real human experts for clear and step-by-step problem solutions (Trpin, 2024).

5.20. QuickMath

The QuickMath website provides step-by-step AI-based solutions for algebra, differential and integral calculus, and other problems. If necessary, it also provides diagrams for a better visualization of the problem (Rashid et al., 2019).

5.21. HIX Tutor

HIX Tutor excels at providing solutions with a focus on accuracy and detailed explanations. This tool uses machine learning technology to analyze mathematical problems and provide step-by-step solutions. It serves as a reliable resource for students seeking comprehensive assistance in solving mathematical equations (Ding et al., 2023).

5.22. Question AI

Question AI appears as a leading assistant in assignments and provides multilingual support for various subjects, including mathematics. This tool simplifies complex assignment questions and makes them easily digestible for students. With its high precision, it makes solving questions reliable and enables students to effectively verify their work (Bu, 2024).

5.23. SnapXam

One notable AI-based math tutor is SnapXam, which helps students with a range of math topics, including trigonometry and differential and integral calculus. SnapXam offers comprehensive explanations and speedy solutions to help students efficiently grasp a variety of mathematical concepts. By giving students access to educational YouTube videos, this technology improves the learning experience for those looking for a regular math study environment (Singh et al., 2024).

5.24. Math POE – AI Math Teacher

Today, we are accessing a new artificial intelligence product called Poe. Poe allows students to ask questions, receive instant answers, and have consecutive conversations with multiple AI-equipped robots. Initially available on iOS, it has now been added to all major platforms. Most importantly for Poe's mission to share and grow the world's knowledge, with the improvement of artificial intelligence, this potential for

significantly enhanced knowledge sharing compared to what is possible today is created. As you query a bot in Poe, you can still compare the responses of the recommended bots with a single click and select any bot you prefer from the recommended bots' section. This new capability allows you to easily compare the results of different robots and achieve the desired outcomes (TheCuriousEconomist, 2023).

6. Conclusion

As a conclusion, from the current state of artificial intelligence in education and learning, we can see that the presence of artificial intelligence has not only increased in various countries and societies, but we are also witnessing its entry into different professions and jobs. In the field of education as well, we have many advanced techniques in artificial intelligence at our disposal, and we are hopeful about them, even though our findings are still experimental. However, the rapid growth of technology development, especially in recent years, is expanding the potentials of artificial intelligence in education; therefore, we need new and broader research to implement artificial intelligence and its impacts on human learning and people's lives (Niemi et al., 2023). And we must consider that artificial intelligence has brought about astonishing changes in the education sector. Both students and educational institutions benefit from the results of applying artificial intelligence in education. AI, or artificial intelligence, can significantly impact the future of our education industry. Artificial intelligence has vast potential in the field of education and learning, including saving costs and time. Additionally, with this method, one can experience personalized education alongside collaborative learning.

The implementation of artificial intelligence systems opens new horizons for students with special needs. Artificial intelligence in education is becoming an effective educational tool due to its ability to adapt and provide customized educational programs. AI-based tools, like a teacher, help assess the individual's current level of understanding, identify gaps, and provide tailored suggestions (Lee & Yeo, 2022). Calculating difficult mathematical problems is time-consuming, and a person may encounter difficulties in solving some of them. By utilizing artificial intelligence resources, solving the most difficult mathematical problems becomes easy and possible at the highest speed. The individual arrives at the solution to the mathematical problem without the need for others' assistance and, by analyzing this received answer, engages in learning the related

mathematical problem (LlenadaSantos, 2022). Some experts and specialists have expressed concern about the rapid advancement of artificial intelligence in education. They say that at best, AI can assist teachers in enhancing students' strengths and expanding their interests, and at worst, it can alter global learning and examination standards, ultimately diminishing the readiness of future generations in this rapidly changing world of work (Malik, 2023). Due to the library-based nature of this research, we were unable to further investigate the ethical considerations of AI in education faced by students and professors. Therefore, it is recommended that future researchers conduct field studies on this topic to determine the level of confidence students and professors have in using AI programs in mathematics education and their ethical considerations regarding the use of AI in education.

7. References

- Academy, K., Simuja, C., & Elifas, T. N. (2024). The Pedagogical Insights of Mathematics Teachers Integrating Artificial Intelligence in Rural Upper Primary Schools of Namibia. *Interdisciplinary Journal of Education Research*, 6, 1–14. <https://doi.org/10.38140/ijer-2024.vol6.37>
- Ade Nandang Mustafa, undefined. (2024). The future of mathematics education: Adaptive learning technologies and artificial intelligence. *International Journal of Science and Research Archive*, 12(1), 2594–2599. <https://doi.org/10.30574/ijrsra.2024.12.1.1134>
- Ahmed, V., & Opoku, A. (2022). Technology supported learning and pedagogy in times of crisis: the case of COVID-19 pandemic. *Education and Information Technologies*, 27(1), 365–405. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10706-w>
- Alammari, A., Sohaib, O., & Younes, S. (2022). Developing and evaluating cybersecurity competencies for students in computing programs. *PeerJ. Computer Science*, 8, e827. <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.827>
- Alycia, P., Amanda, C., Heather, H., Barbara, G., & Nicole, K. (2021). Development and Validation of a Universal Science Writing Rubric That is Applicable to Diverse Genres of Science Writing. *Journal of Microbiology & Biology Education*, 22(3), e00189-21. <https://doi.org/10.1128/jmbe.00189-21>
- Borji, A. (2023). *A Categorical Archive of ChatGPT Failures*. 1–41. <http://arxiv.org/abs/2302.03494>

Bråten, I. (2008). *Personal Epistemology, Understanding of Multiple Texts, and Learning Within Internet Technologies BT - Knowing, Knowledge and Beliefs: Epistemological Studies across Diverse Cultures* (M. S. Khine (ed.); pp. 351–376). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6596-5_17

Bryan Booc, N., Sobremisana, K., Ybañez, A., Tolosa, R., Ladroma, S. M., & Caparoso, K. M. (2023). Artificial Intelligence-Powered Calculator Application Usage in Mathematics Summative Assessments. *IRE Journals*, 6(10), 446–474.

Bu, W. (2024). Data or mathematics? Solutions to semantic problems in artificial intelligence. *Journal of Computational Methods in Science and Engineering*, 24(4–5), 2847–2861. <https://doi.org/10.3233/JCM-247520>

Campuzano Paez, M. G., & Gonzabay, E. (2022). Evaluating the Use of Wolfram Alpha for Linear Algebra Learning in Teleducation. *Sinergias Educativas*, ISSN-e 2661-6661, Vol. 7, N°. 2, 2022 (Ejemplar Dedicado a: Abril - Junio), Págs. 1-1, 7(2), 1–1. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8536677&info=resumen&idioma=ENG%0Ahttps://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8536677&info=resumen&idioma=SPA%0Ahttps://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8536677>

Can Demirbaş, K., Yıldız, M., Saygılı, S., Canpolat, N., & Kasapçopur, Ö. (2024). Artificial Intelligence in Pediatrics: Learning to Walk Together. *Turkish Archives of Pediatrics*, 59(2), 121–130. <https://doi.org/10.5152/TurkArchPediater.2024.24002>

Canonigo, A. M. (2024). Levering <scp>AI</scp> to enhance students' conceptual understanding and confidence in mathematics. *Journal of Computer Assisted Learning*, 40(6), 3215–3229. <https://doi.org/10.1111/jcal.13065>

Capinding, A. T. (2023). Revolutionizing Pre-Calculus Education: Photomath's Ai-Powered Mathematics Tutorship. *Problems of Education in the 21st Century*, 81(6), 758–775. <https://doi.org/10.33225/pec/23.81.758>

Chinonso, O. E., Theresa, A. M.-E., & Aduke, T. C. (2023). ChatGPT for Teaching, Learning and Research: Prospects and Challenges. *Global Academic Journal of Humanities and Social Sciences*, 5(02), 33–40. <https://doi.org/10.36348/gajhss.2023.v05i02.001>

Chorney, S. (2022). Classroom practice and craft knowledge in teaching mathematics using Desmos: challenges and strategies. *International Journal of Mathematical Education in Science and*

Technology, 53(12), 3203–3227.

<https://doi.org/10.1080/0020739X.2021.1931974>

Chudziak, J. A., & Kostka, A. (2025). AI-Powered Math Tutoring: Platform for Personalized and Adaptive Education. *Undefined*. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2507.12484>

Dahlin, E. (2024). And say the AI responded? Dancing around ‘autonomy’ in AI/human encounters. *Social Studies of Science*, 54(1), 59–77. <https://doi.org/10.1177/03063127231193947>

Davies, A., Veličković, P., Buesing, L., Blackwell, S., Zheng, D., Tomašev, N., Tanburn, R., Battaglia, P., Blundell, C., Juhász, A., Lackenby, M., Williamson, G., Hassabis, D., & Kohli, P. (2021). Advancing mathematics by guiding human intuition with AI. *Nature*, 600(7887), 70–74. <https://doi.org/10.1038/s41586-021-04086-x>

Deane, G. (2022). Machines That Feel and Think: The Role of Affective Feelings and Mental Action in (Artificial) General Intelligence. *Artificial Life*, 28(3), 289–309. https://doi.org/10.1162/artl_a_00368

Ding, Y., Chen, Q., & Jiang, B. (2023). Boosting Large Language Models with Socratic Method for Conversational Mathematics Teaching. *ACM Association for Computing Machinery Corporate Logo*, 24(33), 3730–3735. <https://doi.org/10.1145/3627673.3679881>

Dong, Y., Yu, X., Alharbi, A., & Ahmad, S. (2022). AI-based production and application of English multimode online reading using multi-criteria decision support system. *Soft Computing*, 26(20), 10927–10937. <https://doi.org/10.1007/s00500-022-07209-2>

Efendi, M. A., Panglipur, I. R., & Murtinasari, F. (2024). Identifying the use of artificial intelligence in math learning based on learning outcomes. *At- Ta’lim : Jurnal Pendidikan*, 10(2), 53–59. <https://doi.org/10.55210/attalim.v10i2.1689>

Esquivel, P., McGarvey, L., Phelan, S., & Adams, K. (2024). Exploring environmental factors affecting assistive technology strategies in mathematics learning for students with physical disabilities. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 19(1), 66–77. <https://doi.org/10.1080/17483107.2022.2062465>

Fatima, S. S., Sheikh, N. A., & Osama, A. (2024). Authentic assessment in medical education: exploring AI integration and student-as-partners collaboration. *Postgraduate Medical Journal*. <https://doi.org/10.1093/postmj/qgae088>

Geary, D. C., & Moore, A. M. (2016). Cognitive and brain systems underlying early mathematical development. *Progress in Brain Research*, 227, 75–103. <https://doi.org/10.1016/bs.pbr.2016.03.008>

Ghatpande, K. (2024). Zero to Hero In Mathematics With The Help of AI- Tools. *Multi-Disciplinary Journal*, 9879(I), 1–8. <http://localhost:8080/xmlui/handle/123456789/17102>

Gulli, C. (2021). Technology in teaching mathematics: Desmos. *Proceedings of GREAT Day*, 2020(1), 71–81. <https://knightscholar.geneseo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1293&context=proceedings-of-great-day#page=84>

Hafen, C. A., Ruzek, E. A., Gregory, A., Allen, J. P., & Mikami, A. Y. (2015). Focusing on teacher–student interactions eliminates the negative impact of students’ disruptive behavior on teacher perceptions. *International Journal of Behavioral Development*, 39(5), 426–431. <https://doi.org/10.1177/0165025415579455>

Huang, L. F. (2010). Artificial intelligence. In *2010 The 2nd International Conference on Computer and Automation Engineering, ICCAE 2010* (Vol. 4).

<https://doi.org/file:///C:/Users/Rabin/Downloads/35881678.nbib>

Infante, R., Corocoto, M., & Nobis, M. (2025). Students’ Perspectives, Practices, and Challenges in AI-Driven Mathematics Education. *Psychology and Education: A Multidisciplinary Journal*, 41(6), 687–701. <https://doi.org/10.70838/pemj.410602>

Jia, K., Wang, P., Li, Y., Chen, Z., Jiang, X., Lin, C.-L., & Chin, T. (2022). Research Landscape of Artificial Intelligence and e-Learning: A Bibliometric Research. *Frontiers in Psychology*, 13, 795039. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.795039>

Kramarenko, T. H., Pylypenko, O. S., & Muzyka, I. O. (2020). Application of GeoGebra in Stereometry teaching. *CEUR Workshop Proceedings*, 2643, 705–718. <https://doi.org/10.55056/cte.418>

Langman, S., Capicotto, N., Maddahi, Y., & Zareinia, K. (2021). Roboethics principles and policies in Europe and North America. *SN Applied Sciences*, 3(12). <https://doi.org/10.1007/s42452-021-04853-5>

Lee, D., & Yeo, S. (2022). Developing an AI-based chatbot for practicing responsive teaching in mathematics. *Computers & Education*, 191, 104646.

<https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.compedu.2022.104646>

Lewkowycz, A., Andreassen, A., Dohan, D., Dyer, E., Michalewski, H., Ramasesh, V., Slone, A., Anil, C., Schlag, I., Gutman-Solo, T., Wu,

Y., Neyshabur, B., Gur-Ari, G., & Misra, V. (2022). Solving Quantitative Reasoning Problems with Language Models. *Undefined*.
<https://doi.org/10.48550/ARXIV.2206.14858>

LlenadaSantos, J. V. (2022). Comparative Analysis of Mobile Applications for its Integration in College Mathematics Subjects. *EDUCATIO : Journal Of Education*, 6(4), 324–345.

Malik, S. (2023). The future of AI in Africa. *Capacity*.
<https://www.capacitymedia.com/article/2c4ohidx4ljizrk7xqcqo/news/the-future-of-ai-in-africa>

Mogili, U., & Mohamed, A. (2023). Artificial intelligence and machine learning in the fields of education, medical, and smart phones. *AIP Conference Proceedings*, 2917, 50012. <https://doi.org/10.1063/5.0175660>

Naganjaneyulu, V., Ali, S. M., & Ali, M. I. (2020). Microsoft Mathematics as a Teaching and Learning Tool for Mathematics. *International Journal of Management and Humanities*, 5(4), 55–59.
<https://doi.org/10.35940/ijmh.b1140.125420>

Nagi, F., Salih, R., Alzubaidi, M., Shah, H., Alam, T., Shah, Z., & Househ, M. (2023). Applications of Artificial Intelligence (AI) in Medical Education: A Scoping Review. *Studies in Health Technology and Informatics*, 305, 648–651. <https://doi.org/10.3233/SHTI230581>

Naseer, F., Khan, M. N., Tahir, M., Addas, A., & Aejaz, S. M. H. (2024). Integrating deep learning techniques for personalized learning pathways in higher education. *Heliyon*, 10(11), e32628.
<https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e32628>

National Council of Teachers of Mathematics. (2024). *Artificial Intelligence and Mathematics Teaching A Position of the National Council of Teachers of Mathematics*. February, 3–5.

Ndagijimana, J. B., Khan, S., Habimana, O., Musengimana, J., Manirakiza, P., Dushimimana, J. C., Munyaruhengeri, J. P. A., & Mushimiyimana, H. (2024). The Role of Symbolab Calculator Usage to Enhance Pre-Service Primary Teachers' Conceptual Understanding in Trigonometry Through Community of Inquiry. *Pakistan Journal of Life and Social Sciences*, 22(1), 5384–5397. <https://doi.org/10.57239/PJLSS-2024-22.1.00396>

Niemi, L., Hannula, M. S., & Laine, A. (2023). *education sciences Secondary School*.

O'Lemmon, M. (2024). The worst mistake 2.0? The digital revolution and the consequences of innovation. *AI and Society*, 39(3), 1359–1368.
<https://doi.org/10.1007/s00146-022-01599-5>

Philibert, A. (2020). L'intelligence artificielle, avenir de l'intelligence ou intelligence de l'avenir? *L'Orthodontie Française*, 91(1), 139–144. <https://doi.org/10.1684/orthodfr.2020.10>

Pitsillides, S. (2019). Digital legacy: Designing with things. *Death Studies*, 43(7), 426–434. <https://doi.org/10.1080/07481187.2018.1541939>

Popenici, S. A. D., & Kerr, S. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 12(1). <https://doi.org/10.1186/s41039-017-0062-8>

Ramadhani, A. K., & Ramadani, I. (2025). AI in mathematics education: Potential ranging from automation to personalized learning. *LINEAR: Journal of Mathematics Education*, 6(1), 85–99. <https://doi.org/10.32332/46xc9p64>

Rashid, M., Sulaiman, N., Mustafa, M., Khatun, S., & Bari, B. S. (2019). *The Classification of EEG Signal Using Different Machine Learning Techniques for BCI Application BT - Robot Intelligence Technology and Applications* (J.-H. Kim, H. Myung, & S.-M. Lee (eds.); pp. 207–221). Springer Singapore.

Roshid, M. M., & Haider, M. Z. (2024). Teaching 21st-century skills in rural secondary schools: From theory to practice. *Heliyon*, 10(9), e30769. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e30769>

Rosly, W. N. S. W. M., & Abdullah, S. S. S. (2020). The Uses of Wolfram Alpha in Mathematics. *Articles of Teaching and Learning in Higher Education*, 1, 96–103. <https://www.wolframalpha.com/>,

Saheb, T., & Saheb, T. (2024). Mapping Ethical Artificial Intelligence Policy Landscape: A Mixed Method Analysis. *Science and Engineering Ethics*, 30(2). <https://doi.org/10.1007/s11948-024-00472-6>

Singh, A., Ehtesham, A., Kumar, S., Gupta, G. K., & Khoei, T. T. (2024). Encouraging Responsible Use of Generative AI in Education: A Reward-Based Learning Approach. *ArXiv Preprint ArXiv:2407.15022*.

Tang, W. K.-W. (2025). Artificial Intelligence in Mathematics Education: Trends, Challenges, and Opportunities. *International Journal of Research in Mathematics Education*, 3(1), 75–90. <https://doi.org/10.24090/ijrme.v3i1.13496>

Tanu, M., & Kumar, D. S. (2025). Use of AI Tools in Teaching of Mathematics. *Journal Global Value*, 280–287. <https://doi.org/10.31995/jgv.2025.v16isi7.036>

TheCuriousEconomist. (2023). *Poe for Educators*. ECONOMIC NEWS FOR STUDENTS. <https://thecurioseconomist.com/?s=Poe>

Thelma, C. C., Sain, Z. H., Shogbesan, Y. O., Phiri, E. V., & Akpan, W. M. (2024). Ethical Implications of AI and Machine Learning in Education: A Systematic Analysis. *International Journal of Instructional Technology*, 3(1), 1–13. <https://doi.org/10.33650/ijit.v3i1.9364>

Trpin, A. (2024). Teaching Gifted Students in Mathematics: A Literature Review. *International Journal of Childhood Education*, 5(1), 1–13. <https://doi.org/10.33422/ijce.v5i1.498>

Tulak, T., Rubianus, undefined, & Maramba', S. (2024). OPTIMIZING MATHEMATICS LEARNING OUTCOMES USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY. *MaPan*, 12(1), 160–170. <https://doi.org/10.24252/mapan.2024v12n1a11>

Vintere, A., Safiulina, E., & Panova, O. (2024). Ai-Based Mathematics Learning Platforms in Undergraduate Engineering Studies: Analyses of User Experiences. *Engineering for Rural Development*, 23, 1042–1047. <https://doi.org/10.22616/ERDev.2024.23.TF216>

Wardat, Y., Tashtoush, M. A., AlAli, R., & Jarrah, A. M. (2023). ChatGPT: A revolutionary tool for teaching and learning mathematics. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 19(7). <https://doi.org/10.29333/ejmste/13272>

Xu, Y., Liu, X., Cao, X., Huang, C., Liu, E., Qian, S., Liu, X., Wu, Y., Dong, F., Qiu, C.-W., Qiu, J., Hua, K., Su, W., Wu, J., Xu, H., Han, Y., Fu, C., Yin, Z., Liu, M., ... Zhang, J. (2021). Artificial intelligence: A powerful paradigm for scientific research. *The Innovation*, 2(4), 100179. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.xinn.2021.100179>

Yang, Y., Xu, F., Chen, J., Tao, C., Li, Y., Chen, Q., Tang, S., Lee, H. K., & Shen, W. (2023). Artificial intelligence-assisted smartphone-based sensing for bioanalytical applications: A review. *Biosensors and Bioelectronics*, 229, 115233. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.bios.2023.115233>

Yeh, C.-Y., & Tsai, C.-C. (2022). Massive Distance Education: Barriers and Challenges in Shifting to a Complete Online Learning Environment. *Frontiers in Psychology*, 13, 928717. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.928717>

Zhao, Y., Huang, T., Wang, H., & Geng, J. (2023). Personalized Teaching Questioning Strategies Study Based on Learners' Cognitive Structure Diagnosis. *Behavioral Sciences*, 13(8). <https://doi.org/10.3390/bs13080660>

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. 1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

Healthy and Unhealthy Family Functioning among Pashtun and Uzbek Ethnic Groups: A McMaster Model Analysis

1. Zarifullah Ahmadyar¹

Senior Teaching Assistant, Faculty of Education, Balkh University

2. Mahmood Heidari

Associate professor, Faculty of Education and Psychology, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

3. Mohammad Ali Mazaheri

Professor, Faculty of Education and Psychology, Shahid Beheshti University Tehran, Iran.

4. Fereshteh Mootabi

Assistan Professor, Family Therapy Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Received: 22/6/2025 Accepted: 31/10/2025 Published: 04/12/2025

Abstract

Ethnic differences in family functioning characteristics are a key topic in psychology and family therapy, requiring careful investigation. This study aimed to explore differences in role performance, problem-solving abilities, general functioning, behavior control, emotional involvement, and family cohesion between Pashtun and Uzbek ethnic groups in Afghanistan using the McMaster Family Assessment Device (FAD). The statistical population consisted of 480 individuals (160 families) from the Pashtun and Uzbek ethnic groups, selected through a combination of purposive and convenience sampling. Data were analyzed using SPSS version 27 and the chi-square (χ^2) test. Results indicated that the Uzbek

---

¹. Email: Zarifahmadyar786@gmail.com

ethnic group showed a significant tendency toward unhealthy functioning in role performance and behavioral control ($\chi^2 = 20.25$, $p = 0.01$). In contrast, the Pashtun group exhibited healthier functioning in emotional involvement ($\chi^2 = 17.64$, $p = 0.001$), behavior control, and family cohesion ($\chi^2 = 18.49$, $p = 0.001$). However, no significant difference was found in general functioning ($p = 0.223$). Both groups showed no significant differences in affective responsiveness, communication, and general family functioning ($p > 0.05$). These findings highlight ethnic differences in family functioning in Afghanistan and can serve as a basis for targeted psychological interventions and future research.

Keywords: Afghan families, Emotional involvement, Family type, Ethnic groups

1.Introduction

The present study aims to investigate the types of family functioning among different Afghan ethnic groups, particularly Uzbeks and Pashtuns, across various provinces of Afghanistan. The research is grounded in the McMaster Model of Family Functioning, which is considered one of the most effective frameworks in the field of family studies. Despite its global recognition, this model has not yet been applied in research within the Afghan context. As such, the use of this model to assess family functioning in Afghanistan represents a novel approach and offers a fresh perspective for researchers working in this domain in Afghanistan.

Based on studies of family culture, it can be stated that family functioning is significantly influenced by the socio-cultural factors of society. Individuals in different cultural contexts have varying priorities, needs, and expectations regarding marriage and family life, and the extent to which these factors are fulfilled can impact the quality of marital and family relationships (Khodadadi Sangdeh, 2017). Accordingly, the functioning of Afghan families may also be influenced by ethnic and cultural factors in this country. Historically, the twentieth century witnessed unprecedented changes in family structures and family processes on a global scale, significantly impacting interpersonal relationships within families and the socialization of family members, particularly children (Afzal, Ahmad, & Hassan, 2024).

More broadly, in recent decades, there have been significant transformations in family structures worldwide, especially in developing countries. These transformations are influenced by multifaceted factors that

vary across countries and cultures (Fisman, Smith, Samdal, Helio, & Haag, 2022). Common driving forces include globalization, rapid urbanization, patterns of internal and external migration, shifts in income sources, the nature of employment, and improved access to transportation and communication, all of which comprehensively affect family structures (Matthews, Medina, Benales, Pinita, Marchand, et al., 2020). Additionally, legal developments, technological advancements, and shifts in social attitudes have further catalyzed the emergence of diverse family forms that were previously unimaginable, reflecting a global trend toward increasingly varied family structures (Imrie & Golombok, 2020). However, Afghanistan presents a contrasting case, as it has a traditional fabric that is more pronounced than in many other countries, resulting in distinct differences in various social, cultural, and ethnic dimensions of the country. Consequently, the functioning of ethnic groups in Afghanistan follows a different trajectory compared to other countries (Yazdanpanah & Ahmadi, 2021).

These differences highlight critical insights. On one hand, global factors such as globalization and technological advancements significantly influence family structures. On the other hand, it appears that Afghanistan's traditional fabric likely demonstrates that cultural and ethnic values and norms can partially mitigate these influences, particularly as certain ethnic groups, such as the Pashtun, exhibit resistance to change. Consequently, understanding the healthy and unhealthy functioning of families within Afghan society, especially within the cultural and ethnic contexts of the Pashtun and Uzbek communities, is crucial for a more precise analysis and deeper comprehension of family structures and dynamics. Since the complexity of family functioning varies across cultures and affects mental health and therapeutic outcomes in diverse ways, culturally sensitive assessments and interventions are crucial for effectively addressing family issues (Tseng & Hsu, 1991). Research indicates that family functioning differs significantly across cultural contexts (Arends-Tóth & Van de Vijver, 2008). In this regard, Coale (1994) argues that family functioning is shaped not only by cultural contexts but also by social environments, which influence meanings and interactions within families, factors that therapists must consider to facilitate effective problem-solving. Similarly, Morrissey and Blanton (1998) identified that family functioning is affected by social factors such as boundary disruptions, lack of social support, and mobility-related stressors, all of which impact relational dynamics and overall family well-being. In another example, a cross-sectional study

conducted by Qin, Zheng, Zhou, and colleagues (2023) involving 226 pregnant women and 166 partners in China examined factors related to family functioning during the vulnerable early pregnancy period. The results indicated that the duration of cohabitation, symptoms of depression and anxiety, and quality of life were all significantly associated with poor family functioning.

Given the above, it is evident that various dimensions of family functioning are subject to change across cultural contexts. Zargar et al (2021) note that Afghanistan is a multi-ethnic country, with Pashtuns, Tajiks, Uzbeks, and Hazaras forming the largest ethnic groups. Considering that each of these ethnic groups represents a distinct cultural foundation, it becomes increasingly important to study and understand family systems in Afghanistan. Despite the significance of this topic, no previous studies have examined family functioning within the Afghan cultural context. Thus, the present research was designed to fill this gap by investigating the key features of family functioning among Afghan families, specifically exploring the differences in family functioning between the Uzbek and Pashtun ethnic groups across various dimensions.

2. Material, Method and .Procedure

2.1.Material

Data were collected using the standardized McMaster Family Assessment Device (FAD), with its reliability confirmed through Cronbach's alpha coefficients for the following subscales: problem-solving (0.77), behavior control (0.84), roles (0.69), affective involvement (0.75), affective responsiveness (0.89), communication (0.75), family cohesion (0.81), and general functioning (0.69). Responses in this scale are based on a four-point Likert-type continuum, ranging from "strongly agree" to "strongly disagree," with each item scored from 1 to 4.

2.2. Method

This study employed a descriptive and causal-comparative design with an applied approach to compare family functioning between Uzbek and Pashtun ethnic groups in Afghanistan. The causal-comparative approach was employed to analyze ethnic differences, enabling both descriptive analysis and intergroup comparisons. Statistical analysis was performed using SPSS version 27, with the chi-square (χ^2) test applied at adjusted alpha levels ($p = 0.00625$ and $p = 0.0012$) to account for multiple comparisons.

2.3. Procedure

The study population consisted of all Afghan families from the Uzbek ethnic group residing in Jowzjan Province (specifically, Sheberghan city) and Pashtun families living in Kandahar Province. A purposive and convenience sampling method was employed, selecting 480 participants (160 families, 80 from each of the two ethnic groups) based on geographical distribution and voluntary participation. Data were collected via paper-and-pencil questionnaires at different time points in Jowzjan and Kandahar provinces.

3. Findings and Results

This section presents the demographic characteristics of the study sample (Table 1) and the results of chi-square tests for family functioning, with detailed findings shown in Tables (2 and 3). Table 1 presents the demographic characteristics of the study sample, disaggregated by ethnicity (Uzbek and Pashtun), family role (father, mother, and child), and age. The sample included 82 Uzbek fathers (M = 49.3 years), 79 Uzbek mothers (M = 46.2 years), and 79 Uzbek children (M = 18.1 years). Among the Pashtun participants, there were 84 fathers (M = 49.9 years), 78 mothers (M = 46.3 years), and 78 children (M = 20.3 years). The age range varied, with children as young as 13 and adults up to 84 years old.

Table 1

Demographic characteristics of the study sample by age, family role, and ethnicity					
Ethnicity	Family Role	N	Mean Age (years)	Minimum Age	Maximum Age
Uzbek	Father	82	49.3	19	84
	Mother	79	46.2	27	75
	Child	79	18.1	13	45
Pashtun	Father	84	49.9	21	73
	Mother	78	46.3	32	71
	Child	78	20.3	13	29

Note. N = number of participants in each category.

The results of the chi-square (χ^2) test analysis indicate that among the Uzbek ethnic group, no significant differences were observed in the components of emotional fusion, problem-solving, general functioning,

family cohesion, communication, and emotional responsiveness. However, the findings suggest that in the components of roles and behavioral control, the Uzbek ethnic group tended towards unhealthy functioning. Among the Uzbek ethnic group, healthy performance in the roles component had an observed frequency of 48, significantly lower than the expected frequency of 76.3 (adjusted residual = -4.5, $\chi^2 = 20.25$). Conversely, unhealthy performance in roles had an observed frequency of 192, exceeding the expected frequency of 163.8 (adjusted residual = +4.5, $\chi^2 = 20.25$), indicating a tendency toward unhealthy performance in this domain. Similarly, in behavioral control, post-hoc chi-square analysis revealed that healthy performance had an observed frequency of 53, significantly lower than the expected frequency of 82 (adjusted residual = -4.6), while unhealthy performance had an observed frequency of 187, surpassing the expected frequency of 158 (adjusted residual = +4.6), suggesting a tendency toward unhealthy behavioral control.

Conversely, in the communication domain, the significance level (sig = 0.36) exceeded the adjusted alpha levels ($P = 0.00625$ and $p = 0.0012$), rendering the observed differences statistically insignificant. Similarly, in family cohesion and affective responsiveness, observed frequencies for healthy (132) and unhealthy (108) performance closely aligned with expected frequencies (132 and 107, respectively) (sig = 1 > 0.00625), indicating no significant differences. For problem-solving ability, with a significance level of (sig = 0.012) above the p-value 0.0012, the observed frequency for healthy performance (48) was lower than the expected 76. For unhealthy performance (192), it was higher than the expected 163, demonstrating no difference in problem-solving. These findings suggest that the Uzbek group exhibits a greater tendency toward unhealthy performance in role performance and behavioral control, while the components of emotional fusion, problem-solving, general functioning, family cohesion, communication, and emotional responsiveness. These results provide a foundation for future research and the development of targeted social interventions in these communities.

Table 2

Chi-Square Test Results for Differences in Family Functioning among Uzbek Ethnic Group								
	Emotional Involvement	Roles	Cohesion	General Functioning	Communication	Affective Responsiveness	Behavior Control	Problem Solving
Type of Functioning				Healthy Functioning				
Observed Frequency	115	48	101	48	92	132	53	156
Expected Frequency	121	76.3	118	76.3	85.8	132.3	82	140.7
Adjusted Residual	-0.9	-4.5	-2.5	-4.5	1	0.0	-4.6	2.5
Type of Functioning				Unhealthy Functioning				
Observed Frequency	125	192	139	192	148	108	187	84
Expected Frequency	190	168.3	122	163.8	154.3	107.8	158	100.3
Adjusted Residual	0.9	4.5	2.5	4.5	-1	0.0	4.6	-2.5

The chi-square (χ^2) analysis in Table 3 revealed that among the Pashtun group, problem-solving ability exhibited a powerful tendency toward healthy functioning, with a significance level of ($p<0.001$) well below both adjusted alpha thresholds (0.0012 and 0.00625). The observed frequency of healthy functioning ($n = 89$) exceeded the expected frequency ($n = 76$), while the observed frequency of unhealthy functioning ($n = 151$) was below the expected frequency ($n = 163$), indicating a significantly healthier performance in this domain. In contrast, for the role performance dimension among Pashtuns, although the adjusted residuals for healthy (+2) and unhealthy (-2) functioning suggested a slight deviation from expectation, the ($p= 0.046$) did not meet the adjusted significance thresholds, rendering the differences statistically non-significant. Similarly, no significant differences were found in the domains of affective responsiveness, communication and general family functioning for the Pashtun group.

The analysis further demonstrated no significant ethnic difference in affective responsiveness between Pashtun and Uzbek families. Likewise, in the communication domain, p -values for all cells in the Pashtun group

exceeded both adjusted alpha levels, suggesting the observed variations lacked statistical significance. Conversely, in the domain of emotional involvement, the Pashtun group showed significantly healthier functioning, with an observed frequency of 149, exceeding the expected 121 (adjusted residual = +4.2; $\chi^2 = 17.64$; $p = 0.001$), while unhealthy functioning ($n = 91$) fell below the expected 119 (adjusted residual = -4.2). Similarly, in behavior control, the observed frequency of healthy functioning ($n = 112$) significantly exceeded the predicted value ($n = 82$; adjusted residual = +4.7), and the frequency of unhealthy functioning ($n = 128$) was lower than expected ($n = 158$; adjusted residual = -4.7), further reflecting healthier outcomes in the Pashtun group. Moreover, the domain of family cohesion revealed significant differences only within the Pashtun group. Healthy functioning was reported with an observed frequency of 147, exceeding the expected 118 (adjusted residual $\approx +4.3$), whereas unhealthy functioning ($n=93$) was below the expected value ($n=122$), with $\chi^2=18.49$ and $p=0.001$ -again below both adjusted alpha levels.

Table 3

Chi-Square Test Results for Differences in Family Functioning among the Pashtun Ethnic Group								
	Emotional Involvement	Roles	Cohesion	General Functioning	Communication	Affective Responsiveness	Behavior Control	Problem Solving
Type of Functioning				Healthy Functioning				
Observed Frequency	149	89	147	89	97	133	112	98
Expected Frequency	121	76.3	118	76.3	85.8	132.3	82	140.1
Adjusted Residual	4.2	2	4.3	2	1.7	0.1	4.7	-6.4
Type of Functioning				Unhealthy Functioning				
Observed Frequency	125	151	93	151	143	107	128	142
Expected Frequency	190	163.8	122	163.8	154.3	107.8	158	99.9
Adjusted Residual	0.9	-2	-4.3	-2	-1.7	-0.1	-4.7	6.4

4. Discussion of Findings

It should be noted that the researcher's investigations revealed that no studies, either aligned or conflicting, have yet been identified regarding the healthy or unhealthy functioning of the components of the McMaster model in specific ethnic groups of Afghanistan (Pashtun and Uzbek). This indicates a lack of attention to ethnic diversity from the perspective of healthy and unhealthy family functioning in the research literature. This part of the study, by highlighting ethnic differences, provides a significant contribution to enriching the research literature. However, studies emphasizing the importance of the type of family functioning (healthy or unhealthy) are indirectly related to the findings of this section and have been discussed in this study.

The findings revealed statistically significant differences in several key components of family functioning between ethnic groups, potentially reflecting cultural, social, and value-based distinctions among these communities. No studies were identified that fully align or contradict the healthy or unhealthy functioning across all components in specific ethnic groups. However, research emphasizing the impact of family functioning type (healthy or unhealthy) on mental health indirectly relates to these findings. For instance, studies indicate that family functioning is significantly influenced by cultural contexts, manifesting differently across various cultures (Arends-Tóth & van de Vijver, 2008). This phenomenon is particularly pronounced in Afghanistan's multi-ethnic context, where major ethnic groups, such as Uzbeks and Pashtuns, possess distinct cultural backgrounds, value systems, and social norms that may directly or indirectly shape family functioning. Consequently, differences in family functioning patterns were observed between these two ethnic groups, highlighting the role of cultural and social factors in shaping family dynamics.

Additionally, in explaining these findings, it can be argued that family functioning in Afghanistan, as a society, may be influenced by prolonged conflicts (Panter-Brick et al., 2014), patriarchal structures (Karim, 2025; Rezai, 1395), and persistent economic challenges (Trani, 2016). Sinha and Sinha (2024) also, emphasize that challenges and issues in family life are natural and inevitable, forming an integral part of family interactions. However, the critical factor distinguishing healthy from unhealthy families lies not in the mere presence of problems but in the manner in which they are addressed and resolved. If these issues intensify or persist, they may lead to psychological or behavioral disorders, significantly impacting the

mental health and quality of family relationships. This perspective aligns with the findings of the present study, which revealed that the Uzbek ethnic group exhibited a significant tendency toward unhealthy performance in role performance and behavioral control. This inclination toward unhealthy functioning may reflect deficiencies in conflict resolution and problem management skills within this group, potentially leading to psychological or behavioral issues, as noted by Archana and Sinha. Similarly, the findings of Gharadaghi et al. (2020) on the importance of family functioning for members' psychological well-being are consistent with this study, as the unhealthy performance in the Uzbek group across these domains may adversely affect mental health and family relationship quality. Conversely, the Pashtun group demonstrated healthier performance in problem-solving, affective involvement, and family cohesion, suggesting more constructive approaches to addressing family issues. These findings underscore the need for culturally sensitive psychological interventions to enhance family functioning, particularly among the Uzbek community. Thus, another finding of this study indicated that the Uzbek and Pashtun ethnic groups exhibited no differences in the general functioning component, as measured by the McMaster Model. General functioning in the McMaster Model refers to the family's overall ability to fulfill essential tasks, maintain cohesion, and create a supportive environment for members' growth. This finding aligns with the theoretical perspective of Ryan et al. (2005), who characterize healthy families by open communication, effective stress management, empathy, and clear roles, while dysfunctional families often lack emotional cohesion, constructive interactions, and appropriate emotional responses (Levitan et al., 2019; Gottman, 2003, cited in Rahmani et al., 2023).

In problem-solving, the Pashtun ethnic group showed a tendency toward unhealthy performance, which may be attributed to cultural differences in conflict resolution and family problem-solving styles. In contrast, the other ethnic groups did not exhibit significant differences in healthy or unhealthy problem-solving performance. One possible reason for this could be that the traditional Pashtun culture is rooted in principles such as respect for elders, honor, revenge, hospitality, and the *jirga* (a traditional institution for dispute resolution and collective decision-making), which reflect the influence of family and tribe on individual decisions (Karim, 2025). Due to the emphasis on respect for elders, any problem-solving methods may be accepted by family members, even if they are not satisfied with them. Examples include decisions regarding

forced marriages, giving a girl in compensation (bad), or deprivation of inheritance (Karim, 2025).

Thus, while the Uzbek group doesn't show differences in many family functioning highlights its cultural assets, its weaknesses in other components underscore the need for interventions to enhance communication and emotional skills. The study findings revealed that the Pashtun ethnic group demonstrated healthier performance in the components of problem-solving, affective involvement, behavioral control, and family cohesion compared to expected values and in contrast to the Uzbek ethnic group. This superior performance can be attributed to the Pashtun value system, as Hawkins (2009) stated, which emphasizes self-control, respect, and responsibility. These values likely contribute to improved behavioral control by regulating the behaviors of family members and preventing unhealthy actions.

These cultural norms may foster constructive interactions and emotional cohesion, supporting the observed healthier family functioning in these domains. The findings of this study align with those of Shek (2004), who found that positive family functioning is associated with greater life satisfaction, higher self-esteem, and improved overall well-being. The healthier performance of the Pashtun ethnic group in problem-solving and affective involvement may contribute to enhanced psychological well-being among its members. Similarly, Buric et al. (2016) highlight that effective family functioning fosters psychological resilience and effective stress management, which corresponds with the Pashtun group's capabilities in problem-solving and behavioral control, as these components require adept handling of psychological stressors. Farzi et al. (2020) describe optimal family functioning as characterized by open communication, empathy, and responsibility, which align with the values of Pashtunwali and the healthy functioning of the Pashtun group in terms of family cohesion and affective involvement. These characteristics likely promote constructive interactions and emotional support within Pashtun families. The healthier performance of the Pashtun group in the components, as mentioned earlier, may facilitate members' personal growth and reduce psychological distress, particularly through the self-control and responsibility promoted by (Pashtunwali). Overall, the healthier performance of the Pashtun group in these components, rooted in cultural values, is consistent with the cited studies and underscores the critical role of culture in shaping family functioning and its impact on

mental health. These findings provide a foundation for culturally sensitive psychological interventions.

5. Conclusion

Overall, these findings indicate statistically significant differences in specific dimensions of family functioning between the Pashtun and Uzbek ethnic groups. The Pashtun group demonstrates significantly healthier family functioning in the domains of emotional involvement, behavior Control, and family cohesion compared to the Uzbek group. In contrast, no significant ethnic differences were found in affective responsiveness, communication, and general functioning. These results may inform culturally tailored social interventions and guide future research in multi-ethnic contexts such as Afghanistan. This study revealed significant differences and similarities in the family functioning components between the Pashtun and Uzbek ethnic groups. The Uzbek group exhibited a significant tendency toward unhealthy performance in role performance, problem-solving, and behavioral control. Specifically, in role performance, the observed frequency for healthy performance was lower than expected, while unhealthy performance exceeded the expected frequency.

A similar pattern was observed in problem-solving and behavioral control. However, the Uzbek group demonstrated healthier performance in general functioning. In contrast, the Pashtun group showed significantly healthier performance in problem-solving, affective involvement, behavioral control, and family cohesion compared to the expected values and the Uzbek group. Although the Pashtun group exhibited slightly healthier role performance, this difference was not statistically significant. Regarding similarities, both groups showed no significant differences in affective responsiveness and communication, with observed frequencies closely aligning with expected values. These findings align with prior research that describes the characteristics of healthy and unhealthy family functioning. The results indicate that the Pashtun group performs better in emotional and behavioral domains. In contrast, the Uzbek group faces challenges in role performance and problem-solving but exhibits more favorable general functioning. In conclusion, the analysis of these findings suggests that family functioning among the Afghan population may be influenced, to varying degrees, by tribal norms, religious beliefs, cultural systems, social restrictions on women, and the ongoing conflicts in Afghanistan. These insights can inform targeted social interventions and future research to enhance family functioning in these communities.

Recommendations for Future Research

1. Although similarities are observed in the family systems of these two Afghan ethnic groups, the findings of this study reveal unique differences in family functioning between them. Therefore, culturally specific research on the four major ethnic groups and other ethnicities in Afghanistan remains scarce. Future studies should focus on the nuances and specific differences within each ethnic group (e.g., various Pashtun, Hazara, Tajik, and Uzbek tribes) to provide a more precise explanation of these differences. Additionally, given the sampling limitations of this study, which was restricted to major Afghan cities such as Kandahar and Jowzjan, it is recommended that future research better account for cultural and geographical diversity. Consequently, future studies should employ mixed-methods approaches (qualitative and quantitative) to more deeply investigate ethnic differences in the structure and functioning of Afghan families, particularly in rural samples and ethnic subcultures.
2. Based on the results, future studies should explore longitudinal research to assess whether unhealthy functioning predicts youth Mental health in these ethnic groups.

Authors' Contributions

This article is derived from a portion of the first author's doctoral dissertation at Shahid Beheshti University, Tehran. All authors contributed significantly to the research design, data analysis, and manuscript preparation.

6. References

- Afzal, A., Ahmad, W., & Hasan, S. T. (2024). Family structure, family processes and well-being of students: A study of District Gujrat, Punjab, Pakistan. *Journal of Development and Social Sciences*, 5(1), 224–238. [https://doi.org/10.47205/jdss.2024\(5-1\)20](https://doi.org/10.47205/jdss.2024(5-1)20)
- Arends-Tóth, J., & van de Vijver, F. J. R. (2008). Family relationships among immigrants and majority members in the Netherlands: The role of acculturation. *Applied Psychology*, 57(3), 466–487. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2008.00331.x>
- Burić, I., Sorić, I., & Penezić, Z. (2016). Emotion regulation in academic domain: Development and validation of the academic emotion regulation questionnaire (AERQ). *Personality and Individual Differences*, 96, 138–147. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.02.074>

Coale, H. W. (1994). Using cultural and contextual frames to expand possibilities. *Journal of Systemic Therapies*, 13(2), 5–23.

<https://doi.org/10.1521/jsyt.1994.13.2.5>

Farzi, S., Shamsaei, F., Tapak, L., & Sadeghian, E. (2020). Relationship between the stigma and the family performance of psychiatric patients. *Iranian Journal of Nursing Research*, 14(6), 1–8. <http://ijnr.ir/article-1-2261-fa.html>

Fismen, A.-S., Smith, O. R. F., Samdal, O., Helleve, A., & Haug, E. (2022). Associations between family structure and adolescents' food habits. *Public Health Nutrition*, 25(3), 702–709. <https://doi.org/10.1017/S1368980021004460>

Gharadaghi, A., Zemestani, M., & Valiei, Z. (2020). On the relationship between family functioning and cognitive emotion regulation with students' psychological well-being. *Journal of School Psychology*, 9(2), 108–122. <https://doi.org/10.22098/jsp.2020.943>

Hawkins, J. (2009). The Pashtun cultural code: Pashtunwali. *Australian Defence Force Journal*, (180), 16–27.

Imrie, S., & Golombok, S. (2020). Impact of new family forms on parenting and child development. *Annual Review of Developmental Psychology*, 2, 295–316. <https://doi.org/10.1146/annurev-devpsych-070220-122704>

Karim, A. (2025). The Pashtun family system in Mardan in the light of the Seerah: An analytical study. *Journal of Religion and Society*, 4(1), 313–321.

<https://www.islamicreligious.com/index.php/Journal/article/view/212>

Khodadadi-Sangdeh, J. (2017). Qualitative study of religious factors involved in the formation of a healthy family on the basis of social-cultural context. *Cultural Psychology*, 1(1), 85–98.

Mathews, C. J., Medina, M. A., Bañales, J., Pinetta, B. J., Marchand, A. D., Agi, A. C., ... & Rivas-Drake, D. (2020). Mapping the intersections of adolescents' ethnic-racial identity and critical consciousness. *Adolescent Research Review*, 5(4), 363–379.

<https://doi.org/10.1007/s40894-019-00122-0>

Panther-Brick, C., Grimon, M.-P., & Eggerman, M. (2014). Caregiver—child mental health: A prospective study in conflict and refugee settings. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(4), 313–327. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12167>

Qin, X., Zhang, W., Xu, S., Ma, M., Fan, X., Nie, X., ... & Zhang, Y. (2023). Characteristics and related factors of family functioning in

Chinese families during early pregnancy. *Frontiers in Psychology*, 14, Article 1102796. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1102796>

Rahmani, M., Seydi, M. S., & Hojatkhah, S. M. (2023). The role of native-family games in satisfaction, empowerment and the six dimensions of family functioning based on the McMaster model. *The Women and Families Cultural-Educational*, 18(65), 89–117.

Shek, D. T. L. (2004). Psychological well-being, school adjustment, and problem behavior among Chinese adolescent boys from poor families: Does family functioning matter? In E. W. Gordon & E. W. Gordon (Eds.), *Adolescent boys: Exploring diverse cultures of boyhood* (pp. 215–234). New York University Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479872572.003.0012>

Sinha, A., & Sinha, A. (2024). Family functioning, family relationship problems, and psychological wellbeing among young adults. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, 22(1), 637–647. <https://doi.org/10.30574/wjarr.2024.22.1.1107>

Trani, J.-F., Jill, K., Timothy, C., & Dilbal, C. (2016). Multidimensional poverty in Afghanistan: Who are the poorest of the poor? *Oxford Development Studies*, 44(2), 220–245.

Tseng, W.-S., & Hsu, J. (2018). *Culture and family: Problems and therapy* (Psychology Revivals). Routledge.

Yazdanpanah Dero, Q. and Ahmadi, S. J. (2021). The Role of Ethnic Groups in Shaping Afghan Political Structure and Governance since 2001. *POLITICAL QUARTERLY*, 51(1), 311-334. doi: 10.22059/jpq.2021.300845.1007572

Zargar, M. D., Qasim, M., & Nor Hafizah, M. (2021). Ethnic diversity in Afghanistan: Challenges to electoral development. *Journal of Islamic Law Review*, 17(2), 229–245.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. 1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

The Lexical Influence of English as a Globally Dominant Language on Dari/Persian in the Translation of Academic Texts: A Case Study of Students at Balkh University

Abdul Haq Haqiq¹

Associate Proffessor, Faculty of Language and Literature, Balkh University

Received: 27/6/2025   Accepted: 31/10/2025   Published: 04/12/2025

Abstract

This study explores the influence of English lexical features (e.g., words, terms, and phrases) on Dari/Persian translations within the broader context of power dynamics between dominant and non-dominant languages. While research has frequently been conducted on languages like Arabic and Chinese, relatively little attention has been paid to the Dari/Persian language, which is mostly spoken in Afghanistan. This study examines how English, as the most dominant language, impacts Dari/Persian, considered a non-dominant linguistic system, primarily through lexical borrowing and translation practices in academic texts. Sixty students from the English department at Balkh University participated in translating three English texts into Dari/Persian. The analysis, grounded in code-switching and code-mixing theories, revealed the frequent use of English lexical elements, whereas equivalents were available in the Dari/Persian language. These lexical choices suggest a preference for English, influenced by its perceived prestige, its global communicative value, and its pervasive presence in media and education. The findings highlight the increasing lexical influence of English within academic discourse in Dari/Persian,

---

¹. Email: salehhaqiq@gmail.com

shedding light on how dominant languages can shape the vocabulary, structure, and stylistic conventions or norms of non-dominant languages.

Keywords: English lexical features or elements, Dari/Persian language, translation, dominant and non-dominant language, cultural influence, lexical borrowing, code-switching, codemixing.

1. Introduction

Language is a significant medium for shaping human societies, influencing how individuals think, express themselves, and relate to others. It goes beyond being merely a system of words and grammar. It also reflects the history, values, and worldview of a community. Language and culture are deeply interrelated, though not synonymous. Linguists such as Xue (2013) and Benbin (2015) argue that language not only functions as a tool for communication but also plays a vital role in preserving cultural identity. Within sociolinguistics, language is often categorized as either dominant or non-dominant. Dominant languages are typically associated with global communication, education, governance, and international media, while non-dominant languages are used more locally and within specific communities. According to Benbin (2015), language mirrors the cultural values, beliefs, and practices shared by its speakers, serving as a vehicle for cultural stability.

English, as the most dominant language, triggers international communication and often serves as a conduit for the transmission of ideologies and cultural norms (Xue & Zuo, 2013). Globally, English holds dominant status in education and media, influencing non-dominant languages like Dari/Persian through lexical borrowing, particularly in academic registers (Crystal, 2003; Sharifian, 2008; Rao, 2019). According to Woolard and Schieffelin (1994), language ideology involves the cultural beliefs and perceptions that speakers relate to particular languages. These perspectives play a crucial role in shaping how individuals understand, engage with, and translate across languages in multilingual environments. In essence, language ideology guides translation practices by reflecting broader societal attitudes toward the prestige, legality, and social meaning of diverse languages. Recent studies have also confirmed the clear integration of English lexical features in educational settings, particularly among students and novice translators (Cooley, 2014).

In this globalized linguistic landscape, Dari/Persian is regionally dominant in countries such as Afghanistan and Iran; however, globally non-dominant. This status makes it more vulnerable to lexical borrowing and external linguistic influence, especially from English.

By following Bhatia and Ritchie (2024), this study utilizes code-mixing as the intra-sentential blending of lexical items and code-switching as inter-sentential shifts, applying these concepts specifically to academic translation among Afghan students. Code-mixing involves inserting small units from one language into another, such as words, morphemes, or short phrases, within a single sentence, while code-switching refers to larger units, entire clauses or full sentences, between sentences or across discourse boundaries.

Accordingly, this study aims to explore the English lexical features in Dari/Persian academic translations, with a specific focus on the educational context. By analyzing translated texts produced by English Department students at Balkh University, the research seeks to examine how English terms are blended into Dari/Persian, whether due to the absence of native equivalents, habitual usage, or other influencing factors. Viewed from this perspective, the study offers deeper insights into linguistic interaction, translation practices, and the sociolinguistic impact of English as a globally dominant language.

Research Objectives:

- to examine the influence of English lexical elements or vocabulary on Dari/Persian texts. Particularly those translated by English Department students in academic environments.
- to identify patterns of lexical borrowing.
- to evaluate the frequency of English usage.
- to assess whether there is a tendency to favor English lexical elements over original equivalents.
- to determine the frequency and preference of English over Dari/Persian equivalents.
- to a broader understanding of how linguistic dominance, driven by globalization and cultural transmission, impacts non-dominant languages.

Research Questions:

1. To what extent is English influencing the Dari/Persian language?
2. How can the impact of English on Dari/Persian texts be identified and analyzed?

This research addresses the responses to these questions through a textual analysis of Dari/Persian translations of English texts.

The dominance of English has been widely documented across various linguistic contexts, including Chinese, Arabic, and Swahili (Sharifian, 2008; Rao, 2019). These studies highlight the English role as a global lingua franca, especially in education, media, and international communication (Crystal, 2003; Rao, 2019). According to Benbin (2015) and Clyne & Sharifian (2008), borrowing from English is prevalent in these languages due to the symbolic association of English with technological modernity and practical utility in professional settings. For example, terms such as “*computer*”, “*internet*”, and “*software*” are frequently retained in their original English form, reflecting their connections to technological innovation and the absence of commonly accepted native equivalents (Crystal, 2003). These patterns highlight the broader social, cultural, and ideological impact of English in multilingual environments.

In the context of Afghanistan, Coleman (2021) explored the evolving relationship between English and Dari/Persian, particularly over the last two decades. The increased presence of English is attributed to its role in foreign educational programs, access to English-language media, and international development utility. Coleman argues that schools and universities rely heavily on English textbooks and reference materials, resulting in a higher frequency of English lexical borrowings in both spoken and written academic communication. Despite this growing influence, there remains a notable lack of empirical linguistic research examining this phenomenon in Afghanistan, especially among university students.

Earlier concerns about lexical interference in Dari/Persian were raised by Nemati (2005), who identified mistranslations and unnecessary borrowings in both media and official documents. He attributes these issues not only to globalization but also to inadequate translator training and limited utilization of native terminology. In recent years, regional research has further examined the use and evolution of Dari/Persian equivalents. For example, Talebinejad, Dastjerdi, and Mahmoodi (2012) investigated the gradual integration of English business and technological terms into new

Persian as used in both Iran and Afghanistan, often without semantic adaptation. Similarly, Moradi (2019) analyzed the presence of English in Persian academic writing, where code-mixing is perceived as a marker of alignment with global academic discourse.

One dynamic sociolinguistic dimension in this discussion concerns language ideology, defined as the beliefs and assumptions people hold about languages and their speakers (Woolard & Schieffelin, 1994). These ideologies shape language practices, particularly in multilingual societies. English is frequently regarded as a symbol of modernity and professionalism, influencing both conscious and unconscious choices in translation. This dynamic reinforces the dominance of English while gradually altering native vocabulary.

However, structural and sociolinguistic aspects of English influence have been extensively explored in other linguistic settings; the influence of English lexical features on Dari/Persian remains unexamined. Meanwhile, despite its rich literary history, Dari might be seen as less aligned with contemporary scientific discourse. Therefore, this study aims to enhance regional scholarship by examining how English words, terms, and phrases are integrated into Dari/Persian academic translations and how sociolinguistic factors influence these lexical choices. To address this gap, it analyzes translation samples produced by student participants.

2. Methodology

This qualitative case study employed student-generated academic translations as the primary data source, collected from the three English texts, translated by student participants. The texts were analyzed utilizing code-switching and code-mixing frameworks to examine how English lexical features, such as borrowed terms, phrases, and “hybrid constructions”, appear in academic translation. This approach allowed for a detailed examination of cross-linguistic influence in Dari/Persian texts.

Participants: As the sample of research, sixty undergraduate students, including sophomores to seniors, from the English Department at Balk University, were randomly selected to participate in the study. They were asked to translate assigned English texts into Dari/Persian independently and in their own style, with no restrictions on translation approach. Each participant was given 50 minutes to complete the translation task. All participants took part voluntarily, and informed consent was obtained before data collection.

Materials: Three academic texts from social science journals—"The Role of Lecture in Teaching," "Health Awareness," and "Communication and Writing Proposal"—were selected to analyze English lexical features. The New English-Persian Dictionary (2010) and Longman Advanced American Dictionary (2012) served as lexical references.

Procedure

- The participants were randomly selected.
- Each participant was asked to translate a short academic English text into Dari/Persian independently.
- The completed translations were collected, anonymized, and prepared for qualitative analysis.
- The analysis was based on established linguistic frameworks, specifically, the theories of code-switching and code-mixing, to investigate the lexical influence of English on Dari/Persian at both the sentence and text levels.
- The results were demonstrated through tables and illustrated in words in detail in the findings and discussion section.

Data Collection: The data were collected through three English texts. The texts cover individual topics: "*The Role of Lecture in Teaching*" (159 words), "*Health Awareness*" (189 words), and "*Communication and Writing Proposal*" (197 words). These texts were chosen because they represent typical academic content, providing a relevant context for exploring lexical code-switching between English and Dari/Persian.

Data Analysis: The collected data, including the original English texts and the corresponding Dari/Persian translations produced by participants, were analyzed using frameworks of code-switching, code-mixing, and qualitative content analysis. According to Mayring (2014, as cited in Anisah, 2022), document analysis involves the systematic interpretation of textual data within its context. Similarly, Weber (2019, as cited in Anisah, 2022) defines content analysis as a research technique for making valid and replicable inferences from texts.

The analysis centered on the word and sentence levels to identify English lexical elements in the Dari/Persian translations. These lexical elements, such as words, terms, and phrases, were extracted and organized to demonstrate their frequency and percentage of occurrence across the

texts. To acknowledge the status of these lexical features within the Dari/Persian language, each was cross-checked with *The Expensive: New English-Dari/Persian Dictionary* (2010) to determine if a standard Dari/Persian equivalent was available.

The results of this analysis are presented and discussed in the findings section, highlighting the extent and nature of English lexical influence on Dari/Persian translations produced by the participants.

3. Findings or Results

As cited earlier, English is widely documented as a world-dominant language that influences various non-dominant languages, including Dari/Persian. This study examined the extent to which English influences Dari/Persian and how this influence is reflected in translated Dari/Persian texts.

The findings prove that English lexical features (words, terms, and phrases) are present in the Dari/Persian translations of the three selected texts: *The Role of Lectures in Teaching*, *Health Awareness*, and *Communication and Writing Proposals*. Moreover, analyzing the texts at both the word and sentence levels enabled the identification of English lexical elements within the Dari/Persian translations. Brown (1988, as cited in Griffie, 2012) recommends that tables are a valuable means of summarizing the data. Each table presents an individual topic, the identified English words, terms, and phrases, along with their frequency of occurrence and their percentage of use. The percentage of each feature was calculated using the formula: $(\text{occurrences} \times 100) \div \text{total number of words}$. For example: $N = (20 \times 100) \div 218 = 9.17\%$.

The following tables present the results to illustrate more clearly the extent and nature of English lexical influence on Dari/Persian translations.

The Findings of the Participants' Translated Text (1) *The Role of Lectures in Teaching* in Table 1

No	Topic	English Words or Phrases	Number of Occurrences in the Dari/Persian Translated Text	Percentage
1	The Role of Lectures in Teaching	Lecture	16	7.33%
		Method	20	9.17%
		Conference	20	9.17%
		Technique	16	7.33%
		Topic	5	2.29%
		Team	20	9.17%
		Group	19	8.71%
		Problem	4	1.83%
		Video clip	20	9.17%
		Plan	12	5.50%
		Design	5	2.29%
		PowerPoint	20	9.17%
		Slide	20	9.17%
		Strategy	20	9.17%
		Role	1	0.45%
		Total	218	100%

The data in Table 1 illustrate the frequency and percentage of English terms retained or integrated in the 20 participants' Dari/Persian translations of the text titled "*The Role of Lectures in Teaching*." A total of 218 English words, terms, or phrases were identified across all participant translations.

The most frequently occurring English terms were "*method*" (20 occurrences; 9.17%), "*conference*" (20 occurrences; 9.17%), "*team*" (20 occurrences; 9.17%), "*video clip*" (20 occurrences; 9.17%), "*PowerPoint*" (20 occurrences; 9.17%), "*slide*" (20 occurrences; 9.17%), and "*strategy*" (20 occurrences; 9.17%).

These terms appear to have been preserved or code-switched consistently by the participants, perhaps due to a lack of accepted used equivalents in Dari/Persian, or because of their familiarity in academic or technological contexts.

Frequently occurring English words or terms include "*group*" (19 occurrences; 8.71%), "*lecture*" (16 occurrences; 7.33%), "*technique*" (16 occurrences; 7.33%), and "*plan*" (12 occurrences; 5.50%).

There is a tendency to preserve English academic terminology, which might reflect the influence of English in educational discourse.

Less frequently used English terms such as “*topic*” (5 occurrences; 2.29%), “*design*” (5 occurrences; 2.29%), “*problem*” (4 occurrences; 1.83%), and “*role*” (1 occurrence; 0.45%).

These lower frequencies might indicate either a greater availability of equivalents in Dari/Persian or a greater tendency by participants to translate these terms.

Frequencies were counted for each translated text, and percentages were calculated using the formula: $(\text{occurrences} \times 100) \div \text{total number of words}$ to determine percentages of each identified lexical feature in the translated texts. For example: $N = \frac{30 \times 100\%}{142} = 14.08\%$.

The Findings of the Participants’ Translated Text 2 *Health Awareness* in Table 2

Table 2 presents the frequency and percentage of English words and phrases retained by the 20 participants. The text for translation is titled “*Health Awareness*.” A total of 142 English terms were identified across all translated versions.

The most frequently identified English words in the text were “*system*” (20 occurrences; 14.08%), “*poster*” (20 occurrences; 14.08%), “*banner*” (20 occurrences; 14.08%), and “*upload*” (20 occurrences; 14.08%).

These English terms reflect the increasing influence of English in public health campaigns and digital media contexts in Persian.

Frequent English words or terms include “*standard*” (13 occurrences; 9.15%), “*policy*” (10 times; 7.04%), and “*method*” (9 times, 6.33%).

No	Topics	English Words or Phrases	Number of Occurrences in the Dari/Persian Translated Text	Percentage
2	Health Awareness	Policy	10	7.04%
		System	20	14.08%
		Risk	2	1.40%
		Method	9	6.33%
		Cycle	4	2.81%
		Standard	13	9.15%
		Poster	20	14.08%
		Banner	20	14.08%
		Upload	20	14.08%
		Message	5	3.52%
		Role	2	1.40%
		Training	3	2.11%
		Service	3	2.11%
		Unit	2	1.40%
		Clinic	5	3.52%
		Problem	4	2.81%
		Total	142	100%

These English terms present the original terminology often remains untranslated or code-switched in health-related texts. These terms are commonly used in both health and administrative discourse, which might explain their consistent usage in English.

Less frequently retained English terms were “*risk*” (2 occurrences; 1.40%), “*role*” (2 occurrences; 1.40%), and “*unit*” (2 occurrences; 1.40%).

These English terms indicate that more culturally familiar or existing equivalents in Dari/Persian were preferred by the majority of participants. These frequencies denote partial translation or variability in the responses of the participants.

Frequencies were counted for each translated text, and percentages were calculated using the formula: $(\text{occurrences} \times 100) \div \text{total number of words}$ to determine percentages of each identified lexical feature in the translated texts. For example, $N = \frac{30 \times 100\%}{211} = 9.47\%$.

Findings of the Participants’ Translated Text 3 Communication & Writing Proposal Table 3

Table 3 demonstrates how English words and phrases were used in Dari/Persian translations of a text on *communication and writing*

proposals. A total of 211 English words and phrases were identified across all participant submissions.

The most frequent of retained English terms such as “email” (20 occurrences; 9.47%), “computer” (20 occurrences; 9.47%), “telephone” (20 occurrences; 9.47%), and “internet” (20 occurrences; 9.47%).

No	Topics	English Words or Phrases	Number of Occurrences in the Dari/Persian Translated Text	Percentage
3	Communication & Writing Proposal	Email	20	9.47%
		Computer	20	9.47%
		Message	2	0.94%
		Phone	19	9.00%
		Technique	14	6.63%
		Department	14	6.63%
		Proposal	15	7.10%
		Part	2	0.94%
		Frame	2	0.94%
		Problem	6	2.84%
		Text	1	0.47%
		Type	7	3.31%
		Plan	12	5.68%
		Time	2	0.94%
		Strategy	12	5.68%
		Personnel	7	3.31%
		Telephone	20	9.47%
		Internet	20	9.47%
		Program	10	4.73%
		Category	6	2.84%
		Total	211	100%

These results indicate that participants consistently maintained English terminology for digital communication and technology-related concepts.

The tendency signifies that such terms have become standardized in academic or professional Persian/Dari, and participants likely perceived them as either untranslatable or more effective in their original English form.

Frequently retained terms include “phone” (19 occurrences; 9.00%), “proposal” (15 times; 7.10%), “personnel” (15 times; 7.10%), “technique” (14 occurrences; 6.63%), “department” (14 times; 6.63%), and “strategy” (12 times; 5.68%), and “plan” (12 times; 5.68%).

These terms are used mostly in academic and professional communication, so they might be minimally adapted in the translation process.

Less frequent English terms include “*program*” (10 occurrences; 4.73%), “*type*” (7 occurrences; 3.31%), “*personal*” (7 occurrences; 3.31%), “*problem*” (6 occurrences; 2.84%), and “*category*” (6 occurrences; 2.84%).

These terms might reflect partial lexical integration; they may have acceptable equivalents in Dari/Persian and thus show variation across translations.

The least-frequency words or terms: “*message*” (2 occurrences; 0.94%), “*part*” (2 occurrences; 0.94%), “*frame*” (2 occurrences; 0.94%), “*time*” (2 occurrences; 0.94%), and “*text*” (1 occurrence; 0.31%).

These retained English terms denote that participants translated them into simpler Persian/Dari equivalents.

4. Discussion

The data presented in Tables 1 through 3 reveal distinct patterns of lexical borrowing, code-switching, code-mixing, and translation preferences among participants translating between English and Dari/Persian in academic contexts.

As illustrated in Table 1, although Dari/Persian equivalents exist for several English terms, such as *sukhanrani* (lecture), *rawesh* (method), *fann* (technique), *onwan* (topic), *grouh* (group), *barnama* (plan), and *tarh* (design), participants frequently engaged in hybrid usage. Common combinations included *lecture/sukhanrani*, *technique/fann*, and *design/tarh*, suggesting a partial reliance on English even when adequate Dari/Persian alternatives are available.

In contrast, other terms like conference, *team*, *video clip*, *PowerPoint*, *slide*, and *strategy* were consistently kept in English. This trend shows either the absence of widely accepted Dari/Persian equivalents or a broader preference for English in academic communications, pointing to both a lexical gap and sociolinguistic preference.

Table 2 indicates that despite the presence of Dari/Persian equivalents for terms such as *kardani* (policy), *qaedah* (system), *khatar* (risk), *charkhesh* (cycle), *meyar* (standard), *payam* (message), *naqsh* (role), *khedamat* (service), *wahed* (unit), *darmankadah* (clinic), and *mushkel* (problem), English terms were frequently preferred. Although instances of translation (e.g., *policy/kardani*, *risk/khatar*) occurred, inconsistencies indicate that lexical choice might be influenced by exposure to English or the perceived academic prestige of English terminology.

Modern technological terms, such as *poster*, *banner*, and *upload*, were regularly retained in English across all participants' responses. The absence of exact Dari/Persian equivalents likely contributes to this lexical borrowing, highlighting the dynamic interaction between linguistic innovation and educational practice in bilingual environments.

As illustrated in Table 3, English influence is most evident in the domains of digital technology and professional communication. Terms such as *email*, *internet*, *telephone*, and *computer* frequently appear untranslated in Dari/Persian academic writing. This trend aligns with Pearson's (1998, as cited in Khan, 2016) framework, which differentiates between general vocabulary and field-specific terminology. According to this categorization, many borrowed English terms reflect the specialized language of "academia" and technology.

Translation, understood as the transfer of meaning across languages, is significantly shaped by the translator's competence, cultural familiarity, and disciplinary expertise. According to Roberts (2002, as cited in Nemati, 2005), notes, unintentional lexical interference, particularly in fields like science and technology dominated by English, could result from limited training and awareness. The frequent appearance of English terms in translated texts, therefore, might not only signal linguistic preference but also reflect underlying challenges in translation practice.

Three notable patterns emerged from the translations: (1) retention of English terms despite the existence of Dari/Persian equivalents; (2) omission of native terms such as *tarh* (plan) and *sukhanrani elmy* (academic lecture); and (3) habitual reliance on English vocabulary. These tendencies might stem from vocabulary gaps, stylistic preferences, or ingrained usage patterns. As Nemati (2005) cautions, overreliance on English, particularly when native alternatives are available, can amplify English lexical influence and marginalize local terminology.

This raises a critical question: Why are English lexical features so prominent in Dari/Persian academic translations? While the global dominance of English and the interconnected nature of modern languages make some degree of lexical borrowing inevitable, the issue becomes problematic when translators neglect native equivalents, not out of necessity, but due to inconsistent or careless translation practices. In this sense, the vulnerability of Dari/Persian lies less in its exposure to English and more in the irregular use of its linguistic resources. Addressing this issue requires more systematic training for translators, the development of

standardized academic terminology, and a stronger emphasis on linguistic precision to ensure accurate translation.

To understand these patterns more thoroughly, theories of code-switching and code-mixing provide essential analytical frameworks (Setiawan, 2023; Alsheikhidris, 2024; Bhatia & Ritchie, 2016). Code-mixing involves embedding elements of one language into another within a sentence or phrase, while code-switching refers to the alternation between languages across discourse boundaries. These phenomena are not merely linguistic conveniences; they reflect broader sociocultural dynamics such as identity, status, and communicative efficiency. In Afghanistan, where English coexists with Dari and Pashto, Code-switching and code-mixing often serve as practical communicative strategies in academic and professional contexts.

The findings of this study suggest a consistent pattern of code-switching and code-mixing, particularly involving pedagogical, technological, and academic terminology. The frequent use of English terms across participants demonstrates the normalization of English vocabulary within Dari/Persian academic translations. This trend is especially prominent in texts related to health and education, where technical terms are increasingly kept untranslated, even when model native equivalents exist. Such lexical patterns reflect deeper sociolinguistic forces at play and underscore the need for balanced language planning and intentional translation practices to preserve the integrity and functionality of Dari/Persian in academic contexts.

5. Conclusion

This case study explored the lexical influence of English, a globally dominant language, on Dari/Persian, a regionally dominant yet globally non-dominant language, through the analysis of academic translations produced by undergraduate students. The findings revealed a consistent presence of untranslated or partially translated English terms, such as *email*, *computer*, *telephone*, and *internet*. In some cases, these replaced commonly available Dari equivalents such as *payam* (message) and *tarh* (plan). While this may suggest an overreliance on English, the absence of qualitative data, such as interviews or reflective commentaries, limits understanding of the motivations behind these choices.

The limitations: The study focused solely on undergraduate students. Its findings may not be generalizable to professional translators. In addition, it concentrated only on lexical features, excluding syntactic, semantic, phonological, and pragmatic dimensions. The lack of qualitative input also restricted deeper insights into the participants' decision-making processes.

Implications: Despite these limitations, the study offers valuable implications for translator education and language planning. It emphasizes the need for increased attention to linguistic awareness and cultural sensitivity in translation training programs. Students and novice translators should be encouraged to utilize accurate and context-appropriate Dari/Persian equivalents when available to reduce unnecessary lexical borrowing. At the same time, borrowing should not be viewed as inherently problematic, particularly in technical or evolving fields where native terminology may be lacking. The goal should be to promote informed and deliberate lexical choices that reflect both linguistic integrity and practical needs.

Future research should involve a broader group of participants, including professional translators and educators. It should also explore additional linguistic elements such as syntax, semantics, and pragmatics, and employ qualitative methods like interviews, focus groups, or think-aloud protocols to gain a deeper understanding of translator behavior. Furthermore, investigating the effects of digital media, translation technologies, and academic discourse could offer more insights into how English influences Dari Persian. This research would contribute to developing a more comprehensive understanding of language contact, borrowing, and change in contexts where a language is not dominant.

5. References

- I(1), 6. <https://doi.org/10.3390/languages1010006>
65–79. <https://www.researchgate.net/publication/334282978>
Alsheikhidris, M. A. (2024). Code-switching in translation: Linguistic analysis of multilingual and the role of teaching terminology. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 232, 696–704. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.10.096>
Anisah, L. (2022). Methods used by English department students in translating report texts: A

Anthropology, 23, 55–82.

<https://doi.org/10.1146/annurev.an.23.100194.000415>

Benbin, L. (2015). English influence on the cultural identity of Chinese people in the context of

Bhatia, T. K., & Ritchie, W. C. (2016). Multilingual language mixing and creativity. *Languages*,

Clyne, M., & Sharifian, F. (2008). A response to the article 'English as an international

Coleman, H. (2021). The role of English in Afghanistan. *World Englishes*, 40(4), 619–629.

content analysis. *Indonesian EFL Journal*, 8(2), 247–258.
<https://journal.uniku.ac.id/index.php/IEFLJ/article/download/6475/3228>

Cooley, M. (2014). *How students from non-dominant cultures perceive their social and cultural*

Crystal, D. (2003). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge University Press.

European Journal of Linguistics, 3(2), 29–43.
<https://doi.org/10.47941/ejl.2045>

experiences about school success [Unpublished doctoral dissertation]. Wayne State University.
https://digitalcommons.wayne.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2086&context=oa_dissertations

globalization. *Cross-Cultural Communication*, 11(12), 26–29.
<https://doi.org/10.3968/7949>

Griffiee, D. T. (2012). *An introduction to second language research methods: Design and data*.
<https://doi.org/10.1111/weng.12555>

Khan, A. S. (2016). The distinction between term and word: A translator and interpreter problem

Language: Challenges and possibilities. *Australian Review of Applied Linguistics*, 31(3). <https://doi.org/10.2104/ara10829>

mixing. *Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Serija 2. Jazykoznanije*, 18(1), 122–131.

<https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2019.1.10>

Moradi, H. (2019). Structural analysis of Persian-English reverse code-switching and code-

Nemati, M. (2005). The negative impact of the English language on the Dari/Persian language

- Rao, P. S. (2019). The role of English as a global language. *Research Journal of English*, 4(1),
- Setiawan, B. (2023). Code-mixing vs. code-switching: A study of grammatical perspective code-switching varieties. In the *1st Indonesian International Conference on Bilingualism, KnE Social Sciences*, 47–57. <https://doi.org/10.18502/kss.v8i17.13235>
- Shiholo, M. (2024). Language ideologies and identity construction in immigrant communities.
- Talebinejad, M. R., Dastjerdi, V., & Mahmoodi, R. (2012). Barriers to technical terms in TESL-EJ Publications. texts and their translations. *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*, 7(2). <https://www.al-kindipublisher.com/index.php/ijllt>
- Theory and Practice in Language Studies, 3(12), 2262–2266. <https://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol03/12/16.pdf>
- through wrong translations and press texts. *Foreign Language Research*, 23, 107–118. <https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/90500/>
- Translation: Borrowings or neologisms. *Terminology: International Journal of Theoretical and Applied Issues in Specialized Communication*, 18(2). <https://doi.org/10.1075/term.18.2.02tal>
- Woolard, K. A., & Schieffelin, B. B. (1994). Language ideology. *Annual Review of*
- Xue, J., & Zuo, W. (2013). English dominance and its influence on international communication.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. 1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

The Conditions of Civil Liability of Physician under Afghan Law

1.Zakir Hossein Rezaei¹

Ph.D. Assistant Professor, Faculty of law and political science, Balkh University

2.Mohammad Arif Rahim

Associate professor, Faculty of law and political science, Balkh University

Received: 25/6/2025   Accepted: 31/10/2025   Published: 04/12/2025

Abstract

One of the fundamental issues in medical law is the civil liability of physicians. Despite physicians' continuous efforts to comply with scientific and practical standards of treatment, errors or negligence may occasionally occur during the course of medical practice, resulting in material and moral harm to patients. In such cases, compensation is required. This study examines the foundations and conditions of physicians' civil liability under Afghan law. Article 776 of the Afghan Civil Code establishes liability based on fault and outlines four essential conditions: the existence of a harmful act, fault, damage, and a causal relationship. The primary objectives of this research are to define liability, explore the concept of physicians' civil liability, analyze the conditions for its realization, and examine its legal foundations in Afghanistan. Employing a descriptive-analytical methodology, data were collected through library-based research. Findings demonstrate that when a physician acts knowingly, cautiously, and in accordance with medical standards, liability does not arise. However, where a causal link exists

---

¹. Email: Zaker_rezaei@yahoo.com

between a physician's conduct and the harm inflicted, the physician is held liable and obliged to compensate the patient.

Keywords: Civil Liability, Physicians, Medical Law, Fault, Afghan Civil Code

1.Introduction

The medical profession is one of the oldest professions in the history of human life. Due to its direct connection with human life and death, this profession has always been of great significance. However, alongside its necessity, there are also challenges facing this profession. The most fundamental challenge lies in the absence of specific legislation in this field and the lack of effective oversight over physicians' conduct in the country. This situation results in the absence of standardized criteria for the quality of medical services and a lack of accountability on the part of physicians when patients suffer harm.

Although physicians strive, with utmost care and effort, to adhere to the technical and scientific principles of treatment and medical practice, they may sometimes commit mistakes or errors in the course of their work, leading to physical, material, or moral damages to the patient. Consequently, in order to ensure that such damages do not remain unaddressed, states have enacted rules and regulations in this regard. Afghanistan is among the countries that have defined civil liability, clarified its foundations, and articulated the conditions for its realization. The central issue in this research concerns the foundations of physicians' civil liability and the conditions for its realization under the Afghan legal system. In other words, the study seeks to determine whether Afghan law considers a physician's fault to be compensable. Put differently, what constitutes the civil liability of physicians under the Afghan legal system? If the legal system holds physicians accountable, then on what basis is this liability established, and what conditions have been recognized for attributing such liability to physicians in Afghanistan?

Therefore, this study aims to define the concept of civil liability, examine the legal foundations of physicians' liability under Afghan law and analyze the conditions necessary for its establishment, with particular emphasis on determine the position and significance of physicians' civil liability within the Afghan legal system.

The author has made every effort to study and conduct research in this field in order to find answers to the questions raised in his mind.

Unfortunately, however, no research has been found that adequately addresses the issues and challenges of physicians' civil liability in Afghan law.

It is worth mentioning that the author has come across only a few studies whose titles bear some similarity to the present research, yet none of them provide answers to the questions posed in this study. These studies are reviewed as follows:

A thesis by Amini (2009), entitled "The Civil Liability of Physicians under Afghan and Iranian Law", has examined the criminal liability of physicians under the Afghan Penal Code of 1976. However, the present research focuses on the civil liability of physicians under the Afghan Civil Code, and therefore, that thesis has not addressed the issues under discussion here. Similarly, an article by Moradi (2011), entitled "The Criminal Liability of Physicians in Afghan and Iranian Law", also deals with physicians' criminal liability under the former Afghan Penal Code, without addressing the questions raised in this study. In addition, an article by Samimi (2023), entitled "The Grounds for Physicians' Liability Arising from Their Conduct from the Perspective of Jurisprudence and Law", examines the conditions for establishing physicians' liability under the Afghan Penal Code and Shia jurisprudence. Yet, it does not explore the position of the Afghan Civil Code, which explicitly discusses physicians' civil liability.

Finally, an article by Abedi and Rezaie, entitled "A Comparative Study of the Foundations of Civil Liability in Imamiyyah Jurisprudence, Iranian Law, and Afghan Law", focuses solely on the foundations of civil liability under Afghan law, without addressing the issue of physicians' civil liability at all. Accordingly, the present study carries both scientific and theoretical significance, as it seeks to fill a pressing gap in Afghan legal scholarship by providing precise answers to the above-mentioned questions. From a practical perspective, it also contributes by offering well-documented and reasoned responses to the research questions, thereby supporting patients' rights, enhancing oversight of physicians' conduct, and ensuring the improvement of healthcare service quality in the country.

This study employs a descriptive–analytical research method, aiming to analyze the legal foundations and conditions of physicians' civil liability within the framework of Afghan law. The research is qualitative in nature and relies primarily of library-based and documentary sources. Data were collected through and extensive review of the Afghan civil code, relevant statutory provisions, judicial decisions where available and academic

writings addressing civil liability and medical law. The finding indicate that civil liability under Afghan law is fault-based, requiring the presence of four essential elements: a harmful act, fault, damage and a causal relationship between the act and the harm. According to this legal framework, no liability arises when a physician acts knowingly, cautiously, and in full compliance with recognized medical standards and professional principles. However, when a causal link is established between the physician's conduct and the harm suffered by the patient, the physician is deemed legally liable and is obligated to provide appropriate compensation for the damage caused.

Finally, the structure, or main body, of the research consists of two parts. In the first part, the concept and foundations of physicians' civil liability are examined, while in the second part, the conditions for the realization of physicians' civil liability under Afghan law are analyzed.

2. Concept and Foundations

This section discusses and analyzes the legal concepts and foundations of a physician's civil liability as outlined below.

2.1. Key Concepts

Liability refers to an individual's obligation to compensate for harm caused to another, whether arising from breach of contract or violation of a legal duty (Jafari Langarudi, 2016, p.184). Below, we examine the specific concept of civil liability.

2.1.1. Definition of Civil Liability

Civil liability is a branch of legal responsibility defined as: "An obligation imposed on an individual to compensate for damage caused to another, whether resulting from their own actions, the actions of those under their supervision, or objects/assets under their ownership or control." (Hosseininejad, 2010, p. 13). Thus, the primary objective of civil liability is to redress wrongful damage caused by an individual's actions contrary to legal rights. This principle is affirmed in Article 776 of Afghanistan's Civil Code.²

2.1.2. Definition of a Physician

Linguistically, the term *physician* (in Persian: *pezeshk*) means a doctor—someone who treats and cures patients (Amid, 2010, p. 185). Technically,

---

². "Where harm is caused to another due to fault or negligence, the perpetrator is obligated to compensate for the damages."

a physician is someone who, through studying and acquiring medical education, obtaining the necessary academic qualifications, and adhering to the ethical standards of the medical profession, is qualified to practice medicine. This individual is responsible for maintaining, promoting, and restoring the health and well-being of the general population, particularly in times of illness (Babazadeh, 2011, p. 7).

2.1.3. Civil Liability of Physician

Physician' civil liability entails accountability for damage caused to patients during medical practice (Daryabari, 2002, p. 126). Specifically, a physician may be held liable for damages resulting from: Diagnostic mistakes, Treatment or surgical mistakes or Failure to fulfill legal or professional obligations toward patients.

2.2. Legal Foundations of Physicians' Civil Liability

Two prominent theories have been proposed regarding the legal basis of physician liability: absolute liability and fault-based liability. This section seeks to answer which theory Afghanistan's legal system has adopted. To address this question, we will first examine each theory separately before determining the position of Afghanistan's legal system.

2.2.1 The Risk Theory

The risk theory posits that anyone who engages in an activity that creates a dangerous environment for others, and who benefits from such activity or environment, must compensate for any resulting damages. This applies regardless of whether the act causing harm was lawful or unlawful, with liability being established solely by proving a causal link between the harmful act and the resulting damage (Motiei, 2016, p.25).

The risk theory is based on the fundamental principle that fault is not among the essential elements of civil liability. Rather, the existence of damage, harmful act, and causal relationship are sufficient to establish liability. However, adopting this theory as the basis for physicians' civil liability presents several problems: first, proving causation becomes particularly challenging when multiple factors contribute to an incident. Second, the theory may lead to unfair outcomes by holding ordinary and reasonable individuals liable.

2.2.2. The Fault Theory

According to this theory, a claimant seeking compensation must prove that the defendant was at fault (Emami, 2007, p.391). Therefore, the only justification for holding someone liable in a civil claim is establishing a causal relationship between the defendant's fault and the plaintiff's damage. In other words, the fault theory maintains that a physician is liable for patient damages only when proven negligent.

Afghanistan's legal system has adopted the fault-based liability approach. This is explicitly stated in Article 776 of the Civil Code: "When damage is caused to another through mistake or fault, the perpetrator is obligated to compensate for the loss." Furthermore, in criminal matters, Article 45 of the Penal Code provides: "An offense is considered unintentional or accidental when it results from faults, carelessness, oversight, or failure to comply with laws and regulations, and the perpetrator did not foresee the consequences of their actions." Consequently, based on the comprehensive nature of these provisions, Afghanistan's legal system has clearly embraced the fault theory as the foundation for civil liability, including that of physicians.

3. Conditions for Establishing Physician Civil Liability

Generally, four essential conditions must be met to establish civil liability:

1. Existence of harmful conduct. 2. Existence of damage. 3. Existence of fault (mistake). 4. Causal link between the harmful conduct and resulting damage. Thus, a physician can only be held liable when: They have committed harmful conduct, this conduct caused damage to the patient, the conduct was accompanied by fault and there is a causal relationship between the conduct and the damage. The following section examines these four conditions in detail.

3.1. Harmful Conduct

Harmful conduct is one of the fundamental conditions for establishing physician liability. This refers to either: Committing an unlawful act (positive action), or failing to perform a legally required action (omission). Such conduct becomes legally actionable when it violates laws or contracts and causes harm to others. Below we examine both types of conduct.

3.1.1. Physician's Positive Harmful Acts

This refers to actions that violate medical rules/regulations or deviate from accepted medical standards. A physician becomes liable when acting contrary to established medical protocols. Key examples include:

Performing surgery incorrectly or outside one's specialty, prescribing incorrect or dangerous medication, performing surgery without obtaining informed consent, conducting unnecessary procedures for personal gain or issuing false medical certificates.

Notably, Afghan law specifically criminalizes certain medical acts: Article 441 of the Penal Code imposes 1-3 years imprisonment for issuing false certificates and Article 571 penalizes physicians providing abortion-inducing drugs.

3.1.2 Physician's Harmful Omissions

This refers to failing to perform legally mandated actions. Physicians may be liable for damages (physical, material, or psychological) when they neglect required medical duties during diagnosis, treatment, or surgery. Common examples include: Refusing emergency care, failing to provide post-operative monitoring, Delaying or avoiding proper diagnosis, withholding necessary medication, neglecting to refer to specialists when needed, failing to maintain medical records or not providing essential instructions (e.g., medication usage)

Article 888(1) of the Penal Code specifically states: "1. if a medical institution or practitioner refuses treatment during duty and this causes physical/psychological harm, they shall compensate damages and face punishment for the committed offense." Thus, Afghanistan's legal system holds that when physicians capable of providing proper diagnosis/treatment refuse to do so, causing patient harm, they must both compensate damages and face criminal penalties.

3.2. Existence of Fault (mistake or Faults)

The requirement of fault means that the harmful conduct must be accompanied by negligence³ or fault⁴. In other words, a physician will only

---

³. *Negligence or Mistake is the breach of an obligation that a person is bound to fulfill.*"(Katouzian,1992:66) In other words, when a physician violates their professional or legal duties, they commit negligence. Article 776 of the Afghan Civil Code treats "fault" and "negligence" synonymously, stating:"If harm is caused to another due to mistake or negligence, the perpetrator is obligated to compensate for the damage."This indicates that Afghan law does not distinguish between mistake and negligence and accepts both as grounds for civil liability.

⁴. *Fault is defined as:*"An act committed by a mentally competent person that violates moral or legal standards due to: Negligence, Forgetfulness, Ignorance, Mistake or Lack of precaution"(Jafari Langarudi, 2016:263)

bear civil liability if their harmful actions were the result of fault or negligence, and will consequently be obligated to compensate for the resulting damages. Therefore, a physician is held liable for their actions only when their conduct results from faults, ignorance, mistake, or carelessness. In other words, if their actions comply with the law or contractual obligations and no medical malpractice has occurred, they will not be held responsible.

Accordingly, Article 776 of the Civil Code of Afghanistan explicitly states: "If, due to a mistake or fault, harm is caused to another, the perpetrator is obligated to compensate for the damages." Alternatively, in other words: "If a medical professional, in diagnosing or treating a patient, commits an act of faults, carelessness, or failure to comply with medical regulations, resulting in physical or psychological harm to the patient, they shall be punished under the provisions of the criminal offense of faults as outlined in this law." (Penal Code, 2017: Article 889) This is because a crime is considered unintentional or negligent when it occurs due to neglect, carelessness, failure to observe laws and regulations, and the perpetrator could not have foreseen the consequences of their actions. (Penal Code, 2017: Article 45) Finally, Article 32 of the Public Health Law clearly states: "If a medical professional neglects or fails in the diagnosis and treatment of patients, causing physical or psychological harm, they shall be held liable and prosecuted in accordance with the law." Thus, under the provisions of the aforementioned legal articles, a physician is only responsible for damages caused to a patient if their actions involve fault or faults. In other words, the fault or medical mistake must be a direct cause of the harm. If the negligence had no effect on the damage inflicted on the patient, the physician will not be held liable.

3.3. The Existence of Harm

Harm refers to any loss or damage wrongfully and involuntarily inflicted upon a person's property, financial rights, body, reputation, dignity, or personal emotions by another party (Barikloo, 2008, p.61). One of the conditions for a physician's civil liability is the occurrence of harm or damage to the patient. Meaning that the physician's wrongful act must have caused actual loss to the patient. In other words, if a physician commits faults but no harm befalls the patient, they cannot be held liable, as the existence of harm is a prerequisite for establishing civil liability. As Article 163 of the Afghan Civil Code stipulates: "Any act of faults that causes harm to another shall obligate the perpetrator to provide compensation."

Regarding when harm is considered to have occurred, legal scholars assert: "Harm arises whenever there is a loss to property, deprivation of a certain benefit, or damage to a person's health, reputation, or emotions." (Jafari Langroudi, 2016, p.142) "It should be noted that the mere complete or partial recovery of the patient does not in itself constitute harm. This is because the physician, in the treatment contract, does not guarantee achieving a specific outcome (complete recovery or cure). Therefore, if a physician fails to achieve the desired outcome and this failure is due to their own mistake, they shall not be held liable. Because the physician's obligation is to provide standard medical services, not to guarantee a complete result or cure. In other words, liability requires proof of actual harm. Thus, the mere failure to achieve a positive outcome - such as incomplete recovery - does not establish liability, unless the patient suffers actual physical, material, or psychological harm due to the physician's faults. (Borian, 1994, p.126) Article 163 of the Afghan Civil Code further stipulates in this regard: Liability shall only arise when faults cause actual harm. That is to say, physicians are responsible for negligent conduct, not for unsuccessful outcomes unrelated to fault. Below, we shall examine the types of damages recognized under Afghan law.

3.3.1. Material Damage

Material damage refers to harm that can be compensated with money or any loss that is financially quantifiable, including injury to a person's financial rights (Katouzian, 2014, p. 242). Therefore, the damage inflicted on individuals may arise from the loss of property (including tangible items, benefits, or legitimate rights). During the stages of diagnosis, treatment, or surgery, patients may suffer damages due to a physician's actions. According to the law, such damage must be compensated. For instance, harm resulting from medical mistakes may include physical impairment, loss of bodily function, increased medical expenses, or—in the case of a patient's death—funeral and burial costs. Each of these can be compensated financially. Hence, based on Article 163 of the Civil Code and Article 889 of the Penal Code, a physician who is found at fault may be held liable not only civilly (to compensate for the damage) but also criminally.

3.3.2 Moral Damages

Moral damages refer to non-pecuniary harm inflicted upon a person's dignity, mental health, emotions, sensibilities, honor, or reputation, or that of their relatives. (Jafari Langroudi, 2016, p. 142) Notably, moral damages

may arise from physical injuries. That is, bodily harm may cause psychological consequences beyond financial losses, such as: Pain, suffering, and loss of well-being from physical trauma, Emotional distress due to breach of confidentiality (e.g., unauthorized disclosure of medical secrets) or Loss of life enjoyment resulting from disabilities. Example: If a physician discloses a patient's confidential information, this may: Damage the patient's reputation and social standing, or exacerbate their medical condition. Accordingly, non-material damages inflicted by the physician on the patient may stem from material losses or may arise directly from the physician's conduct or medical mistakes. Therefore, Article 778 of the Afghan Civil Code entitles the injured party to claim both material and moral damages. In other words, Afghan law has codified compensation for moral damages - to redress psychological suffering and emotional distress – in addition to material damages. Although Afghan law does not prescribe specific methods for compensating moral damages, the optimal remedies appear to be: A formal apology, and Reputational rehabilitation through publication in an official gazette or newspaper.

3.3.3. Bodily Injury

Bodily injury refers to the harm or damage inflicted on a person's health (Javadi, 2013, p. 108). In other words, it encompasses any form of injury or damage to the physical integrity of a human being and possesses both material and moral characteristics (Rahimi, 2021, p. 71).

Bodily injury is recognized under Afghan law. Article 774 of the Civil Code provides that a person who commits a harmful act - such as murder, wounding, assault, or other forms of injury to the person - is obliged to compensate for the resulting damage. Accordingly, the instances of bodily injury under Afghan law include murder, assault, wounding, impairment of bodily functions or benefits, or aggravation thereof.

Furthermore, Article 889 of the Penal Code holds physicians liable and subjects them to punishment. Therefore, if medical fault or mistake results in the death of a patient, and the other conditions of liability are met, the responsible party is obliged to pay Diye (blood money). Similarly, if the harm affects the patient's physical health or bodily integrity, and the other conditions of liability are satisfied, the responsible party must pay 'Arsh (compensation for non-lethal bodily injury) and provide restitution, unless the absence of fault is proven. Regarding the precise assessment of bodily

injury, if necessary, the judge may seek the opinion of medical experts and professionals to determine the extent of the harm.

3.4. The Existence of a Causal Relationship

The fourth condition for establishing the civil liability of a doctor is the existence of a causal relationship between the harmful act of the doctor and the damage caused to the patient. The causal relationship refers to the connection and link between the harmful action and the resulting consequence (Aoudeh, 2011, p. 59). In other words, the causal relationship is the existence of a conventional link between the criminal act and its outcome (penal Code, 2017, Article 36). Therefore, in order to hold a doctor responsible, a causal relationship must be established between the medical act or mistake and the harm suffered by the patient. Otherwise, proving the doctor's liability will be difficult. The causal relationship between medical faults and the harm caused to the patient may sometimes take the form of direct perpetration and at other times be characterized as indirect causation (through instigation or facilitation). Below, I will examine each of these forms under Afghan law.

3.4.1. Damage through Direct Perpetration

Paragraph 1 of Article 57 of the Penal Code defines the perpetrator or direct offender as follows: *"A person who has committed the physical act of the crime alone or in conjunction with others."* Accordingly, damage through direct perpetration refers to harm caused directly by the physician to the patient. For example, a surgical operation performed by a surgeon, an injection administered by the physician, or medication given directly by the doctor. This interpretation is supported by Article 779 of the Afghan Civil Code, which provides: *"The stated damage must result directly from the harmful act."* Therefore, in all the above-mentioned situations, if harm is caused to the patient, the physician is held liable, since the direct conduct (or conduct through direct perpetration) of the physician has resulted in the damage suffered by the patient.

3.4.2. Damage through Indirect Causation (Tasabib)

Tasabib refers to a situation in which a person creates the conditions for harm to be inflicted upon another, without directly committing the harmful act or crime themselves—such that, without their conduct, the harmful act would not have occurred. Accordingly, damage through indirect causation refers to harm where the physician did not directly inflict the injury upon

the patient but created the circumstances that led to the harm. For example, if a physician, after treating a patient, prescribes unnecessary medications, and the patient dies as a result of taking them, the physician is held liable. This is because the physician's prescription is considered a strong causal factor or instigator in the patient's death. In other words, had the physician prescribed the necessary and appropriate medication, the patient would not have died. Therefore, as stated in Paragraph 2 of Article 787 of the Afghan Civil Code: *"A subordinate is considered responsible for an act that harms another if they carried it out based on the order of a superior whose command must be obeyed, or if they acted under the belief that such obedience was obligatory."* Thus, in the aforementioned case, although the patient was the direct actor who took the medication (i.e., the *mubashir* or direct agent), the physician is held liable as the stronger cause (*sabab*), since the act was carried out under their instruction.

4. Research Findings

Physicians' civil liability refers to the accountability of a physician for damages caused to a patient. Two well-known theories regarding the foundations of physicians' liability are absolute liability and fault-based liability. So, In the Afghan legal system, a physician's civil liability is defined based on the principle of fault and is contingent upon specific conditions. A doctor is held accountable to a patient only when their actions result in harm or loss, are accompanied by negligence or carelessness, and there is a clear causal link between the act and the damage incurred. Therefore, a physician's responsibility is conditioned on the presence of fault, the occurrence of harm, and the direct connection between the two.

5. Discussion

The concept of civil liability of a physician involves their legal responsibility for any damages inflicted upon a patient, provided such damages result from the performance of medical duties. Under the Afghan legal system, which is grounded in the fault-based theory, a physician's liability for harm to a patient is recognized only when fault is established. This means that a physician may be held responsible if they engage in a harmful act that results in damage to the patient, provided that the act involves negligence or error and there exists a direct causal link between the physician's conduct and the harm suffered.

Unfortunately, there is a lack of scholarly research on physicians' civil liability in Afghan law, which makes it difficult to compare the findings of

this study with previous ones. To address this gap, the author suggests two practical topics for future research:

1. Statistical analysis of medical malpractice in Afghan hospitals.
2. The legal process of addressing medical malpractice in Afghanistan.

These studies would be significant for several reasons: They would enhance the protection of patients' rights, They would help improve the quality of medical services, They would promote greater transparency and accountability, They would provide useful data for the legislature to enact more comprehensive laws and They would increase public awareness of medical responsibilities and legal remedies.

6. Conclusion and Suggestion

Through the study and analysis of the conditions for establishing a physician's civil liability under Afghan law, the following conclusions were reached:

First, conceptual Clarifications: *Liability* refers to a person's obligation to compensate for harm caused to another, whether arising from a breach of contract or violation of a legal duty. *Civil liability* denotes the obligation of a person to compensate for damages caused to another, whether such damages arise from the actions of the person, their dependents, or objects and property under their control or ownership. Civil liability of a physician refers to the legal accountability of physician for harm caused to a patient in the course of fulfilling their professional medical duties.

Second, an examination of Afghan laws reveals that the legal system of Afghanistan has adopted the fault-based liability theory as a general principle concerning physicians' civil liability. The establishment of such liability depends on the fulfillment of four essential conditions. According to Article 32 of the Public Health Law (enacted in 2006), Articles 888 and 889 of the Penal Code (enacted in 2017), and Article 776 of the Civil Code (enacted in 1976), a physician is liable to compensate for damages resulting from medical incidents unless they can prove the absence of fault on their part. Moreover, under the aforementioned legal provisions, the following four conditions must be satisfied for a physician to be held civilly liable: 1- The physician must have committed a harmful act. 2- The harmful act must have caused actual damage to the patient. 3- The harmful act must be accompanied by fault (negligence or mistake). 4- There must be a causal relationship between the harmful act and the resulting damage.

It is worth noting that, in addition to compliance with medical regulations and standards, the criterion for establishing a physician's fault is based on comparing their conduct with that of a reasonably competent specialist in the same field. In order to protect patients' rights, enhance transparency and accountability, and improve the quality of healthcare services, the author offers the following practical Suggestion:

1. Establish a transparent reporting system for recording medical violations:

Currently, Afghanistan suffers from a lack—or complete absence—of official statistics on medical malpractice. A national reporting mechanism is urgently needed.

2. Create an independent oversight body for investigating medical misconduct:

This institution should first conduct educational workshops for both physicians and patients on their rights and responsibilities. It should then monitor physicians' performance and handle complaints and violations accordingly.

3. Form a joint coordination committee between the Ministry of Public Health and legal institutions:

This committee should develop standardized medical liability guidelines and report regularly to higher authorities to address legal and institutional challenges.

4. Establish a compensation fund for harmed patients:

Such funds are common in many countries and aim to facilitate the compensation of victims of medical accidents—even in cases where no proven fault exists - thus offering support to affected patients.

7. References

Afghan Civil Code. (1976). Ministry of Justice, Kabul: Official Gazette No. 353.

Afghan Penal Code. (2017). Ministry of Justice, Kabul: Official Gazette No. 1260.

Babazadeh, T. (2011). *Physician's civil liability in Islamic jurisprudence and positive law* (Master's thesis, University of Guilan, Faculty of Humanities).

Barikloo, A. R. (2008). *Civil liability*. Tehran: Mizan Publications.

- Daryabari, S. M. Z. (2002). *Fundamentals of professional civil liability of physicians*. Andisheh Sadegh Quarterly, (6–7).
- Emami, S. H. (2007). *Civil law*. Tehran: Eslamiyeh Publications.
- Hosseini Nejad, H. G. (2010). *Civil liability* (1st ed.). Tehran: Majd Publications.
- Jafari Langroudi, M. J. (2016). *Legal terminology*. Tehran: Ganj Danesh Publications.
- Javadi, S. (2013). *Elements of civil liability of physiotherapists*. Quarterly Journal of Medical Law, 7 (25).
- Katouzian, N. (1992). *Legal events*. Tehran: Yalda Publications.
- Katouzian, N. (2014). *Obligations outside contracts* (Vol. 1). Tehran: University of Tehran Press.
- Motiee, A. (2016). *Causes for exemption and extinguishment of physicians' civil liability*. Tehran: Majd Publications.
- Odeh, A. Q. (2011). *Comparative study of Islamic criminal law and secular laws: Crimes against bodily integrity* (H. Farhudi Nia, Trans.; Vol. 3). Tehran: Yadavar Publications.
- Omid, H. (2010). *Persian dictionary*. Tehran: Behsud Publications.
- Pourian, S. (1994). *Civil liability resulting from medical professional mistake*. Tehran: Ferdowsi Publications.
- Public Health Law*. (2009). Ministry of Justice, Kabul: Official Gazette No. 1004.
- Rahimi, M. I. (2021). *Law of obligations* (2nd ed.). Kabul: Maqsudi Publications.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol.1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

The study of Public -Private Partnerships for Enhancing Health Services Delivery in Afghanistan: Lessons from India

Habibullah Mohammadi¹

Assistant Professor, Economics Faculty of Balkh University

Received: 29/6/2025   Accepted: 31/10/2025   Published: 04/12/2025

Abstract

This study analyzes public-private partnership model in India focusing on its implementation and effectiveness in enhancing health services. The study examines various successful PPP initiatives in India, highlighting their impact on accessibility, quality and efficiency of health services delivery. By identifying key factors that contribute to the success of these partnerships, the research aims to provide insights into how Afghanistan can adapt the India PPP-Model to improve its own health services. Utilizing a content analysis method thorough comprehensive review spanning 2015-2024, which includes books, journals, articles, for extracting patterns and key findings. Public-Private Partnership known as contractual arrangement between a government entity and a private sector for delivering of public services. Due to a lack of funding, governments in some sectors are unable to offer adequate services, there for PPP is considered. the finding indicates that before conducting PPP model, India's healthcare sector was faced significant challenges related to accessibility and affordability. In response, India government revised public-private partnership mechanisms and launched major health projects through partnerships. This led to remarkable growth in India's health industry, and changed India health sector to the largest country's economy sector in terms revenue and

---

¹.Email: Habibmuhammadi2020@gmail.com

employment. Key critical success factors (CSFs) of India's health sector include trust, transparency, an effective legal framework, governmental support, and proper risk distribution. Also study further indicates that Expansion of PPP model and its effective implementation in health sector of Afghanistan requires legal framework, transparency and political support, which will lead to health coverage and improvement.

Keywords: Accessibility, Afghanistan, Health Services Delivery, India, Partnership

1. Introduction

Governments all over the world operate in a variety of sectors, and their duties are growing daily because they were founded to help and give their population a good level of living. Because of a lack of funding and expertise, governments in some places are unable to offer their inhabitants adequate services (Sahibzada, 2023). Public-private partnership (PPP) has been around for centuries, and the private sector has been involved in building infrastructure since the Roman Empire (Biygautane, 2016). The term "public-private collaboration" was initially used in the 1970s, and publications about these partnerships were even released in the 1980s. Scholars agree that the Private Finance Initiative (PFI), which was introduced by the UK government in 1992 to finance public infrastructure, is currently widely used and accepted in both developed and developing countries (Bovarid, 2010).

An arrangement between a government-owned company and a private sector company to provide public resources or services is known as a public-private collaboration. There is a clear risk distribution between the two parties, and the private-sector organization invests and oversees the assets for a set amount of time. When the public entity or its representative satisfies predefined performance standards, the private entity receives performance-linked compensation (Durairaj, 2017). Since 2010, advocacy for PPPs has significantly intensified on a global scale (Bayliss, 2018). In exchange for payment from either the public client or the infrastructure's users, usually lasting 10 to 30 years or longer, a private partner handles the design, construction, financing, and operation of the project; however, certain PPPs may have shorter durations, such as three to five years (Sar, 2022).

A misconception about collaboration of government and private sector and ability of them to expand economies that provide services. It is also suggested that because PPPs are qualitative in nature, their effects may be

difficult to quantify (World bank, 2009). Such PPPs can succeed provided sustainable models, according to the SAP-LAP analysis of the Indian healthcare system. Because PPPs can vary greatly in terms of their structure, scope, and delivery, it is also necessary to have a defined policy or set of guidelines when creating them (Birla, 2010).

Public-private partnerships ought to be accepted on the basis of reciprocal advantages rather than with the intention of favoring investors at the expense of local residents (Cheung, and Chan, 2011). PPPs are agreements where private investors and the government work together to invest in the public sector in order to guarantee the efficient provision of goods and services to the general public (Chan et al., 2009).

This study started base on hypotheses, by identifying and analyzing the factors that influence the improvement of access to health services through public-private partnerships, we can propose strategies to enhance the efficiency of health services in Afghanistan. The study's goals are to define the PPP-Model, identify the critical success factors of PPP-model of India health sector which led to the expansion of PPPs in India. The reason of this study is to fill the lack of analytical studies in health sector of Afghanistan, and finally expand access to the health services, utilize resources of private sector and get lessons from key strengths of India healthcare sector PPP-Model.

2. THEORITICAL FRAMWORK

PPPs are supported by the World Bank Group in a strategic framework. The latest approach from the Bank Group, places a strong emphasis on PPPs and plans to increasingly promote public-private collaboration (World Bank 2013).

The PPP was first established in Afghanistan in 2014. However, it wasn't until 2016 that the Afghan government began to take notice of PPP implementation and began working on several projects based on president decree in 2016. the goals of establishing PPPs in Afghanistan were to help the country's development and progress by making infrastructure and assisting who making investments in many sectors through PPPs with the Afghan government (MOF, 2017).

The most significant limitations for the PPP-Model are issues with payment delays and a lack of experience and suitable abilities in PPP project implementation. (Sultani, 2022). good governance, political backing, financial market accessibility, risk allocation, and procurement process

transparency - have a major influence on the execution of PPP projects in Afghanistan (Sahibzada, 2023).

There are significant issues with quality, cost, time, and sustainability, and traditional procurement processes have frequently failed to complete projects in Afghanistan on schedule and under budget. To satisfy the growing demands on the completion of public projects, the Afghan government is forced to collaborate with the private sector. As a result, collaboration of both sectors has been explored as an effective way for conventional procurement techniques (Karimi S. , 2015).

PPPs in the healthcare industry give governments the chance to take advantage of the resources and experience of the private sector in order to fund major initiatives that promote local and national public health objectives, such increasing access to care and enhancing the quality of services provided. Historically, in order to accomplish one or more of six goals, public sector give the chance to private sector to provide services through collaboration such as: funding for the project, design, Build, Operate, provide and oversee (California, 2018).

One strategy for governments to address the demand for infrastructure is PPPs. It will make capacity to increase the efficiency of public services (WorldBank, 2018).

2.1 LITERATURE REVIEW

Table 1. The table below describe relevant studies in this field

No	Author/s	Period	Study	Method	Conclusion
1	(Sulakashana Nandi)	2021	India	A qualitative study employing the multiple case study technique to examine PPPs in healthcare in two Indian states (Chhattisgarh and Bihar) and one union territory (Delhi).	Although only partially and selectively, the PPPs did seem to be effective in the short term and closed the gap in the health system's operation.
2	(Nasrin Joudyian & Leila Doshmangir)	2021	India	Searched the grey literature in addition to conducting a systematic review of peer-reviewed research in six databases.	Access to medical services can be made easier with PPPs in PHC, particularly in rural areas.
3	(Priyanka Panigrahi & Dharmashree Satyarpur)	2024	India	Manual assessment of all found articles to ensure inclusivity and relevancy after a comprehensive search of web databases.	There is a logical choice for cost-cutting healthcare system upgrades. Effective public-private communication and teamwork are crucial.
4	(Dr Utkarsh Shah & Dr Harshad Thakur)	2018	India	Data was gathered from various publicly accessible databases.	Compared to other infrastructure projects, healthcare PPP projects have lower project values.
5	(Megha C. M & Dr. Sigamani Pamneer)	2017	India	Comprehensive review of the literature.	Partnerships in the health industry are becoming increasingly popular nationwide.
6	(Georgina Dove & Adam Craig)	2025	India	Peer-reviewed	The TAPIC governance framework's five domains offer direction

					for thinking about governance in PPPs.
7	(Nayan Chakravarty & Goutam Sadhu)	2015	India	Citations and abstracts were independently evaluated by two reviewers to find papers that would fit the inclusion requirements.	When the current health care system is insufficient in terms of quality or productive efficiency, the PPP model is probably best suited.
8	(Liping FU & Huajun SUN)	2023	India	Publications on PPP in reputable journals between 2012 and 2021 were chosen for this study from the Scopus database.	This study can help advance PPP practice and provide some insight into future PPP research.
9	(A. Venkat Raman & Chandrakant Lahariya)	2022	India	Depth interviews	A clearly defined policy and governance framework are necessary for successful collaborations
10	(Mohammad Ghaseini & Mostafa Amini-)	2022	Iran	Thorough literature search across five databases.	Sustainable development goals can be effectively attained through public-private partnerships.
11	(Mohammad Zahid Zamaludin & Sri Devi)	2025	Malaysia	Employed a multifaceted strategy to collect thorough information about these programs.	These phenomena seem to be significantly influenced by the PPP.
12	(Ghazaal Etemadi, & Reza Rezayatmand)	2022	Iran	A method of content analysis and qualitative research is used.	If the necessary requirements are met, PPP could be a suitable financing strategy, particularly for hospitals and their performance improvement.

13	(Hiwa Mirzaii & Shoresb Barkhordari)	2020	Iran	Critical review.	When the government established and backed the public-private partnerships, they were successful.
14	(Fayaz Gul Mazlounm Yar)	2024	Afghanistan	The descriptive-analytical study.	Afghanistan's healthcare sector faces a number of difficulties. These difficulties include a lack of skilled human resources, a lack of healthcare facilities, and managerial issues.
15	(Abul Bagi Sultani)	2022	Afghanistan	Evaluation of the literature.	The top five CSFs for infrastructure PPPs are as follows: political/government backing; political stability; transparent PPP process; defined goals and mutual benefit objectives; and commitment and responsiveness of both sectors.
16	(Sebghatullah Karimil & Poorang A. E. Piroozfar)	2015	Afghanistan	Evaluation of the literature.	Afghanistan is having more difficulties delivering services and infrastructure projects. The most significant obstacles to the efficient use of PPPs in Afghanistan are security, corruption, a lack of capacity, and a lack of funds.

3. Research Method

This study Utilizes convenience sampling technique through content analysis method and comprehensive review spanning 2015-2024. Study for Public-Private Partnerships, critical success factors of PPP-model of health sector in India, various successful PPP initiatives and cases were studied analytically in India, that highlighting the impact on accessibility, quality

and efficiency of health services delivery. To identifying key factors that contribute to the success of these partnerships. Data were gathered from valuable sources across databases-Web of Science (ISI), PubMed, and Google Scholar and WHO Reports. and try for suggestion of best strategies for Afghanistan health sector, how to use resources, capacity of private sector with PPP-frame work to expand health services coverage and delivery.

4. Public-Private Partnerships-Model in Health Sector of India

The process for approving Public Private Partnership (PPP) projects was approved by the government of India in 2005 and evaluate committee for collaboration of both sectors made in 2006 (Indianationalpolicy, 2011). In terms of both employment and revenue, the healthcare industry has grown to be one of the biggest sectors in India. Since 2016, it has grown at a compound annual growth rate (CAGR) of 22.5%, directly employing 4.7 million people. Between 2017 and 2022, the industry could create 2.7 million new jobs in India, or more than 500,000 new jobs annually (Aayog, 2021).

In addition to increased investor interest and FDI inflows over the past 20 years, a number of factors are propelling the growth of the Indian healthcare sector, including an aging population, a growing middle class, the rising prevalence of lifestyle diseases, a greater emphasis on public-private partnerships, and the accelerated adoption of digital technologies, including telemedicine (Aayog, 2021). Along with these demographic and epidemiological trends, COVID-19 is probably going to trigger long-term shifts in perceptions of fitness, nutrition, health insurance, personal hygiene, health monitoring, and medical examinations. Additionally, the pandemic has sped up the uptake of digital technologies, like as telemedicine (Aayog, 2021).

In addition, public-private partnership models are becoming more and more popular in India's healthcare industry. Because of the availability of skilled manpower and relative cost competitiveness, the country is growing in popularity as a destination for Medical Value Travel. When combined, these elements offer a number of investment opportunities in the healthcare sector of India (Aayog, 2021).

The type and severity of diseases as well as the demands for healthcare have changed as a result of India's fast development. People's lifestyles have changed due to widespread urbanization and modernization, and technology has made several cutting-edge, affordable therapies possible, revolutionizing the delivery of healthcare. Key new developments and factors propelling the healthcare industry's expansion: change from infectious to "lifestyle" illnesses, In high demand, A rise in private equity and merger and acquisition (M&A) activity, the emergence of telemedicine and technology-driven healthcare services, and changes in delivery methodologies (Sengupta, 2013). Particularly in the previous five years, the India healthcare sector has expanded quickly, with a compound annual growth rate of over 22% since 2016. In terms of both employment and revenue, the healthcare industry has grown to be one of the biggest in India (Aayog, 2021).

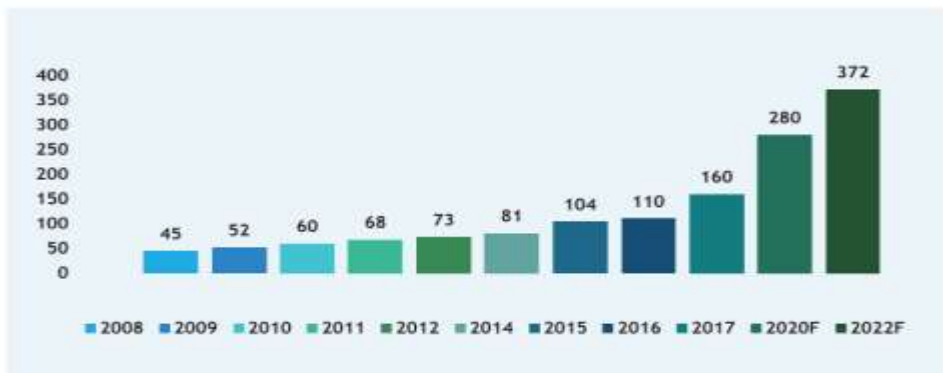

Figure 1: : Growth Trend of India's Healthcare Sector (USD Billion)²

Note: Compound Annual Growth Rate (2008-2022): 16.28%

The health sector in India has seen significant job prospects due to its recent rapid and steady growth. According to a KPMG and FICCI analysis,” the healthcare industry directly employed 4.7 million people in 2015, making it the fifth largest employer”.

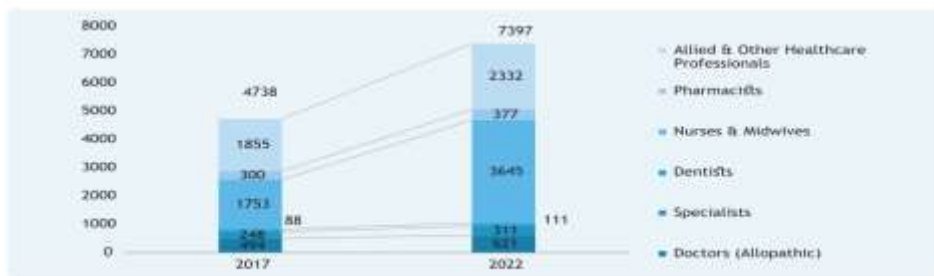

Figure 2: Direct Jobs in India's Healthcare Sector, 2017 – 2022 Expected (in thousands)³

Source: (Aayooq, 2021)

The Indian healthcare industry is expanding quickly and is valued at over USD 40 billion, with private hospitals controlling more than half of the market (Agarwal & Shah, 2010). A 2011 report on healthcare from the Indian Brand Equity Foundation (IBEF) projects that by 2020, the market for this sector will reach USD 280 billion. It would be more than ten times as large as the market was in 2005, when it was valued at USD 23 billion, a remarkable increase in only 15 years (IBEF, 2011).

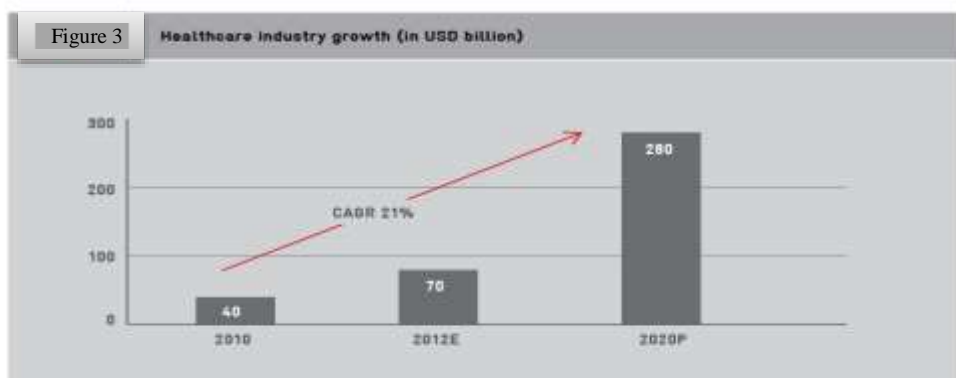

Figure 3: Shows health industry growth of India Source: (Sengupta, 2013)

Indian public healthcare sector as a proportion of GDP, spending is really less than half the global average, as indicated below (WHO, 2012).

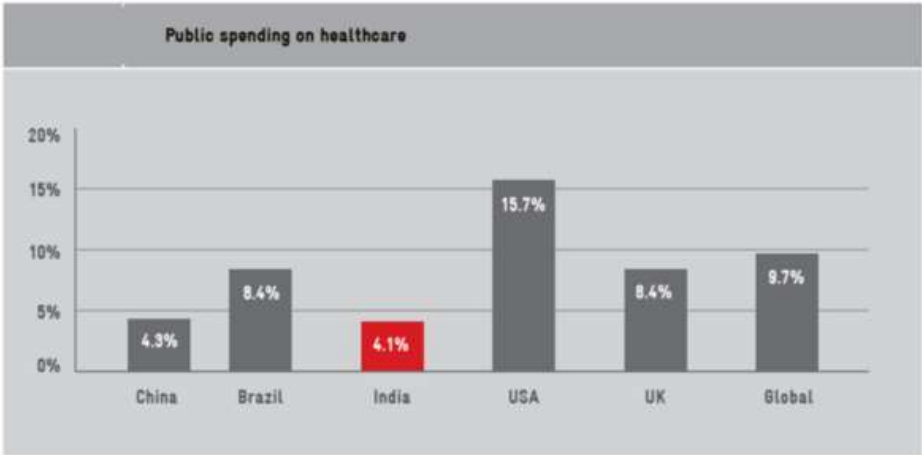
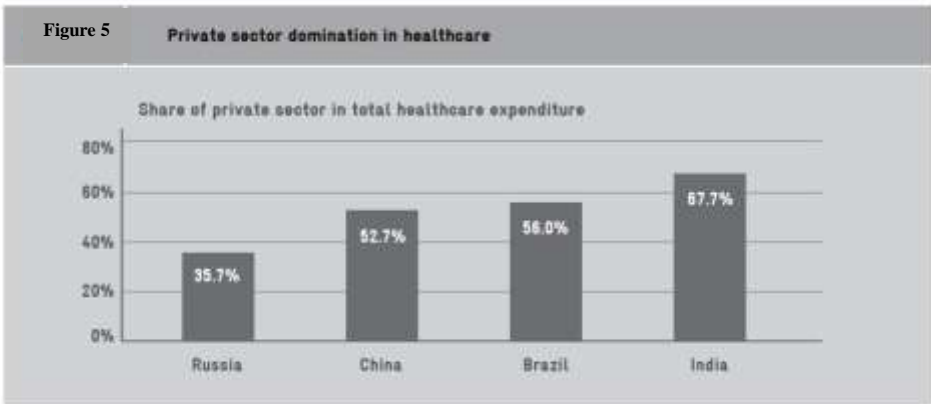

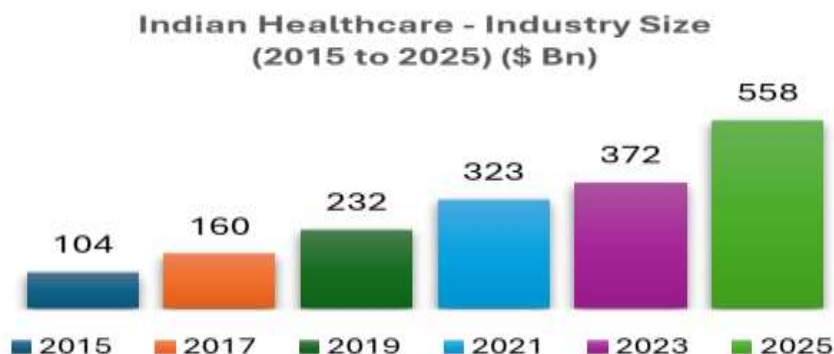
Figure 4: Public spending on healthcare of India Source: (Sengupta, 2013)

Even worse is India's public spending percentage of overall healthcare expenditures (23%), which is less than half of the global average, highlighting the fact that the private sector plays a dominant role in maintaining appropriate health standards (Sengupta, 2013).

Source: (Sengupta, 2013)

With a compound annual growth rate of 22.5% from 2015 to 2023, the Indian healthcare sector has grown remarkably. The business was estimated to be worth US\$ 372 billion in 2023 and is expected to grow to over US\$ 600 billion by 2025. Both government and private sector initiatives are responsible for this rise, with the public sector getting significant backing to increase healthcare accessible and coverage. India's strong economy, which has a 6.9% GDP growth rate (ASSOCHAM, 2024).

The government's commitment to universal healthcare coverage, which it hopes to accomplish by 2030. In order to accomplish this goal, the Indian government is working with private organizations to build a strong healthcare system that is essential for enhancing population health outcomes and guaranteeing that everyone, regardless of socioeconomic background, can get the care they require. This includes bolstering healthcare infrastructure, especially in rural and underserved areas (ASSOCHAM, 2024).

The most CSFs in Indian health sector: trust and transparency, a favorable and effective legal framework, political support and stability, and adequate risk distribution and sharing (Khalifa Alteneiji, 2020). Political will is a crucial component of health PPP success. The political party must be willing to start and encourage collaborations between the public and commercial sectors (WorldBank, 2011). Due to resource shortages of governments worldwide, partnerships with the business industries have become a new way for transformation. significant, purposive effort to improve the performance of the health-care system (Weaver; Manning, 1992).

The PPP model has had a fair amount of success in India during the last ten years. The greatest investment commitment in South Asia, with US\$7.7 billion spread over 25 projects, was made to India in 2021 alone. In contrast to 2020, the PPI fell precipitously in the majority of South Asian nations, although private investment commitment increased by 49% in India. PPP initiatives can assist in resolving the issues of affordability and accessibility in rural Indian healthcare in three ways: In India, private sector supply eighty percent of hospitals and eighty one percent of physicians, and focused on cities. In many situations, including the one described above, technology serves as the main factor in guaranteeing accessibility and affordability. Public-private collaboration model can guarantee that current medical infrastructure and resources are utilized efficiently as possible, while remaining reasonably priced for the end user. (WorldBank, 2021).

Since 1955, Dr. T.M.A. Pai of Kasturba Medical College (KMC) in Mangalore has been the first self-financing organization in India to suggest, implement, and successfully provide significant results utilizing the PPP model. KMC Mangalore has been using the clinical facilities at Lady Goschen and District Wenlock hospitals for about 70 years in order to train its undergraduate and graduate medical students and deliver high-quality healthcare services (Bhaskaran; Kumar, 2024).

5. Profile of the Health Sector in Afghanistan

Afghanistan is facing serious health problems, including a shaky healthcare system and unequal access to services, especially in rural areas. These problems include limited access to high-quality healthcare services, transportation challenges, and a shortage of medical professionals (WHO, 2024). Afghans spend an estimated \$300 million a year on medical care abroad, mostly in Pakistan, India, and Turkey (Unitednation, 2025).

In 2024, 49 Health Cluster partners will be operating 957 medical institutions over 317 districts across all 34 provinces. 206 The Health Cluster predicts that as of August 2024, a flood, earthquake, and returnee influx will raise health vulnerabilities. This emphasizes how urgently more health infrastructure is needed, as well as critical health services like MHPSS, disease surveillance and outbreak planning, and trauma treatment (WHO, 2024).

Figure 6: Afghanistan Health Needs Gap Source: (WHO, 2024)

Afghanistan has one hundred thirty-four hospitals, 26 health centers are in Kabul, Eithen are primarily serving hospitals (WHO, 2024). In Afghanistan, access to healthcare has grown to be a serious issue. The advancements in healthcare infrastructure, capacity, and health indicators that have been made over the past 20 years (2001–2021) have been jeopardized by the regime change in August 2021. The Interim Taliban Authority (ITA) and the previous Government spent approximately USD 3 billion on health care in 2021. The primary funding sources were household expenses paid out of pocket (77.2%) and donations (19.3%). 3.3% of government spending came from domestic revenue (MOPH, 2023).

Table 2: Healthcare Funding Gap in Afghanistan

Appeal Sector	2024 HAC Requirements (US\$)	Funds available			2024 Funding Gap	
		Humanitarian resources received in 2024	Resources available from 2023 (carry-over)	Other resources available, including from 2023 (carry-over)	\$	%
Health	477,798,280	97,845,409	337,319,869	17,094,472	25,538,530	5%
Nutrition	185,510,711	39,105,837	14,178,991	8,714,924	123,510,959	67%
Child protection, GBVIE and PSEA	57,174,120	17,370,861	2,036,314	3,693,688	34,073,258	60%
Education	227,693,910	10,582,395	55,824,759	8,804,032	152,482,723	67%
Water, sanitation, and hygiene	298,389,962	14,893,133	16,293,701	8,492,925	258,720,199	87%
Social protection	87,285,585	10,611,326	12,826,331	2,389,649	61,458,279	70%
Cross-sectoral (DICT, SBC, RCCE and AAP)	18,450,000	5,006,927	7,189,950	3,105,760	3,147,363	17%
Emergency preparedness and response	77,050,114	0	0	0	77,050,114	100%
Gender, adolescents, and youth development	10,762,500	0	651,138	2,297,620	7,813,742	73%
Total	1,440,125,182	195,415,888	446,321,053	54,593,074	743,795,166	52%

Source: (WHO, 2024)

Another long-standing issue is the brain drain of skilled medical personnel; following the Taliban takeover, many female nurses departed the nation in search of employment and more schooling. Afghanistan has 9.4 health professionals per 10,000 patients as of October 2021, which is much less

than the WHO's recommended level of 22.8 health professionals per 10,000 patients (TAO, 2023).

There have been some successful PPP experiences in Afghanistan, despite the difficult circumstances, with contracts given to all domestic telecommunication networks. The Afghanistan Telecom Regulatory Authority oversaw the competitive tendering of these contracts, which resulted in nearly US\$2 billion in private investment and a 95% reduction in tariffs since 2002. Additionally, the growth of the Mazar-e-Sharif and Bayat Gas-to-Power Projects shows that the private sector is clearly eager to get involved in the collaboration (WorldBank, 2018). "Lack of healthcare infrastructure, a shortage of specialized human resources, and management issues are among the primary challenges facing Afghanistan's healthcare system" (Yar, 2024).

Traditional procurement methods have repeatedly failed to deliver projects on time in Afghanistan, and there are serious concerns about quality, cost, time and sustainability. The Afghan government has no choice but to partner with the private sector in order to meet the increasing demands on delivery of public projects. Therefore, Public Private Partnerships (PPPs) has been considered as an alternative to traditional procurement methods (Karimi S., 2015). Afghanistan is poorest country in the world; Therefore, in order to reduce future dangers, Afghan government might learn from developing nations and there is the necessity of structural reforms in public administration. PPP initiatives could be successfully directed, in particular, by increasing government servants' project management skills, creating a strong legislative foundation for PPP projects, increasing procurement process transparency, and avoiding political meddling (Sarwari, 2016).

6. General Proposed Models of Public-Private Partnerships in Health sector

Local health demands and environmental (political, social, etc.) considerations have a major role in each government's choice of model (California, 2018).

Table 1 Overview of the three most common PPP business models in healthcare

PPP model type	Infrastructure-based model	Discrete Clinical Services model	Integrated PPP model
PPP model components	Infrastructure + financing + nonclinical services + clinical support services (as relevant)	Clinical services	Infrastructure + financing + nonclinical services + clinical and clinical support services
Private partner responsibilities	Private partner is contracted to design, build, finance and maintain facilities. Delivery of nonclinical services can be included (e.g., laundry, cafeteria). More advanced projects include delivery of clinical support services (e.g., lab, radiology).	Private partner is contracted to deliver discrete clinical services (e.g., clinical support services, specialty care services).	Private partner is contracted to design, build, finance, operate facilities and deliver nonclinical and clinical services.
Common PPP model name(s)	Design Build Finance Maintain (DBFM), Design Build Finance Maintain Operate (DBFMO), Design Build Operate Transfer (DBOT), Private Finance Initiative (PFI), Infrastructure PPP, Accommodation model	Operation and management (O&M) contracts	Design Build Operate Deliver (DBOD), Clinical services PPP, Integrated PPP, Public Private Integrated Partnership (PPIP), Alzira model
Healthcare delivery impact	Lower Higher		

6.1 Distribution of risk and reward

The proper distribution of accountability between partner is a success factors. Usually, risk come in initial stages. The public partner can reduce the risk of cost overruns or project delays by giving the private partner most of the construction and financing risk (University of California, 2018).

Table 4 Typical allocation of risk and responsibility across three healthcare PPP business models^a

Types of risk	Infrastructure-based model	Discrete Clinical Services model	Integrated PPP model
Planning/design risks			
Land acquisition and planning	Public	Public	Public
Design	Shared	Private	Private
Changes in planning/approvals	Varies	Varies	Varies
Construction risks			
Construction	Private	Private	Private
Cost overruns	Private	Private	Private
Completion delays	Private	Private	Private
Latent defects	Varies	Varies	Varies
General risks			
Force majeure	Shared	Shared	Shared
Changes in legislation/guidelines	Shared	Shared	Shared
Financing	Private	Private	Private
Operating risks			
Operating and maintenance costs	Private	Private	Private
Equipment	Varies	Private	Private
Demand for services	Public	Public	Varies
Labor and staff issues	Public	Shared	Private
Clinical performance failures	Public	Private	Shared

Source: Health and Economics Analysis for an evaluation of the Public-Private Partnerships in health care delivery across EU, European Union, 2003

Source: (University of California, 2018)

6.2 Assessing achievement

The public, private parties, and governments all closely monitor PPP initiatives. The ability to assess and prove their effectiveness in relation to the project's initial goals, however, has been noted as a major obstacle. There hasn't been much effort to find or create precise measures to gauge clinical performance and impact across health PPPs. Furthermore, formal project evaluation is rarely included in contracts for projects (UniversityofCalifornia, 2018).

Table 5 Sample measures of success			
	Clinical	Access	Quality and efficiency
Sample indicators	<ul style="list-style-type: none"> • Average length of stay (days)<ul style="list-style-type: none"> - Case mix adjusted • Hospital readmission rates<ul style="list-style-type: none"> - Emergency Department % of patients readmitted within 30 days - Inpatients, % of patients readmitted within six months • Hospital acquired infection rates	<ul style="list-style-type: none"> • Inpatient and outpatient volumes • Occupancy rates<ul style="list-style-type: none"> - Measurement of how referrals are managed or obsolescence	<ul style="list-style-type: none"> • Built on time (usually for PFIs) • Build on budget (usually for PFIs) • Staff efficiency metrics • Patient satisfaction & experience<ul style="list-style-type: none"> - Wait times - Evaluation of cleanliness - Interaction with staff
Key notes	<ul style="list-style-type: none"> • Case mix adjusted mortality is difficult to measure and to attribute any improvements to the PPP directly to	<ul style="list-style-type: none"> • Focus should also be on measuring access to individuals/patients who did not have access before the PPP was in place	<ul style="list-style-type: none"> • Cost efficiency metrics can be hard to measure as most hospitals don't have good cost accounting measures in place • Mixed thoughts on Value for Money metric

Source: Interviews and PwC analysis

7. Discussion

When India overcome health sector challenges and got improvement in health services delivery by leveraging Public-Private sectors, Afghanistan's healthcare sector faced same challenges. Afghanistan can learn from India's experience to make collaborations between public -private institutions, it will use resources more effectively and improve health services delivery in remote areas. India's infrastructure industry normally used PPP methodology. From 1990 to 2022, overall, 1,265 PPP projects are completed in many sectors of India. These projects completed through joint investment of both sectors, which changed Indian health sector, one of the main parts of the economics of the country. This collaboration has impact effectively access to health services. In India, private sector has taken share of supplying about 80 percent of Doctors and hospitals. Successful PPP projects in India have led to the construction and modernization of health facilities, improved overall health system.

In return, Afghanistan's healthcare system is hindered by a severe scarcity of medical workers and a lack of basic facilities, especially in rural regions. These issues are similar to those in India and are mostly related to

inability of payment and lack of access to health services. Additionally International norms are higher than the existing ratio of healthcare staff. Financial obstacles prevent many Afghans from receiving healthcare services, as households bear the brunt of 77.2% of health expenditures. Afghanistan's healthcare system mainly depends on foreign funding, which has grown more unpredictable, and this condition further underscoring the need for sustainable finance mechanisms. The public-private collaboration was established in Afghanistan in 2016 to support the investors and brought the economic growth through infrastructure development in the country by inviting and securing the public-private sectors' collaboration. An ambitious Program of collaboration which worth 3.7 billion dollars in 2020 by the Ministry of Finance's Private Public Partnership Directorate in sectors of: energy, agriculture, technology, urban development, health, aviation, and mining were implemented. According to the survey, the top five important success elements for PPPs are: political stability, government support, a transparent PPP process, objectives and mutually beneficial responsiveness of both sectors. The majority of these projects are not completed and still looking for partners and investors.

8. Conclusion

Before 2014, access to health services and the inability of people to pay for government health services were major challenges in India. Population growth in India exacerbated this issue, there for India government reshaped health sector and has witnessed significant changes from 2014 to 2025, emphasizing a people-first approach. The government has placed greater emphasis on access to health services, with the slogan "accessibility, affordability, and accountability for all." To achieve this goal, the Indian government revised the mechanisms for approving and evaluating public-private partnership schemes in 2017 and launched the largest health insurance and telemedicine projects. India health industry has grown by 22.5% annually since 2016, making it one of the largest sectors of the country's economy in terms of both revenue and employment. This sector has played a significant role in public-private partnerships, which have gained considerable support.

India currently has a positive trade balance in the pharmaceutical industry. Additionally, COVID-19 pandemic was a wake-up call for India, it caused to reached \$371.3 billion telemedicine industry in India in 2024. By 2030, the vision for India's health sector is to ensure access to services for everyone, while 67% of health services provided by the private sector.

These reforms have given for India's healthcare sector a unique character. Furthermore, the strengths of India's sector include: trust, transparency, Afghanistan's health sector faced similar challenges which India faced before 2014, particularly in terms of access to services and the high cost of medicines. According to a report of the Ministry of Public Health, only 3.3% of Afghanistan's health budget comes from domestic revenue in 2024, according to the World Health Organization reports Afghanistan health sector has huge budget gap. Additionally, Afghans spend \$300 million annually abroad for treatment. This budget deficit and challenges present an opportunity for investment in Afghanistan's health sector, there for, one of the alternatives can be public-private partnerships model, this model is supported by WHO, world bank, developing and developed countries experiences and the findings 16 literature of this research. according to the finding of the research we suggest to Afghan government to politically support private sector and developed a public-private partnership policy, it will fill up the health sector funding gap and improve health services coverage and accessibility to health services across the country.

9. future Research

This research is qualitative in nature, future researchers can explore how the specific socio-economic, cultural, and political context of Afghanistan might influence the adaption of PPP-model in health services delivery. And also, can focus on potential barriers to implementation of PPP-model in Afghanistan.

10. References

Aayog, N. (2021). Investment Opportunities in Healthcare sector of India . NITI Aayog.

Afghanistan, M. F. (2017). National Policy on Public Private Partnerships. MOF.

Afghanistan, M. F. (2023). Afghanistan National Health Account(ANHA). Ministry of Public Health Afghanistan.

Agarwal, M. (2010). A Perceptions of organizational support and job security among managers in a downsizing private sector firm. Journal of Global Information and Business Strategy (J-GIBS).

Assocham. (2024). *Revolutionizing Indian Healthcare Innovation-led Equitable Growth*.

B Birla, U. T. (2010). Public Private Partnerships for Healthcare Delivery in India. The Internet Journal of World Health and Societal Politics , 1.

Bayliss, K. a. (2018). Unpacking the public private partnership revival. *The Journal of Development Studies*, 4.

Bhaskaran. (2024). Public–Private Partnership Model in Delivering Quality Health Care and Medical Education. *Indian Journal Community Medicine*.

Biyyautane, M. (2016). Institutional work and infrastructure public–private partnerships (PPPs). *Accounting, Auditing & Accountability Journal*.

Bovaird, T. (2010). A brief intellectual history of the public–private. Edward Elgar.

Chan, A. P. (2009). Critical success factors for PPP projects: an empirical study of Hong Kong cases. *Journal of Construction Engineering and Management*, 137.

Clarke, A. F. (2021). *Kardan Journal of Economics and Management Sciences*.

Durairaj, D. V. (2017). Developing coordinated public-private partnerships . Africa: African Development Bank Group.

Esther Cheung, A. P. (2011). Risk Factors of Public-Private Partnership Projects in China: Comparison between the Water, Power, and Transportation Sectors. *Journal of Urban Planning and Development*, 137.

Feroz, F.(2016) inauguration Ceremony of midwifery training centre in Mazar-i-Sharif. Afghans annually spend \$300m on treatment abroad(p.1).mazar-i-sharif: Pajwak

(IBEF), I. B. (2011). Performance of Small and Medium Enterprises. Ministry of Commerce & Industry.

Government, I. (2011). India National Policy. <https://www.mohfw.gov.in/sites>

Karimi, S. (2015). Constrains in implementation of PPPs- Afghanistan. *Journal of Engineering, Project, and Production Management*.

Khalifa Alteneiji, S. A. (2020). A review of critical success factors for public–private partnerships in affordable housing. *International Journal of System Assurance Engineering and Mangement*.

Michell-Weaver, C. a. (1992). Public-Private Partnerships in Third World Development : Acoceptual Overview. *Studies in Comparative International Develop*

Sahibzada, A. R. (2023). Assessing Critical Success Factors of Public-Private Partnership Projects in Afghanistan. *Journal of Social sciences*.

Sar, B. E. (2022). P P P Understanding Public-Private Partnership. Sar, Bun Eang.

Sarwari, A. N. (2016). Public Private partnerships in Afghanistan. Ministry of Finance / Afghanistan.

Sediqi, S. M. (2023). Healthcare collapse in Afghanistan due to The political Crises, Natural catastrophes, and dearth of International aid Post Covid 19. Afghanistan Analysts Network.

Sengupta, R. (2013). Sustainable and Inclusive Inovation in Healthcare Delivery. GIZ India & CII-ITC Centre Of Excellence For sustainable Development

Sultani, A. B. (2022). Critical Success Factors and constrains for public private partnerships in Infrastrsucture Development: Evidence from Afghanistan. Kardan journal of Economics and Management science, 3.

University of California. (2018). Models, lessons and trends. Institute for Global Health Sciences.

WHO. (2012). World health statistics .

WHO. (2024). Afghanistan Emergency Situation Report.

WorldBank. (2009). Guidance on PPP Legal Frameworks. World Bank.

WorldBank. (2011). Health Public Private Partnerships. WorldBank.

WorldBank. (2013). World Bank Group Support to the Public-Private Partnerships : Lessons from Experience in Client Countries. IEG.

WorldBank. (2018). Procuring Infrastructure Public Private Partnerships. WorldBank

WorldBank. (2021). Public Private Partnership in Infrastrctures. Annual Report

Yar, F. G. (2024). Analysis of Challenges and Opportunities for Improving the Health. SSR Journal of Multidisciplinary.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol.1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

تحليل تقابل واژه‌های دوگانه و وارونگی آن در دیوان خوشحال خان خٚتک

Analysis of binary Oppositions and Their Inversion in the Diwan of Khushhal Khan Khattak

1.Zabiuallah Sahib¹

Ph. D, Senior Teaching Assistant, Faculty of Language and Literature,
Balkh University

2.Matiuallah Rohyal

AssistantProfessor, Faculty of Language and Literature, kandahar
University

Received: 24/6/2025 Accepted: 31/10/2025 Published: 04/12/2025

Abstract

This article examines binary oppositions and the inversion of oppositions in the Diwan of Khushhal Khan. Inversion is a form of deconstruction, a contemporary analytical method that has gained prominence and has roots in post-structuralism linguistics. Conversely, binary oppositions represent a fundamental aspect of structuralism thought, which was critiqued by Derrida. The central question of this research is how word oppositions and their inversions manifest in the Diwan of Khushhal Khan Khattak. Since inversion is fundamentally deconstruction, this study briefly addresses binary oppositions and analyzes the relevant data through a deconstructive approach. This research is analytical-descriptive. Its data have been collected from the Diwan of Khushhal Khan Khattak using a library-based methodology. The data have been analyzed qualitatively. The aim of this

---

¹. Email: Zasahib1983@gmail.com

research is to explore the nature of oppositions and the inversion of binary oppositions in the Diwan of Khushhal Khan. Consequently, this research reveals that the hierarchy of binary oppositions or the inversion of these opposition's changes based on political, social, and religious thoughts. This inversion in Khushhal's poetry serves as a window into understanding his beliefs and ideologies.

Keywords: binary oppositions, Khushhal Khan, Derrida, deconstruction, inversion.

چکیده

این مقاله به تقابل‌های دوگانه یا ترتیب بیان گروه‌های هم‌پایه و وارونگی تقابل‌ها در دیوان خوشحال خان می‌پردازد. وارونگی در حقیقت همان ساختارشکنی است و ساختارشکنی یکی از روش‌های تحلیل معاصر اند که به اوج شکوفایی رسیده و ریشه‌ی آن را می‌توان در زبان‌شناسی پساساختارگرایی جست- وجود کرد؛ از جانب دیگر تقابل‌های دوگانه، بنیادی‌ترین و اساسی‌ترین تفکر ساختارگرا است که توسط دریدا مورد انتقاد قرار گرفت. این که تقابل‌واژه‌ها و وارونگی آن در دیوان خوشحال خان ختک چگونه است؟ مسئله‌ی این تحقیق به حساب می‌آید. چون وارونگی در اصل ساختارشکنی است، پس این تحقیق با یک نگاهی کوتاه به تقابل‌های دوگانه پرداخته و داده‌های مورد نظر را با روش ساختارشکنی تحلیل کرده است. از آن جاییکه این تحقیق تحلیلی- توصیفی است و داده‌های آن از دیوان خوشحال خان ختک جمع آوری شده اند؛ بنابراین روش این تحقیق کتاب‌خانه‌ای است و داده‌های آن به صورت کیفی مورد تحلیل قرار گرفته اند. هدف این تحقیق چگونگی تقابل‌ها و وارونگی تقابل‌های دوگانه در دیوان خوشحال خان است؛ بنابراین نگارندگان بعد از تحلیل داده‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که سلسله مراتب تقابل دوگانه یا وارونگی تقابل‌واژه‌های دوگانه بر اساس افکار سیاسی، اجتماعی و مذهبی تغییر می‌کنند که همین وارونگی در اشعار خوشحال، دریچه‌ای است بسوی شناخت افکار و باورهای خوشحال خان ختک.

کلمات کلیدی: تقابل دوگانه، خوشحال خان، دریدا، ساختارشکنی، وارونگی

۱. مقدمه

بر اساس این تحقیق، تاکنون تقابل واژه‌ها و وارونگی آن در آثار شاعران زبان پشتو بررسی نشده، به ویژه در آثار شاعر معروف زبان پشتو، خوشحال خان ختک؛ بنا براین بررسی این بُعد برای درک و دریافت بهتری از افکار خوشحال خان ختک مفید است. بررسی اشعار خوشحال خان ختک نشان می‌دهد که برخی از افکارش در چارچوب وارونگی تقابل واژه‌های دوگانه ارائه شده‌اند. تقابل دوگانه در دیوان‌های شاعران دیگر به چشم می‌خورد؛ دیوان خوشحال خان نیز از این امر مستثنی نیست، برخی کوچکی از اشعار خوشحال خان ختک حاوی ویژگی تقابل دوگانه اند، بخشی دیگری از اشعار وی به وارونگی تقابل دوگانه آراسته شده است. تقابل‌های دوگانه و وارونگی تقابل‌ها ریشه و مسیر فکری خوشحال خان را تعیین می‌کند و از این طریق می‌توان به عمق افکار و رمز و راز اندیشه‌های وی دست یافت.

باید گفت که تقابل‌های دوگانه در دیوان خوشحال خان ختک نسبت به شعرای دیگر کم بوده و از طرف دیگر وارونگی تقابل دوگانه آتقندر نیست که از هر فرم شعری وی انتخاب می‌شد؛ بنابراین، ضرورت بر این شد که حد اقل نصف دیوان خوشحال خان مرور و از آغاز دیوان تا صفحه‌ی ۵۰۰ واژه‌های مرتبط انتخاب شود؛ چون تقابل دوگانه انواع و اقسامی دارند، بنابر این موضوع مقاله در قدم نخست به دو بخش تقسیم شده، تقابل واژه‌های دوگانه و وارونگی تقابل‌های دوگانه. در قدم دوم، بخش اول آن به بخش‌های فرعی تقسیم‌بندی شده و هر یک آن تحت عناوین کوچک بررسی شده است.

ایده اصلی تئوری تقابل دوگانه به فلسفه دوگانه گرایی، مانند چارچوب عرفانی ینگ/یانگ^۲ و دوگانه گرایی^۳ ارسطو در یونان باستان برمی‌گردد (Marcel Danesi, 2009). به نظر می‌رسد که در یونان باستان افلاطون به دو جهان باورمند بود، بنا براین وی نخستین فیلسوفی است که فلسفه‌ی خود را بر محور تقابل‌های دوگانه استوار کرد. پس افلاطون کسی است که برای اولین بار تقابل دوگانه را مطرح نموده و به مدت طولانی فلسفه‌ی غرب تحت پوشش آن قرار گرفت. در قرن شانزدهم میلادی، دوگانه-گرایی به فلسفه رادیکال دکارتی راه یافت، فلسفه‌ی که ادعا می‌کرد که ذهن و بدن حوزه‌های جداگانه‌اند و ارتباط ذهن و بدن را مورد توجه قرار می‌داد (Marcel Danesi, 2009).

در آغاز قرن بیستم زبان شناس معروف جهان غرب و بنیان‌گذار ساخت‌گرایی^۴ اروپایی، فردینان دو سوسور^۵ (۱۹۱۶) ایده تفاوت را مطرح کرد و تقابل دوگانه توجه وی را جلب کرد که همین نظریات سوسور سبب شد که در مکتب پراگ، یاکوبسن نظریه‌ی تقابل دوگانه را اساس نظریات خود قرار داد

^۲ ying/yang^۳ dualism^۴ Structuralism^۵ Ferdinand de Saussure

(Marcel Danesi, 2009). نظریه‌ی تقابل‌های دوگانه تا ظهور رویکرد فلسفی پساساختارگرایی^۶ در غرب یک رویکرد غالب در نظام‌های فلسفی غرب محسوب می‌شود تا آن‌که دریدا رویکرد ساختار شکنی را در مقابل منطق تقابل‌های دوگانه مطرح کرد. دریدا باور داشت که اندیشه‌ی غربی در دو قطب، نیک/بد، هستی/نیستی، حضور/غیاب، مرد/زن، جسم/روح، گفتار/نوشتار سامان یافته؛ این قطب‌ها هیچ‌گاه هویت مستقل ندارد و یکی از این قطب‌ها به گونه‌ی منفی، مسخ شده است که در چنین چارچوب غیاب فقدان حضور، بد فقدان نیک، نادرست فقدان درست و... است و از طرف دیگر قطب‌های دوگانه صرفاً به لحاظ معنایی در مقابل یکدیگر نیستند، بلکه آن‌ها در نظامی سلسله مراتبی قرار گرفته‌اند که در آن همیشه اولی بر دومی اولیت دارد (ابدالی، فرهاد و نجومیان، امیر علی، ۱۳۹۲، ص. ۳۰-۹). استراوس با تأثیر پذیری از یاکوبسن، تقابل دوگانه را مهم‌ترین کارکرد ذهن جمعی بشر می‌داند، به نظر وی نیاکان و اجداد ما چون از دانش کافی برخوردار نبودند، برای درک و شناخت جهان پیرامون خود دست به خلق تقابل‌های دوگانه می‌زدند؛ از این رو ساختار تفکر انسان بر روی تقابل‌های دوگانه‌ی مثل خوب/بد، مقدس/غیر مقدس و... بنا شده است. استراوس که با تقابل‌واژه‌ها آشنا شده بود، سبب شد که ساختارگران دیگر نیز با مفاهیم تقابل آشنا شده و در نظریات خود از آن استفاده کنند؛ حتی رولان بارت می‌گوید که اساسی‌ترین مفهوم ساختارگرایی تقابل‌های دوگانه‌اند (عبیدی نیا، محمد امیر و میلان، علی دلانی، ۱۳۸۸، صص. ۲۵-۴۲).

خلاصه این که در مورد تقابل‌های دوگانه مقاله‌های متعددی به زبان فارسی به چاپ رسیده‌اند؛ ولی تا اکنون در مورد تقابل‌های دوگانه و وارونگی تقابل دوگانه در دیوان خوشحال خان هیچ اثر نوشته نشده است، نه در زبان فارسی و نه در زبان پشتو. آثار متعددی که به زبان فارسی چاپ شده، داده‌های زبان فارسی را بررسی کرده، به سخن دیگر داده‌های تحقیق زبان فارسی بوده. نویسندگان این مقاله آثاری را که مطالعه کرده‌اند، به عنوان نمونه‌ای از تحقیق‌ها نام می‌برند.

نخستین مقاله‌ای که در این بخش مطالعه شد، عبارت است از: «بررسی تقابل‌های دوگانه در غزل‌های حافظ»؛ نویسنده این مقاله تحت عناوین مختلف به تقابل‌های معنایی و فکری، مانند تقابل زهد، صوفی‌گری و تزویر پرداخته است؛ همچنان تقابل‌واژه‌های همچو خرقه/شراب، سماع و عطر/نغمه رباب، خرقه/می‌آلود، سلطان/گدا، فانی/باقی و غیر را می‌کاود و به زوج‌های واژگانی و لفظی متقابل می‌پردازد، مانند، آسان/مشکل، سوخت/خام، دراز/کوتا، پیر/جوان، ازل/ابد و غیره می‌پردازد (نبی‌لو، علیرضا، ۱۳۹۲، صص. ۶۹-۹۱).

مقاله‌ی دیگری تحت نام «تقابل‌های دوگانه و کارکردهای معنایی آن در قصاید ناصر خسرو» است؛ نویسنده این مقاله می‌نویسد که ناصر خسرو اغلب از این تقابل‌ها در جهت مفاخره، تبلیغ دین اسماعیلیه

^۶ Post structuralism

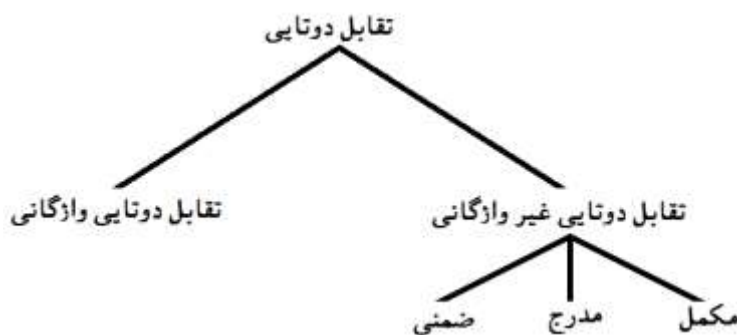
(باطنیه)، پند و اندرز و نیز انتقاد از روزگار و مردمان هم عصر خود بهره برده است. کارهای دیگری که در این عرصه صورت گرفته است: تحلیل تقابل‌ها و تضادهای واژگانی در شعر سنایی (چهری و هم-کاران، ۱۳۹۲، صص. ۱۴۱-۱۵۸)؛ تقابل‌های دوگانه در شعر احمد رضا احمدی (طالبیان و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۱-۳۴)، بررسی نشانه شناختی عناصر متقابل در تصویر پردازی اشعار مولانا (حیاتی، ۱۳۸۸: ۷-۲۴)؛ بررسی تقال‌ها دوگانه در ساختار حدیقه سنایی (عبیدی نیا، و دلانی میلان، ۱۳۸۸، صص ۲۵-۴۲) و... علاوه از مقالات که در مورد تقابل‌های دوگانه نگاشته شده‌اند و نویسندگان این مقاله به آن دسترسی پیدا کرده‌اند، مقاله‌ی تحت عنوان «خود واسازی تقابل دوگانه حافظ/زاهد در غزلیات حافظ» است (ابدالی و نجومیان، ۱۳۹۲، صص. ۹-۳۰).

شایان ذکر است که مقالات فوق‌الذکر اصطلاح تقابل را مورد بررسی قرار داده‌اند و تقابل‌واژه‌ها را به انواع مختلف تقسیم‌بندی کرده‌اند. مقالاتی که در چاقوب دریدایی، داده‌ها را بررسی کرده‌اند، مقاله‌ی «خود واسازی تقابل دوگانه حافظ/زاهد در غزلیات حافظ» است. در جریان تحقیق، نویسندگان سعی و تلاش کردند که داده‌های تحقیق را با در نظر داشت شیوه و روشی که در مقالات فارسی به کار برده شده از آن استفاده کنند.

اول‌تر از همه، برخی از آثار و نوشته‌هایی که در مورد تقابل‌دوگانه و وارنگی تقابل‌های دوگانه نوشته شده بود، مطالعه شد. بعد از آن، داده‌ها بر اساس تحقیق کتابخانه‌ای از دیوان خوشحال خان جمع‌آوری و به شیوه‌ی تحلیلی-توصیفی است، توصیف شده‌اند.

۲. مواد یا بدنه اصلی تحقیق

در این بخش به بررسی انواع تقابل‌واژه‌های دوگانه، وارونگی تقابل‌های دوگانه و ساختارشکنی پرداخته می‌شود و هر کدام آن تحت عناوین فرعی تحلیل می‌شود. در نخست تقابل‌های دوگانه به دو نوع تقسیم‌بندی شده که هر یکی آن ذیل عناوین جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است، همچنان وارونگی تقابل‌های دوگانه تحت عنوان جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است.

نمودار (۱) تقسیم تقابل دوتایی

۲،۱ الف: تقابل دوتایی غیر واژگانی

تقابل دوتایی غیر واژگانی به انواع ذیل تقسیم‌بندی شده است:

۲،۱،۱ تقابل مکمل

تقابل مکمل یکی از انواع تقابل دوتایی‌اند که واژه‌ها در بین خود از لحاظ معنایی، تضاد مکمل داشته باشند، ولی برخی به این باور اند که تضاد معنایی ممکن ثابت نباشد، مثلاً ممکن معنا انفرادی باشد، مثلاً در آهنگ «If I were a rich man» واژه‌ی «rich»، برای دونالد ترمپ یک معنا ولی برای کسی که وزن بیشتر دارد، معنایش متفاوت است، نمونه‌های تقابل مکمل عبارت است از، زن/مرد، زنده/مرده، حق/باطل، شب/روز و غیره. (Denham, Kristin and Lobeck, Anne: 302). خوشحال ختک نیز در اشعار خود از این نوع تقابل استفاده کرده است و وضعیت عصر خود را در یک بیت چنین به تصویر می‌کشد.

رشوتونه یې قبول کړل

په تلاش د روزو شب (خوشحال، ۱۳۹۵، ص. ۳۱۳).

در بیت فوق، خوشحال خان وضعیت سیاسی و اجتماعی حکومت مغل را به تصویر کشیده است؛ چون در آن عصر حاکمان رشوه می‌گرفتند، بین مردم عام و حکومت فاصله ایجاد شده بود، حکومت مغل بخاطر تقویت حکومت خود به افغان‌های با رسوخ و با نفوذ پیشنهاد رشوه و منصب می‌کرد، تا از این طریق حکومت خود را حفظ کند (جدران، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۰).

۲،۱،۲ تقابل مدرج

واژه‌های که از لحاظ کیفیت قابلیت درجه‌بندی دارند، آن را متضاد رتبی نیز گویند، مانند «هلک/لوی» (بزرگ/کوچک) و... لودین، ۱۳۵۵، ص. ۱۰۰) خوشحال خان نیز وضعیت زندگی خود را در زندان مغول چنین به تصویر می‌کشد:

لوی هلک مې نندارې لره رادرومي

د هندو، د مسلمان ناره وای وای ده

په جفا د وفا قدر څرگندېږي

د خوږو قدر به نه ځي، چې ترخه شته

په بدخوی کې سړی بد، په ښه خوی ښه شي

سرشته د خلکو دا ده، چې بد ښه شته

چې خبرې د پستی، د بلندی شي

په لویی لکه اسمان، په پستی خاک (خوشحال خان، ۱۳۹۵، صص. ۳۰۱، ۴۷۶، ۵۰۶)

۲،۱،۳ تقابل ضمنی

تقابل ضمنی آن است که معنی واژه‌ها در تقابل باشد؛ مانند مرد/نامرد، خوشحال خان چنین می گوید:

علم تا بیایی په پورته، جهل تا بیایی په ښکته
یا عیسی لره وردرومه، یا قارون ته ځان سپاره (خوشحال خان، ۱۳۹۵، ص. ۵۱۲)
به همین ترتیب، خوشحال خان می فرماید:
تورې پیرې سره وصل ناداني وي
سپینې پیرې سره وصله دانايي ده (خوشحال خان، ۱۳۹۵، ص. ۵۱۰)

۲،۲ ب: تقابل دوتایی واژگانی

شاخه‌ی دیگری از تقابل دوتایی بر حسب تکواژهای اثبات و نفی تحقق می‌یابد و می‌توان جفت‌های متقابل را مانند «آگاه/ناآگاه»، «باشعور/بی‌شعور» بسازد (صفوی، ۱۳۸۴، ص. ۳۶). خوشحال خان هم از این نوع تقابل واژه‌ها استفاده کرده، مانند:

نامرد فخر په نسب کا
مرد نه موړ له لري نه پلاړ
حقیقت راته څرگند شو د هرچا
باور نشته په اشنا په نااشنا
د هرچا نه چې دې تمه د وفا وي
هم هغه درته ښکاره شي بې وفا
چې دا دومره ناخلف واره خلف وای
نن به ما نوبت وهه د خسروانو (خوشحال خان، ۱۳۹۵، صص. ۱۷۷، ۲۲۴، ۴۸۰)

۳. وارونگی تقابل واژه‌های دوگانه

تقابل‌های دوگانه در پساساختارگرایی نقش اساسی ایفا کرد و از مفاهیم کلیدی این نظریه محسوب می‌شود؛ البته با این تفاوت که با نگاهی انتقادی به آن نگریسته‌اند. ژاک دریدا^۷ (متولد ۱۳۳۰م) در مفهوم تقابل‌های دوگانه تحول بنیادی پدید آورده است، به نظر دریدا اندیشه‌های فلسفی علمی و زیر بنای تفکر غرب در زندان دوقطبی قرار دارند و بر اساس محور تقابل‌های دوگانه می‌چرخند: بدی در برابر نیکی، نیستی در برابر هستی، غیاب در برابر حضور، دروغ در برابر حقیقت، نوشتار در برابر گفتار و... که همیشه یکی بر دیگری برتری داشته است به نظر وی در اساس هر متنی این تقابل‌های دوگانه وجود دارند، در بعضی از متون عناصری چون خوبی، راستی و... در مرکز قرار دارند اما در بعضی از

⁷ Jacques Derrida

متون در حاشیه قرار دارند؛ این تقابل‌های دوگانه در هر متنی دچار واژگونی می‌شوند و از برتری نقش‌های یکدیگر می‌کاهند، که اصولاً دریدا در ساختار شکنی خود به واژگونه کردن سلسله مراتب در تقابل‌های دوگانه معتقد است. دریدا، قواعدی را که ساختارگرایان مطرح کرده بودند، مورد انتقاد قرار داد؛ مثلاً، دریدا با دیدگاه ساختار شکنی خود برخلاف تقابل «گفتار-نوشتار» می‌ایستد و مرکزیت را برهم می‌زند و برای برهم زدن مرکزیت دلایلی دارد که در جدول (۱) ارائه می‌شود (Mary Klages, 2006, p.59).

جدول (۱) سلسله مراتب در تقابل‌های دوگانه

شماره	ممتاز ^۸	نامممتاز ^۹
۱	مرکز	حاشیه
۲	صدق	دروغ
۳	روح	بدن
۴	ذهن	بدن
۵	لغت ^{۱۰} (معنای درونی)	کلمه ^{۱۱} (لغت‌ها)
۶	فکر درونی (هدف)	*گفتار برونی (بیان)
۷	*گفتار	نوشتار

در جدول فوق می‌بینیم که «گفتار» از جایگاه خود به سمت راست حرکت کرده و جانشین واژه‌ی شده که قبلاً ممتاز بوده، یعنی وقتی واژه‌ها از سمت راست به طرف چپ حرکت می‌کنند ارزش و اهمیت‌شان کاسته می‌شود، یک واژه نزول و واژه‌ی دگر صعود می‌کند که این موضوع به سخن ساده‌ترش در جدول (۲) ذیل ارائه می‌شود:

جدول (۲) حرکت واژه‌ها از یک سمت به سوی سمت دیگر

ممتاز	نامممتاز
معنا	*لفظ
*لفظ	نوشتار

به همین ترتیب معنا و لفظ ثابت و استوار نیست و همواره در جایگاه‌های یکدیگر جابجا می‌شوند، که حرکت آن‌ها در نمودار (۲) زیر ترسیم شده است:

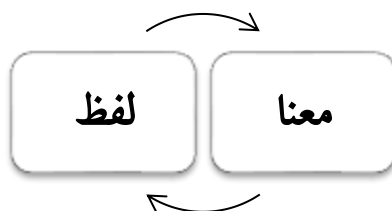
⁸ Privileged

⁹ unprivileged

¹⁰ logos

¹¹ logoi

نمودار (۲) حرکت از مرکز به حاشیه و از حاشیه به مرکز

مثال‌های وارونگی فوق الذکر جهت ورود به موضوع وارونگی تقابل‌های دوگانه در دیوان خوشحال خان ختک مورد بررسی قرار گرفت. وارونگی تقابل‌های دوگانه در دیوان خوشحال خان به طور ذیل ارائه می‌شوند:

۱، ۳ وارونگی «plār/mor» (پدر/مادر)

در دین مبین اسلام اسم‌ها و پدیده‌ها بر اساس ارزش و برتریت خود مقدم و متأخر پنداشته می‌شوند، که کلمه‌ی طیبه بهترین مثال آن است که در آن «الله» به «رسول» مقدم است؛ همین‌طور در دین، مرد نسبت به زن برتریت^{۱۲} دارد. اما در برخی متون کلاسیک زبان پشتو «پدر» مقدم بوده؛ ولی اگر به ساختار کنونی زبان پشتو دیده شود، «مادر» مقدم و «پدر» متأخر است؛ بنابراین در اشعار خوشحال خان وارونگی صورت گرفته است، گاهی «مادر» و گاهی «پدر» مقدم شده است.

باید گفت که در اشعار خوشحال خان دیده شده که تقابل‌های دوگانه، وارونه شده، واژه‌ها به جای یک‌دیگر جابجا شده‌اند، این جابجایی با رویکرد ساختارشکنی بررسی می‌شود، که چقدر این سلسله مراتب وارونه شده است. خوشحال خان ختک در برخی از بیت‌های خود پدر را مقدم و مادر را متأخر «plār/mor» (پدر/مادر) ساخته است، چند بیت به طور نمونه ارائه می‌شود:

بختور يي هغه پلار، هغه يي مور وي

چې له موره نه فرزند زېري ثبوت (خوشحال خان، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۷)

در بیت فوق ساختار تقابل دوگانه برعکس «mor / plār» (مادر/پدر) شده است، مادر مقدم و پدر متأخر شده است، بیت‌های ذیل را ببینید:

چې مور پلار ځني آزار شه هغه عاق

د عاق زويه ځای دوزخ په اتفاق (خوشحال خان، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۳۰)

ښه لایق زويه مور پلار په ښکې یاد کا

نالایق د پلار آزار د مور پېغور وي (خوشحال خان، ۱۳۹۵، ص. ۹۷۱)

به نظر نویسندگان، به مرور زمان تقابل‌های دوگانه ممکن و متأخر شوند و یا این که ممکن بخاطر هدف خاص این جابجایی صورت گیرد و یا به طور غیرارادی وارونگی صورت گیرد. وارونگی تقابل‌های دوگانه در نمودار (۳) ترسیم می‌شود:

نمودار (۳) تقابل دوگانه

۳،۲ وارونگی «wraz/ſpa» (روز / شب)

در دیوان خوشحال خان بیشترین بسامد مربوط به تقابل دوگانه «wraz-o-ſpa» (روز و شب) بوده، که در برخی از ابیات، این واژه‌ها برعکس (ſpa-o-wraz) شده است. در فرهنگ افغانستان «روز» نسبت به «شب» برتریت دارد، شاید به همین دلیل روز در جایگاه آغازین آورده شده است؛ ولی در برخی از ابیات، «شب» آغازین بوده است. به نظر نویسندگان در دین مبین اسلام «شب» اصل است و روز فرع، شاید به همین سبب تغییر کرده باشد؛ ولی در دیوان خوشحال خان این تقابل دوگانه همواره در حال وارونگی است، روز در اشعار خوشحال خان معمولاً مقدم است و شب متأخر است. شعرای دیگری عصر خوشحال خان نیز تقابل دوگانه «wraz/ſpa» (روز / شب) را برعکس نوشته اند، یعنی شب مقدم و روز متأخر نوشته شده است، به نظر من خوشحال خان که در دربار شاه جهان، صاحب منصب بود و از جاه و جلال ویژه برخوردار بود؛ در عصر اورنگزیب، جاه و جلال خود را از دست می‌دهد و توسط شاه آن عصر به زندان می‌رود؛ بنابراین مورخان و محققان اشعار خوشحال خان را به دو دوره تقسیم کرده‌اند: اشعاری که پیش از زندان سروده شده‌اند و اشعار که بعد از زندان سروده شده‌اند؛ چون عصر جوانی‌اش از هر لحاظ عصر شأن و شوکت بود، او جوان بود و منصب داشت. بر عکس در پیری هر چیزی خود را از دست می‌دهد، شاید به همین دلیل خوشحال خان روز را مقدم و شب را متأخر کرده باشد. بیت‌های ذیل را ببینید:

د روانو اوبو کار، د عمر یو دی

بیا به ورځ و شپې را نه شي د نړۍ

د غفلت تسبیح په ورځ و شپه چار باسي

خو محنت به یې په کرام الکاتبین ږدي

د بنادی په امید اوسي په غم کې

تل په شپه پسې را درومي ورځ پیوسته

له تانه چې جدا شم په ناکام په ورځ او شپه
 نه خوب، نه مې خوراک، نه مې آرام په ورځ و شپه (خوشحال خان، ۱۳۹۵، صص. ۴۴۷، ۴۶۰، ۷۱۰)

در بیت‌های ذیل ساختار تقابل‌های دوگانه «wraz/ fpa» (روز/ شب) برعکس شده است، یعنی وارونگی صورت گرفته است:

شپه او ورځ دې پسې ژاړي، یار دې غواړي
 که مین وي، په رښتیا ځان دې ملنگ کا
 ورځ او شپه په لار روانې قافلې دي
 نېک او بد دي قافلې په لاره تلل کا
 تېر ساعت به دې د عمر بیا رانه شي

ورځ او شپه کې په څار څار ورپسې ژاړي (خوشحال خان، ۱۳۹۵، صص. ۱۵۱، ۱۶۲، ۷۴۳)
 اگر زندان را نقطه‌ی عطف زندگی خوشحال خان بدانیم، پس در تقابل دوگانه «روز/شب»، روز، عصر شاه‌جهان است، خوشحال خان شأن و شوکت داشت و شب، عصر اورنگزیب است، چون خوشحال خان در زندان بود، بعد از زندان همواره با مغول‌ها در جنگ بود. خوشحال خان آن دو عصر را در دو بیت چنین به تصویر می‌کشد:

قسمت څه کانې را وکړې
 نداره د درست جهان شوم
 نه گناه نه مې تقصیر و
 د بادشاه په بند زندان شوم
 عالمگیر چې په تخت کښېناست

له قرانه په قران شوم (خوشحال خان، ۱۳۹۵، ص. ۴۷۸)

خوشحال خان ختک در بیت‌های فوق، واژه‌ای «قرآن» را دو بار به‌کار برده است، که به ترتیب به معنای عصر خوش‌بختی و عصر بدبختی است. واژه‌ای «قران» در آثار دیگر با واژه‌ای «صاحب» یکجا به‌کار برده شده؛ مثلاً به نظر محققان از ترکیبات جالب «صاحب»، ترکیب «صاحب قران» است و آن به کسی اطلاق می‌شد که زمان او مصادف با قران و نزدیکی دو ستاره سعد می‌بود یا به هنگام انعقاد نطفه یا تولد او قرانی در سیارات صورت می‌گرفت نیز قران زحل و مشتری و اتساعا اطلاق می‌شد، همچنان به پادشاه بزرگ و به کسی که در عصر خود نسبت به امثال و اقربا خود امتیاز و تفوق داشته باشد، گفته می‌شد؛ از جمله شاهان گذشته که لقب صاحب‌قران داشتند (جاوید، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۷). چون خوشحال خان در عصر شاه‌جهان امتیاز و تفوق داشت و در عصر اورنگزیب تمام امتیازات خود را از دست می‌دهد، ممکن وی روز را به همین دلیل بر شب مقدم کرده باشد، مثال دیگری که ادعای نویسندگان

را تقویت می‌بخشد این است که خوشحال خان ختک؛ حتی در اشعار فارسی خود نیز این تقابل دوگانه «شب/روز» را وارونه می‌سازد، گاهی شب و گاهی روز را مقدم می‌کند، به طور نمونه:

با رخ و زلف او سر و کارم

در شب و روز روزگار بود

روز و شب در غم او خون ز مژه می‌رانم

حالت دیده خونبار نمی‌داند حیف (خوشحال خان، ۱۳۹۵، صص. ۹۹۲، ۹۹۵)

۳،۳ تقابل دوگانه «laylā/majnun» (لیلی/مجنون)

خوشحال خان ختک نه تنها تقابل‌های دوگانه‌ی، روز/شب، مادر/پدر و غیره را وارونه می‌سازد، بلکه این سبک خوشحال خان است که از طریق وارونگی تقابل‌های دوگانه، تفاوت بین عاشق و معشوق را از بین می‌برد، گاهی لیلی را مقدم و مجنون را متأخر می‌سازد و گاهی برعکس؛ بطور مثال بیت‌های ذیل را نگاه کنید:

خبری د مجنون او د لیلای لری زری شوې

زما او ستا خبرې تازه، نوی حکایت دی

د لیلای د مخ خو ډېره زیبایی ده

د مجنون ورپسې هومره رسوایی ده

زه او ته په دا دور تر دواړو نه افضل یو

څه حیران مجنون و، څه لیلای خواره خسته

له لیلای نه نور ډېده د مجنون مینه

چې می زړه له یاره نه شي خلک زور کا (خوشحال خان، ۱۳۹۵، صص. ۱۴۴، ۴۵۳، ۵۱۱، ۱۰۰۴)

بیت ذیل گواه بر این است که بازی با تقابل‌های دوگانه سبک خوشحال خان است. بیت زیر را نگاه کنید:

د چا زړه لکه بگرام، د چا کابل وي

د یوه نصیب سړی، د بل گری (خوشحال خان، ۱۳۹۵، ص. ۱۷۴)

۴. یافته‌ها

خوشحال خان ختک از طریق بازی با تقابل‌واژه‌ها و وارونه سازی تقابل دوگانه می‌خواست بگوید که هیچ چیز ثابت و استوار نیست، گاهی شب گاهی روز؛ گاهی سیریا گاهی گریا و... تقابل‌واژه‌های دوگانه‌ی که در دیوان خوشحال خان به نظر رسیده‌اند، اکثریت آن‌ها با واژه‌های زبان فارسی ریشه‌ی مشترک دارند، چون اکثریت آن با عین صورت و معنا در زبان پشتو استفاده شده، مانند، قارون/اگدا، شاه/اگدا، دولت/فقر، جوانی/پیری، صبح/شام، درد/درمان. بعضی از تقابل‌واژه‌های دوگانه که در دیوان خوشحال خان دیده شده، به عنوان نمونه در جدول ذیل ارائه می‌شوند:

جدول (۳) تقابل واژه‌های دوگانه در دیوان خوشحال خان

«rwaz/ġpa» (روز/شب)	«zαhər/bātən» (ظاهر/باطن)
«ġpa / rwaz» (شب/روز)	«wafα/jafα» (وفا/جفا)
«lailα/majnun» (لیلی/مجنون)	«tor/spin» (سیاه/سفید)
«majnun / lailā» (مجنون/لیلی)	«sarmα/garmα» (سرما/گرما)
«plār/mor» (پدر/مادر)	«ʔalα/ʔadnα» «علی/دانا
«mor/plār» (مادر/پدر)	«rifṭyā/droy» (راست/دروغ)
«musulmān/kāfər» (مسلمان/کافر)	«shə/bad» (خوب/بد)
«mərṭ/zwandai» (مرد/زننده)	«ʔārām/nāārām» «آرام/ناآرام
«loy/halək» (بزرگ/کوچک)	«fareṣṭa/haiwān» «فرشته/حیوان
«xandā/zaṛā» (خنده/گریه)	«dak/xāli» (پر/خالی)
«nek/bad» (نیک/بد)	«zməka/asmān» (زمکه/آسمان)
«xair/ġar» (خیر/شر)	«pαk/nāpāk» (پاک/ناپاک)
«nek zāt/bad zāt» (نیک ذات/بد ذات)	«pasti/belandi» (پستی/بلندی)
«mard/nāmard» (مرد/نامرد)	«zwənd/marg» (زندگی/مرگ)
«nāmard / mard» (نامرد / مرد)	«dαnα/nαdαn» (دانا/نادان)
«shə xuy/bad xuy» (خوی خوب/خوی بد)	«porta/shkata» (پورته/بسته)
«nər/shəza» (زن/مرد)	«zwani/piri» (جوانی/پیری)

۵. مناقشه

بررسی این تحقیق نشان می‌دهد که نسبت به شاعران زبان فارسی تقابل واژه‌ها در دیوان خوشحال خان ختک کمتر استفاده شده است؛ از جانب دیگر زبان پشتو ریشه‌ی مشترک با زبان فارسی دارد، اکثریت واژه‌ها با عین صورت و معنا استفاده شده‌اند، بنابر این، داده‌های این تحقیق تا حدی با تحقیق‌های قبلی زبان فارسی همخوانی دارند. به این ترتیب وارونگی تقابل واژه‌ها نیز یکی از یافته‌های این تحقیق است، به این معنی که خان تقابل واژه‌های دوگانه را از سمت راست به سمت چپ حرکت داده است که برعکس آن نیز صادق است. به نظر نویسندگان این مقاله وارونگی تقابل واژه‌ها ممکن بر اساس تغییرات سیاسی، اجتماعی و مذهبی صورت گرفته باشد و پیام‌اش این است که هیچ چیز ثابت و استوار نیست.

چون بر اساس مطالعات نویسندگان، تحقیقی دریافت نشد که در این عرصه انجام شده باشد؛ بنابر این، می‌توان این مقاله را تحقیقی جدید در زبان پشتو تلقی کرد. از این رو از مقدمه‌ای است برای تحقیق‌های بعدی.

باید گفت که بنابر ضیقی وقت و محدودیت‌های دیگر، این تحقیق به سطح دیوان خوشحال خان ختک انجام شده است و تقابل واژه‌ها را فقط در یک فرم خاص بررسی نکرده‌اند. بنابر این، نگارندگان

این مقاله به نکاتی پی برده‌اند که طی تحقیق امکان بررسی آن‌ها را نداشته‌اند و از نگاه تحقیقی مهم پنداشته می‌شوند که می‌توان آن‌ها را به صفت موضوعات تحقیق‌های بعدی قرار داد، مثلاً بررسی تقابل-های دوگانه در غزل‌ها، قصاید و فرم‌های دیگر خوشحال خان ختک. به این ترتیب، بررسی وارونگی تقابل واژه‌های در فرم‌های مختلف دیوان خوشحال خان ختک نیازمند تحقیق جداگانه است.

۶. نتیجه گیری

با توجه به تقابل واژه‌های دوگانه و وارونگی تقابل‌ها؛ خوشحال خان ختک نسبت به شعرای دیگر تقابل-های دوگانه را کمتر استفاده کرده است، بطور نمونه نسبت به حافظ در دیوان خوشحال خان، تقابل واژه‌ها کمتر به نظر می‌رسد.

باید گفت که وارونگی تقابل واژه‌های دوگانه با رویکرد ساختارشکنی بررسی شده است، در جریان تحقیق دیده شد که بسامد تقابل واژه‌ها کمتر بود، در برخی غزل‌ها و قصاید و دیگر فرم‌ها وارونگی تقابل واژه‌های دوگانه هم دیده شده است، که این بخش مقاله، سوال تحقیق نگارندگان بوده. بنابراین، نسبت به تقابل واژه‌های دوگانه، روی وارونگی تقابل واژه‌های دوگانه تمرکز بیشتر شده است.

از آنجاییکه ماهیت زبان این است که به مرور زمان صورت و معنای واژه‌ها تغییر کند، ولی در دیوان خوشحال خان تقابل واژه‌های مختلف دیده می‌شوند که به مرور زمان تغییر نکرده است، بلکه در یک مقطع زمانی دو ساختار تقابل واژه‌های دوگانه وجود دارد که خان گاهی از یک ساختار و گاهی از ساختار دیگر استفاده کرده است، خان در بعضی ابیات خود ساختار را بخاطر قافیه تغییر داده است، ولی در ابیات بیشتر دیوان خان ساختار را عمداً تغییر داده. تقابل واژه‌های دوگانه را از سمت راست به سمت چپ حرکت داده است که برعکس آن نیز صادق است. به نظر می‌رسد که خوشحال خان عمداً و یا به طور غیر ارادی جایگاه تقابل واژه‌ها را وارونه ساخته است و از آن هدفی داشت، حتی خان واژه‌های ساده را نیز وارونه می‌سازد؛ بطور نمونه گاهی ترکیب «لب شکر» و گاهی ترکیب «شکر لب» را استفاده کرده است، ولی در موارد دیگر وارونگی در تقابل واژه‌های دوگانه صورت گرفته است که از آن جمله بیشترین بسامد مربوط به تقابل واژه‌های «wraz/ fpa» (روز / شب) بوده، که در برخی از ابیات این تقابل واژه برعکس «fpa/wraz» (شب/روز) شده است. در فرهنگ افغانستان «روز» نسبت به «شب» برتری دارد، شاید به همین علت روز را مقدم کرده باشد. از جانب دیگر، زندانی شدن خوشحال خان ختک توسط اورنگزیب عالمگیر، نقطه‌ای عطف دانسته شده؛ پیش از زندان خوشحال خان در دربار شاه جهان، منصب خوب داشت، صاحب جاه و جلال بود و بعد از زندان، زندگی سیاسی و اجتماعی وی حالت نزولی به خود گرفت، شاید دلیل دوم برعکس کردن تقابل واژه‌ی «fpa/wraz» (شب/روز) این باشد که زندگی قبل از زندان‌اش را به روز و بعد از زندان‌اش را به شب تشبیه کرده باشد، شاید به همین دلیل در بیت‌هایش تقابل واژه‌های دوگانه‌ی «جوانی/پیری، سفید/سیاه، روز/شب، مرد/نامرد و...» بسامد بیشتر دارد. از طرف دیگر در دین مبین اسلام «شب» اصل است و در متون اسلامی جایگاه برتری

دارد^{۱۳}. در آیه‌های مختلف قرآن کریم معمولاً شب مقدم و روز متأخر^{۱۴} به نظر می‌رسد، یعنی شب در مرکز و روز در حاشیه قرار دارد، ولی خوشحال خان «روز» را در مرکز قرار داده است، اگر آثار شعری دیگر عصر خوشحال خان را ببینیم، در آن «شب» مقدم است که در فرهنگ کنونی افغان‌ها نیز «شب» مقدم است، حتی شب در فرهنگ افغان‌ها بی‌نشان^{۱۵} است. این که خوشحال خان «روز» را مقدم کرده، به نظر من چند دلیلی دارد، شاید «روز» را به معنای ضمنی آن به عصر طلایی خود و «شب» را به معنای ضمنی آن، زندان و وضعیت بد خود تشبیه کرده باشد و یا این که سبک‌اش این بوده که تقابل‌واژه‌های دوگانه را وارونه سازند.

۷. مأخذ

ابدالی، فرهاد و نجومیان، امیر علی. (۱۳۹۲). خود واسازی تقابل دوگانه حافظ/زاهد در غزلیات حافظ خوانشی دریدایی. فصلنامه‌ی تحقیق‌های ادبی، (۴۱)، ۹-۳۰.

جاوید، عبدالاحمد. (۱۳۹۰). مقالات جاوید (تحقیق‌های زبانی). چاپ چهارم، اهتمام: اخشید جاوید، کابل: انتشارات سعید.

جدران، محمد شریف. (۱۳۸۹). بررسی حالت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی پشتون‌ها در آغاز قرن شانزدهم میلادی. پیشاور: انتشارات دانش.

چهری، طاهره؛ سالمیان، غلامرضا؛ یاری گلدره، سهیل. (۱۳۹۲). تحلیل تقابل‌ها و تضادهای واژگانی در شعر سنایی، تحقیق‌های ادب عرفانی، (۲۵)، ۱۴۱-۱۵۸.

حق، مریم. (۱۳۹۴). تقابل‌های دوگانه و کارکردهای معنایی آن در قصاید ناصر خسرو. تحقیق‌های ادبی و بلاغی، (۱۳)، ۷۶-۹۳.

حیاتی، زهرا. (۱۳۸۸). بررسی نشانه‌شناختی عناصر متقابل در تصویر پردازی اشعار مولانا، نقد ادبی، (۶)، ۷-۲۴.

ختک، خوشحال‌خان. (۱۳۸۴). خوشحال‌خان کلیات. ترتیب، مقایسه، تصحیح: عبدالقیوم مشوانی. پیشاور: انتشارات دانش.

ختک، خوشحال‌خان. (۱۳۹۷). دیوان خوشحال‌خان. ترتیب، مقایسه، تصحیح: حبیب‌الله رفیع. پیشاور: انتشارات دانش.

دولت محمد. (۱۳۵۵). لغت‌شناسی (مهتم، عبدالرحیم وحید). کابل: انتشارات مدیریت عمومی علوم اجتماعی.

^{۱۳} لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ
^{۱۴} إِنَّ فِي خَلْقِ الْمُمْنَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْخِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ...

صمیم، محمد آصف. (۱۳۸۶) گام پر گام له خوشحال سره. چاپ دوم، جلال آباد: مومند خپرندویه تولنه.

طالبیان، یحیی؛ صرفی، محمد رضا؛ شریف پور، عنایت الله؛ کاسی، فاطمه. (۱۳۸۸). تقابل‌های دوگانه در شعر احمد رضا احمدی، تحقیق‌های ادب عرفانی، (۱۲)، ۲۱-۳۴.

عبیدی نیا، محمدمیر، و دلایی میلان، علی. (۱۳۸۸). بررسی تقابل‌های دوگانه در ساختار حدیقه سنایی. تحقیق زبان و ادبیات فارسی، (۱۳)، ۲۵-۴۲.

فاضلی، فیروز و پڑهان، هادی. (۱۳۹۲). تقابل‌های معنایی در اشعار اقبال لاهوری. فصلنامه علمی تحقیقی، (۲۷)، ۱۴۷-۱۶۶.

نبی لو، علیرضا. (۱۳۹۲). بررسی تقابل‌های دوگانه در غزل‌های حافظ. زبان و ادبیات فارسی (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی)، ۲۱(۷۴)، ۶۹-۹۱.

Denham, Kristin and Lobeck, Anne. "Linguistic for every one (an introduction)." United States of America: publisher: Michael Rosenberg.

Marcel Danesi. Opposition theory and the interconnectedness of language, culture, and cognition. Department of anthropology, university of Toronto-2009

Mary, Klages. Literary theory: A guide for the perplexed. New York: Continuum International publishing group, 2006.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol.1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

الانتقال القهري لخيار الشرط في الفقه الإسلامي و القانون الأفغاني

Involuntary Transfer of the Option of Condition in Islamic Jurisprudence and Afghan Law

1.Feroz Mansori¹

Ph.D, Senior Teaching Assistant, Faculty of Law and Political Science, Balkh University

2.Mohammad Ishaq Rahimi

Ph.D, Assistant Professor, Faculty of Law and Political Science, Balkh University,

Received: 27/6/2025 Accepted: 31/10/2025 Published: 04/12/2025

Abstract

The option of condition (*Khiyar-e-Shart*) is a contractual right that enables a contracting party or a designated third party to confirm or rescind a contract within a specified period. While its exercise during the holder's lifetime is universally accepted, Islamic jurists differ on whether this right can be transferred involuntarily to heirs after the holder's death. This study examines this issue by analyzing the perspectives of major Islamic legal schools alongside the provisions of the Afghan Civil Code. Using a descriptive-analytical, library-based approach, the research reviews classical jurisprudential texts and statutory law to determine how the option of condition is treated across legal contexts. The findings indicate that Shafi'i and Maliki jurists generally consider the option of condition to be inheritable, whereas Hanafi jurists and Hanbali jurists (with certain

---

¹. Email: firoz.mamsoori1919@gmail.com

qualifications) regard it as a personal right tied to the contract, thus rejecting its involuntary transfer. Consistently, the Afghan Civil Code does not recognize inheritance of this contractual option. The discussion highlights that contemporary scholars largely favor the Hanafi and Hanbali positions, viewing the option of condition as a personal contractual attribute rather than an inheritable right. This interpretation carries important implications for the application of Islamic jurisprudence and Afghan legal practice, particularly regarding the rights and obligations of contracting parties and their heirs.

Keywords: compulsory transfer, option of condition, heirs, Islamic jurisprudence, Afghan legal system

الملخص

خيار الشرط هو حق يُعطى للمتعاقدين أو لشخص ثالث، ليمارس خلال مدة معينة إمضاء العقد أو فسخه. ولا شك أن لصاحب الخيار أن يستعمل حقه في حياته. غير أن المسألة المختلف فيها بين فقهاء الإسلامية هي: انتقال خيار الشرط قهراً إلى الغير بعد وفاة صاحبه، ومن هنا يُطرح هذا السؤال: «هل ينتقل خيار الشرط قهراً إلى الورثة؟» وقد سعى الباحثون في هذا الكتاب إلى الإجابة عن هذا السؤال من خلال المنهج الوصفي-التحليلي، وباستخدام الطريقة المكتبية، من وجهة نظر فقهاء الإسلامية وقانون المدني الأفغاني، فخلصوا إلى أن فقهاء المذاهب اختلفوا في مسألة انتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة؛ حيث يقول فقهاء الشافعية والمالكية أن خيار الشرط حق من الحقوق، ويمكن انتقاله إلى الورثة كغيره من حقوق المورث. أما الحنفية بوجه عام، والحنابلة بتفصيلاتهم، فقد قالوا أن خيار الشرط وصف من أوصاف صاحب الخيار، أو حق من حقوق العقد، ولا ينتقل قهراً إلى ورثة من له الخيار. كما أن القانون المدني الأفغاني لا يرى خيار الشرط من الحقوق التي تنتقل قهراً إلى ورثة المتعاقدين. وفي النهاية، وبعد تحليل آراء فقهاء المذاهب الإسلامية، يمكن ترجيح مذهب الحنفية والحنابلة.

الكلمات المفتاحية: الانتقال القهري، خيار الشرط، الورثة، الفقه الإسلامي، القانون الأفغاني

١. المقدمة

خيار الشرط هو أحد الطرق التي منحها الشارع الشريف والمشرع للمتعاقدين أو لشخص ثالث، ليتدبروا بشكل دقيق وعميق في مدة معينة في نفع وخسائر العقد المبرم؛ فإذا رأى أن العقد يعود عليه بالنفع، قام بامضاء العقد، وإذا رأى بعد تأمل وتدبر أبعاد العقد أن العقد يضره، قام بفسخ العقد المذكور.

في الحقيقة، قد يستخدم المشروط له في خيار الشرط حقه في فسخ العقد، مما يؤدي إلى انحلال العقد. وبطبيعة الحال، يقوم المشروط له بفسخ العقد فقط إذا لم يُبرأ العدالة العقدية عند إبرام العقد، ففي هذه الحالات، تأمر العدالة العقدية والإنصاف والمنطق بإنشاء حق يُعرف بخيار الشرط لدعم المتضرر

وضمنان تنفيذ العقد، بحيث يستطيع الشخص المتضرر أو جهة العدالة المحايدة أن تهز استقرار العقد وتفسخه، مخلصاً المتضرر من العقد الجائر الذي يتحكم فيه الطرف الآخر بشكل ظالم.

لأن الفسخ المبني على خيار الشرط هو عدل مشروع، ولا يجوز إجبار أحد الطرفين على استمرار العلاقة القانونية والعقدية التي استمرارها يضر بالمشروط له. بالإضافة إلى ذلك، قد يوقع صاحب الخيار العقد مع الأخذ في الاعتبار مصلحته ومنافعه.

وبناءً عليه، فإن خيار الشرط هو اختيار يُمنح بموجبه لأحد أطراف العقد أو لكليهما أو لشخص ثالث، حق فسخ العقد أو إبرامه خلال مدة معينة. ومع ذلك، فإن وجود خيار الشرط في العقد يؤخر إلزامية العقد، وخلال فترة سريان الخيار، يقوم المشروط له بقياس المنافع والأضرار مع مراعاة مصلحته الاقتصادية ليقرر فسخ العقد أو إقراره.

أحد المواضيع المطروحة في خيار الشرط هو انتقاله القهري؛ أي في حال وفاة صاحب الخيار قبل أن يستخدم حقه في فسخ أو إبرام العقد، ما هو الحكم في هذه الحالة؟ بعبارة أخرى، إذا توفي المشروط له قبل ممارسة الخيار، هل ينتقل الخيار إلى ورثته، أم أن حق خيار الشرط ينعدم بوفاة صاحبه كأنه لم يكن؟

وبناءً على ما ذكر، فإن الباحثين يسعون لمعرفة ما إذا كان بإمكان ورثة المتوفى استعمال الخيار في حال وفاة المشروط له، وهل الخيار ينتقل قهرياً إلى ورثة المتوفى أم لا؟ بمعنى آخر، هل يمكن للورثة استعمال الاختيار الذي منحه الشرع أو القانون للمتوفى وإلغاء العقد، أم أن هذا الخيار يخص المتعاقدين فقط ولا يجوز للورثة استخدامه، ويصبح العقد ملزماً لهم؟

لقد تبين للباحث أنه لم يُنجز حتى الآن بحثٌ دقيقٌ على نحوٍ مقارنٍ حول مسألة الانتقال القهري لخيار الشرط إلى الورثة. ومع ذلك، فقد تناولت كتب الفقه عند أهل السنة هذا الموضوع ضمن أحكام الخيارات، حيث أشار الفقهاء إلى إمكانية انتقال خيار الشرط بعد وفاة صاحبه وفق اختلاف المذاهب.

ومن أهم المراجع الحنفية التي تناولت هذا الموضوع:

- **المبسوط للإمام السرخسي**، ج ١٣، باب الخيار في البيع؛
- **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع للإمام الكاساني**، ج ٥، باب الخيار. وأبرز المراجع المالكية:
- **المدونة الكبرى للإمام مالك** برواية سحنون، ج ٣، باب الخيار في البيع. ومن أهم المراجع الشافعية:
- ١. **المجموع شرح المهذب للإمام النووي**، ج ٩، كتاب البيع، باب الخيار. وأبرز المراجع الحنبلية:
- **المغني لابن قدامة المقدسي**، ج ٤، باب الخيار في البيع.

وبناءً على ما تقدّم، يتّضح أنّ الانتقال القهريّ لخيار الشرط موضوع متنوع من حيث الحكم الفقهي بين المذاهب الأربعة، ويُشكل قاعدةً أساسيةً لدراسة هذا الموضوع في ضوء الفقه المقارن، كما يمكن مقارنته بالقوانين المدنية الحديثة، مثل القانون المدني الأفغاني، الذي قد يستلزم تفسير هذه المسألة وفق نصوصه والممارسات القضائية ذات الصلة.

في الواقع، موضوع انتقال خيار الشرط قهرياً هو من المواضيع المهمة في القانون المدني، حيث يترتب على قبول أو رفض انتقاله آثار مختلفة ومتفاوتة. وقد ناقش فقهاء المذاهب الإسلامية (المذاهب الأربعة)، الذين لهم عدد كبير من الأتباع بين الأمة الإسلامية، هذه المسألة وأبدوا آراء متباينة. يمكن تصنيف آرائهم ضمن نظريتين رئيسيتين: القائلون بانتقال خيار الشرط قهرياً إلى الورثة، والمنكرون لهذا الانتقال (الماوردي، ١٤١٩هـ، ج ٥، ص ٥٨؛ ابن أنس المدني، ١٤١٥هـ، ج ٣، ص ٢٠٩؛ الغيتابي، ١٤٢٠هـ، ج ٨، ص ٦٤؛ السيواسي، دون تاريخ، ج ٦، ص ٣١٨).

وبهذا الصدد، فإن الهدف الأساسي من هذه الدراسة هو التحليل الفقهي والحقوقي لمسألة انتقال خيار الشرط قهرياً إلى الورثة؛ كما ستم مقارنة المواد القانونية ذات الصلة في القانون المدني مع آراء الفقه الإسلامي بشكل مدمج، لتحديد نقاط القوة والضعف وتقديم حل منطقي وقانوني مناسب. يتطلب التحليل الفقهي والحقوقي لمسألة انتقال خيار الشرط قهرياً تفسيراً أولياً لمفهوم وطبيعة الخيار الشرطي من الناحية القانونية، بالإضافة إلى تحليل أسباب مؤيدي ومعارضتي انتقال الخيار قهرياً إلى الورثة، فضلاً عن دراسة موقف القانون المدني الأفغاني.

وينبغي أن يكون هذا البحث توصفي-تحليلي في طبيعته وذو هدف تطبيقي، مع اعتماد أسلوب جمع المعلومات المكتبي.

١. مفهوم خيار الشرط

١. ٢. من حيث اللغة:

خيار الشرط هو مركّب إضافي يتكوّن من كلمتين: "خيار" و"شرط". كلمة **الخيار** هي اسم مصدر من "الاختيار"، وتدلّ في اللغة على إرادة طلب الأفضل من شيئين أو من أشياء متعددة (ابن منظور، ١٤١٤هـ، ج ٤، ص ٢٦٦؛ الفيومي الحموي، بلا تاريخ، ج ١، ص ١٨٥). أما كلمة **الشرط**، فتأتي بفتح الشين وسكون الراء، وتُستخدم بمعنى الإلزام والالتزام بشيء ما في البيع ونحوه، وتُجمع على "شروط" (ابن فارس، ١٣٩٩هـ، ج ٦، ص ٢٦٠؛ ابن منظور، نفس المصدر، ج ٧، ص ٣٢٩).

٢. ٢. من حيث الاصطلاح

عرّف الفقهاء **خيار الشرط** أحياناً تعريفاً مستقلاً، وأحياناً ضمن بيع الخيار، وبألفاظ مختلفة، ومن هذه التعاريف:

٢.١. من فقهاء الحنفية

قال ابن عابدين: «خيار الشرط مركّب إضافي، وهو في اصطلاح الفقهاء: اسمٌ لاختيار إمضاء العقد أو فسخه، يُنشأ لأحد العاقلين بسبب الشرط» (ابن عابدين، ١٤١٢هـ، ج ٤، ص ٥٦٧).
لكن هذا التعريف غير جامع، لأنه يقتصر على العاقلين، ولا يشمل الخيار المعطى لطرف ثالث، إلا إذا أريد باللفظ "العاقلين" من لهم مصلحة في العقد، لأن فقهاء الحنفية - باستثناء الإمام زُفر - أجازوا خيار الشرط للطرف الثالث أيضاً (الكاساني، ١٩٨٢م، ج ٥، ص ١٧٤).

تجدر الإشارة إلى أن خيار الشرط، رغم معارضته لمقتضى العقد - وهو اللزوم - إلا أنه شُرّع لحاجة الناس إليه، ولذلك أجاز الفقهاء العمل به، واستند الحنفية في مشروعيته إلى الحديث المروي عن النبي صلى الله عليه وسلم: عن ابن عمر قال: «كان رجل من الأنصار يُعْبَن في البيوع، وكانت في لسانه لوثة، فشكا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم ما يلقي من الغبن، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: إذا بايعت فقل: لا خِلاَبة، ولي الخيار ثلاثة أيام» (أحمد بن حنبل، ١٤٢١هـ، ج ١٠، ص ٢٨٢؛ المرغيناني، ١٤١٧هـ، ج ٥، ص ٣٢٠؛ السرخسي، ١٤١٤هـ، ج ١٣، ص ٤٠).

٢.٢. من فقهاء المالكية

قال ابن عرفة في تعريفه لبيع الخيار: «بيع الخيار هو بيعٌ يتوقف قطعيته أولاً على إمضاء يُرجى حصوله» فإذا لم يتوقف نفاذ البيع على الإجازة، فلا يُعد من بيع الخيار. واشترطت كلمة "أولاً" في التعريف لإخراج خيار العيب وسائر الخيارات، لأن هذه الخيارات تنشأ بعد العقد عند ظهور العيب، أما خيار الشرط فيُنشئه الطرفان وقت العقد (الخرشي، بلا تاريخ، ج ٥، ص ١٠٩). ورغم أن هذا التعريف لم يذكر خيار الشرط بشكل مباشر، إلا أنه يُفهم منه بوضوح.

٣.٢. من الشافعية

لم يُعثر على تعريف لخيار الشرط عند المتقدمين، لكن بعض شروحات المتأخرين نصّت على أن: «خيار الشرط هو التروي الناشئ عن الشرط، وهو خيار مضاف بسبب نفسه» (سلامة القليوبي والبرسلي عميرة، ١٤١٥هـ، ج ٢، ص ٢٣٩). بناءً على ذلك، يُطلق خيار الشرط على المهلة المحددة للتأمل في إمضاء العقد أو فسخه بناءً على شرطٍ مسبق.

٤.٢. من الحنابلة

قال بعضهم في تعريف خيار الشرط: «هو أن يشترط أحد العاقلين أو كليهما لنفسه مدة معلومة يملك فيها الفسخ» (المقدسي، ١٤٠٥هـ، ج ٤، ص ١٢٩). لكن هذا التعريف لا يُعدّ جامعاً، إذ إن الحق الممنوح بموجب شرط الخيار لا يقتصر على الطرفين فقط، بل قد يُمنح لشخص ثالث أيضاً، سواء وحده أو مع أحد الطرفين. وفي حال استعمال أحدهم لهذا الحق، يفسخ العقد. إضافة إلى ذلك، فإن خيار الشرط يمنح لصاحبه، إلى جانب حق الفسخ، إمكانية إمضاء العقد إذا رأى فيه مصلحة له.

٢.٢.٥. المفهوم الخيار الشرط في القانون المدني الأفغاني

أحكام خيار الشرط في القانون المدني الأفغاني مأخوذة من الفقه الإسلامي، وخصوصاً الفقه الحنفي. ففي المادة ٦٥٢ من القانون المدني الأفغاني نقرأ: «يجوز للمتعاقدين في جميع العقود أن يشترطاً - وقت العقد أو بعده - خيار الفسخ أو الإبقاء لمدة لا تتجاوز ثلاثة أيام. - ٢ ويستثنى من ذلك الوقف والكفالة والحوالة على دين، فيجوز فيها شرط الخيار لأكثر من ثلاثة أيام. يبدأ سريان الخيار - إذا اشترط وقت العقد - من وقت العقد، وإذا اشترط بعد العقد، فيبدأ من وقت وجود الشرط».

وهذه المادة ترجمة لنص المادة ٢٥٣ من كتاب *مرشد الحيران إلى معرفة أحوال الإنسان في المعاملات الشرعية*. كما أن مجلة الأحكام العدلية تعترف بخيار الشرط لكل من البائع والمشتري، وأيضاً للطرف الثالث، بحيث يمكنه خلال المدة المحددة أن يفسخ العقد أو يُمضيه (المواد ٣٠٠ و ٣٠١ من المجلة).

يتضح مما سبق أن خيار الشرط هو حق يُمنح لأحد الطرفين، أو لكليهما، أو لطرف ثالث، عند أو بعد التعاقد، لفترة محددة، ويتمتع صاحب الخيار بحرية التصرف: له أن يُمضي العقد أو يفسخه وفقاً للمصلحة.

المشروط له له حرية في استعمال الخيار، ولا يُشترط رضا الطرف الآخر عند ممارسته لهذا الحق، ما دام قد مُنح له بموجب الشرط، فلا حاجة لموافقة الطرف المقابل عند التنفيذ. لكن مسألة حرية المشروط له محل خلاف فقهي:

- **الجمهور** (الإمام مالك، الإمام الشافعي، الإمام أحمد بن حنبل، الإمام أبو يوسف، الإمام زفر من الحنفية) يرون أن للمشروط له الحق في فسخ العقد دون الحاجة لحضور أو رضا الطرف الآخر.
- أما **الإمام أبو حنيفة**، فيرى أن العقد اعتبار قانوني نشأ من رضا الطرفين، ولا يجوز لأحدهما فسخه إلا في حضور الآخر (ابن قدامة، ١٤١٧هـ، ج ٦، ص ٤٥).

وفي حال كان الخيار للطرفين معاً، فبمجرد أن يستعمل أحدهما الخيار، يُفسخ العقد دون حاجة لموافقة الآخر (المادة ٦٥٨ من القانون المدني). أما إذا مُنح الخيار لطرف ثالث (المادة ٦٥٤ من القانون المدني)، فيمكنه استخدامه أيضاً.

لكن القانون لم يُصرّح بمكانة الطرف الثالث، بل اقتصر على إجازة منحه الخيار. لكن فقهاء الإسلام يذهبون إلى أن اشتراط خيار الشرط لشخص ثالث يُعدّ بمثابة توكيل من ذي المصلحة في الخيار لهذا الشخص (ابن قدامة، ١٤١٧هـ، ج ٦، ص ٤٠؛ سكهالي المجامي، ١٤٣١هـ، ج ٢، ص ٢٤٦) وبتعبير آخر، فإن جعل الخيار لشخص ثالث من قبل أحد الطرفين أو كليهما لا يعني أنه هو صاحب الحق في الحقيقة، بل إن الطرف الذي يشترط الخيار هو ذو الخيار الحقيقي، أي صاحب المصلحة فيه، وهو الذي يملك أهلية التصرف في هذا الحق. ويجوز له أن يوكل غيره - أي الشخص

الثالث - في ممارسة هذا الخيار بالنيابة عنه (سكحالي المجامي، المرجع نفسه). علماً أن هذا الشخص الثالث لا يتمتع في هذه الحالة بأي امتياز أو نفع ذاتي، بل إن الاستفادة من خيار الشرط تعود للطرف الذي اشترط الخيار في العقد.

وعليه، فمن المنطقي أن يكون خيار الشرط ثابتاً لأحد المتعاقدين أو لهما معاً، وأن يكون الشخص الثالث وكيلاً عنهما في ممارسته، لأن خيار الشرط حق لا يملك أهلية ممارسته إلا من كان ذا مصلحة فيه. وفي الحالة محل البحث، فإن صاحب المصلحة الحقيقي يوكل الشخص الثالث في ممارسة خيار الشرط نيابة عنه. فضلاً عن ذلك، فإن الوكالة مؤسسة قانونية تُسند آثار تنفيذها إلى الموكل لا إلى الوكيل. وعليه، إذا اشترط خيار الشرط لشخص ثالث، وقام هذا الشخص بممارسته، فإن الآثار والنتائج القانونية لتلك الممارسة تعود على أحد الطرفين (وهو ذو المصلحة في الخيار)، لا على الشخص الثالث.

٣. ماهية خيار الشرط

إن الفهم الصحيح لأي أمر، وتحليل أحكامه وآثاره، متوقف على معرفة ماهيته القانونية وجوهره الحقيقي. ومن ثم، فلا يمكن إصدار الحكم على الشيء أو بيان أركانه وآثاره بطريقة علمية وحقيقية ما لم تُعرف ماهيته وأساسه الجوهرية. ذلك أن الأحكام والآثار تُبنى على الماهية والأصل، ومادامت الماهية غير واضحة، فإن الحكم عليه والتعرف على آثاره يكون أمراً غير ممكن. وعليه، فإن إدراك ماهية خيار الشرط في هذا المقام أمرٌ جوهري، لما له من دورٍ أساسي في الكشف عن حقيقة المبحث وتحديد آثاره. وبعبارة أخرى، يتضح لنا أن اختلاف آراء الفقهاء في مسألة انتقال خيار الشرط قهراً إنما يعود إلى تباينهم في تحديد ماهيته. كما سبقت الإشارة إليه، فإن فقهاء المذاهب الإسلامية لم يتفقوا على تعريف واحد لماهية خيار الشرط، بل عبر كلٌّ منهم عن رأيه في ضوء تصوّره لهذا الخيار؛ فمنهم من يقول أن خيار الشرط هو حق تابع للمبيع وموضوع المعاملة، ومنهم من يعتبره حقاً وصفةً شخصيةً تتعلق بصاحب الخيار. فالفقهاء الشافعية (الماوردي، بلا تاريخ، ج ٥، ص ١٠٥) والمالكية (ابن أنس المدني، ١٤١٥هـ، ج ٣، ص ٢٠٩) يقولون أن خيار الشرط هو حق مرتبط بموضوع المعاملة، وله ذات الحكم الذي لبقية حقوق المتعاقد. وفي المقابل، يرى فقهاء الحنفية (الغيتابي، ١٤٢٠هـ، ج ٨، ص ٦٤) والحنابلة (ابن قدامة، ١٤١٧هـ، ج ٦، ص ٤٥) أن خيار الشرط حق مرتبط بالعقد، أو هو صفة ملازمة لصاحب الخيار. فهؤلاء لا يعتبرون خيار الشرط من الحقوق التابعة للملك، بل ويذهبون إلى أن الحقوق عموماً لا تنتقل إلى الورثة بطريق الإرث، بل إن المال وحده هو الذي يمكن أن ينتقل قهراً إلى الورثة (انظر: ابن رشد، ١٤٢٥هـ، ج ٣، ص ٢٢٧)، أي إن فقهاء الحنفية يرون أن خيار الشرط إما صفة شخصية لصاحب الخيار لا تنتقل إلى غيره، أو هو من الحقوق العقد، وبما أن العقد نفسه من الحقوق - وليس من الأموال - فلا يمكن نقله بالإرث، وكذلك الخيار التابع له. وعلاوة على ذلك، فإن فقهاء الحنفية يقولون أن الإرث يقتصر على الأموال لا الحقوق.

٤. انتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة

كما ذكر سابقاً، فإن مسألة انتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة ترتبط ارتباطاً وثيقاً بماهيته، واختلاف الفقهاء في هذا الشأن ناشئ عن اختلافهم في تحديد هذه الماهية؛ فالفقهاء الذين يرون أن خيار الشرط هو حق من الحقوق، ويعدونه من الحقوق التابعة للمبيع أو الملك، يعتبرونه قابلاً للانتقال إلى الورثة كسائر الحقوق والأموال التي يخلفها المتوفى (الماوردي، ١٤١٩هـ، ج ٥، ص ٥٨؛ ابن أنس المدني، ١٤١٥هـ، ج ٣، ص ٢٠٩).

في المقابل، فإن الفقهاء الذين يرون خيار الشرط من الحقوق العقدية أو صفة تتعلق بإرادة صاحب الخيار، لا يعتبرونه قابلاً للانتقال إلى الورثة، ويذهبون إلى أن وفاة صاحب الخيار تسقط هذا الحق (الغيتابي، ١٤٢٠هـ، ج ٨، ص ٦٤؛ السيواسي، دون تاريخ، ج ٦، ص ٣١٨).

فخيار الشرط، سواء كان من حقوق العقد أو من صفات صاحب الخيار، لا يكون قابلاً للانتقال من وجهة نظر الأحناف؛ لأنه إن كان صفة من صفات صاحب الخيار، فإن جميع الفقهاء متفقون على أن الصفات الشخصية غير قابلة للانتقال إلى الغير، إذ تعد من خصائص الذات الإنسانية، وهي جزء من شخصيته، ولا يمكن فصلها عن هذه الشخصية. فهذه الحقوق تمنح للإنسان بوصفه إنساناً، دون النظر إلى انتمائه الاجتماعي، وهي حقوق تُقرّ لحماية ذاته لا لمصالحه المادية، ولذلك فهي غير قابلة للفصل عن الشخص، وتزول بزواله، أي بموته، ولا يمكن أن تنقل إلى الغير.

كذلك إذا عدّ خيار الشرط من الحقوق العقدية، فإنه - وفقاً لرأي الأحناف - لا ينتقل إلى الورثة، وذلك لأنهم لا يجيزون انتقال الحقوق بالإرث. أما سبب عدم انتقال الحقوق، فهو بحث آخر خارج نطاق هذه الدراسة، ولكن يمكن تلخيص استدلال الأحناف بأن العقد ليس سوى قول صدر من العاقلين عند إبرام المعاملة، وقد انتهى آنذاك، ولم يعد هناك ما يُسمى بالعقد لئورث (ابن همام، دون تاريخ، ج ١١، ص ٤٣). وعليه، فإن خيار الشرط الذي يعدّ من توابع العقد، لا يمكن نقله إلى الورثة، لأن الورثة يُعتبرون خلفاء المورث في الأموال دون الحقوق؛ فلا يكون لهم حق فيه، كما أن الموكل لا يملك خيار الوكيل، لأن الخيار من حقوق العقد (الماوردي، ١٤١٩هـ، ج ٥، ص ٥٨).

وبين هذين الرأيين، يرى فقهاء الحنابلة تفصيلاً؛ فيقولون: إذا كان صاحب الخيار قد طلب استخدامه قبل وفاته، فإنه ينتقل إلى الورثة، أما إذا لم يطلبه، فلا يُنقل إليهم (البهوتي، ١٤٠٢هـ، ج ٣، ص ٢٠٢). ولكنهم في كل الأحوال يقولون بأن الأصل عدم انتقال خيار الشرط قهراً، ما لم يكن قد طُلب قبل الوفاة (السيوطي الرهيباني، ١٩٦١م، ج ٣، ص ٩٩).

وقدّم كل من القائلين بانتقال خيار الشرط والمنكرين له أدلة تؤيد دعواهم، وسنعرض هذه الأدلة فيما يلي:

٤. ١. أدلة القائلين بانتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة

استند القائلون بانتقال خيار الشرط إلى الورثة بعد وفاة صاحبه على الأدلة التالية:

الدليل الأول: إن خيار الشرط من الحقوق التي تُثبت للمتعاقدين، إمّا لإمضاء العقد أو فسخه، وبوفاة صاحب الخيار، يُعدّ الورثة خلفاءً عامين له، ويخلفونه في الحقوق والأموال التي لا تتعلق بذات الشخص. وخيار الشرط ليس من الحقوق الشخصية القائمة بشخص المورث، بل هو حقّ مستقلّ، فينتقل إلى الورثة قهراً (ابن أنس، ١٤١٥هـ، ج ٣، ص ٢٠٩؛ الماوردي، ١٤١٩هـ، ج ٥، ص ٥٩).

الدليل الثاني: خيار الشرط حقّ يتعلّق بالملك لا بالعقد، لذلك لا يثبت إلا بعد تمام العقد، لا قبله. وبما أنّ الملك ينتقل إلى الورثة، فإنّ الحقوق المتعلقة به، كخيار الشرط، تنتقل معهم أيضاً. وقد قاسوه على خيار العيب الذي يُنقل إلى الورثة، فكما يُورث خيار العيب، كذلك يُورث خيار الشرط (الماوردي، نفسه).

الدليل الثالث: خيار الشرط في حقيقته إسقاطٌ للتكليف، ولذلك لا يسقط بالجنون، فكذلك لا يسقط بالموت؛ لأنّ الخيار الذي لا يبطل بجنون صاحبه لا يبطل بموته أيضاً (الماوردي، نفسه). ولكنّ هذا القياس غير سليم، لأنّ المجنون وإن سلب تمييزه، إلا أنّ وليّه ينوب عنه في ممارسة حقّه، وتعود آثار الخيار عليه، أمّا في حالة الموت، فتعود آثار الخيار على الورثة، لا على المتوفى.

الدليل الرابع: إذا بطل خيار الشرط بالموت، لا يصحّ التصالح عليه، كما لا يبقى شرطه ملزماً ضمن العقد، وهذا خلاف ما عليه الحال، إذ إنّ الصلح عليه صحيح، والشرط ضمن العقد واجب الوفاء، بدليل عمومات مثل قوله تعالى: ﴿أوفوا بالعقود﴾ (المائدة: ١)، ﴿إنما المؤمنون إخوة فأصلحوا بين أخويكم﴾ (الحجرات: ١٠)، وقول النبي ﷺ: «المؤمنون عند شروطهم» (مامقاني، ١٣٥٠هـ، ص ١٨١).

٤. ٢. أدلة المنكرين لانتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة

وقد أورد المنكرون لانتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة أدلّةً لتأييد رأيهم. والمخالفون في ذلك هم الحنفية والحنابلة؛ إذ إنّ الحنفية يرفضون انتقال خيار الشرط قهراً على الإطلاق، في حين يفرّق الحنابلة في المسألة. لذا، تُعرض أولاً أدلّة الحنفية، ثم يُبحث في أدلّة الحنابلة الذين قالوا بالتفصيل.

٤. ٢. ١. أدلة الحنفية

استدلّ الحنفية على عدم انتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة بالأدلة التالية:

الدليل الأول: لا ينتقل خيار الشرط إلى الورثة، لأنّ الورثة إنما يرثون ما بقي بعد وفاة مورثهم، في حين أنّ خيار الشرط لا يبقى بعد موت صاحب الخيار؛ إذ هو اختيار لإمضاء العقد أو فسخه، وبقاء هذا الاختيار بعد وفاة صاحبه غير متصوّر. بخلاف خيار العيب الذي ينتقل إلى الورثة، لأنه في هذه الحالة يرثون شيئاً متصوّراً، وهو جزء من العين المملوكة، أما خيار الشرط فهو من الأعراض التي لا تبقى (الكاساني، ١٩٨٢م، ص ٥، ٢٦٨). فثبوت خيار العيب للورثة إنما هو بسبب أنّ المال الموروث لم يُسلّم إليهم كاملاً، بل ناقصاً، ولذلك أعطوا حقّ إجازته أو ردّه لتحصيل حقّهم الكامل. فهذا الخيار ثابت لهم ابتداءً لحماية حقّهم، لا أنه انتقل من المورث إليهم. أما في خيار الشرط، فإنّ العين المملوكة تنتقل كاملة

إلى الورثة. ولا يُتصور انتقال الخيار ذاته، لأنه عرض قائم بشخص صاحب الخيار، فلا يقبل الانتقال إلى غيره.

الدليل الثاني: خيار الشرط في حقيقته اختيار ومشينة لرد العقد أو إمضائه، وهذه المشينة والإرادة من الصفات الشخصية التي تقوم بالإنسان ولا تُورث. فبموت صاحب الخيار تزول شخصيته وتبطل إرادته، وبالتالي لا يمكن أن تنتقل هذه الصفة إلى غيره. وما لا يُتصور انتقاله، لا يصح إرثه، كما لا ترث الورثة الزوجة أو الأمة المملوكة للشخص بعد وفاته (السرخسي، ١٤١٤هـ، ١٣، صص. ٤٢-٤٣؛ ابن همام، بلا تاريخ، ٦، ص. ٣١٨).

الدليل الثالث: خيار الشرط من حقوق العقد، والعقد لا يُورث، لأنه عبارة عن قول صدر من المتعاقدين عند إبرام العقد، وانتهى حينذاك، ولم يبق منه شيء يمكن أن ينتقل إلى الورثة (ابن همام، بدون تاريخ، ١١، ص. ٤٣). وبما أن خيار الشرط من الحقوق التابعة للعقد، فلا يمكن أن يُورث أيضاً (السرخسي، المرجع نفسه، ص. ٤٣).

٤. ٢. ٢. أدلة الحنابلة

استدل الحنابلة على عدم انتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة بالأدلة التالية:

يقول الحنابلة أن خيار الشرط يبطل بموت صاحبه، ولا ينتقل إلى الورثة على وجه الإرث، إلا إذا طلب صاحب الخيار قبل موته فسخ العقد بناءً على خياره، ففي هذه الحالة يُورث كما يُورث حق الشفعة وحد القذف، للذان لا يثبتان إلا بطلب. وبيان أدلتهم كما يلي:

الدليل الأول: إن خيار الشرط حق في فسخ العقد، ولا يؤخذ عليه عوض، كخيار الرجوع في الهبة، ولذلك لا يُورث (ابن قدامة، ١٤١٧هـ، ٦، ص. ٤٩). فما دام أنه لا يُعوّض بثمن، فهو ليس من الحقوق المالية القابلة للإرث، بل هو نوع من الرخصة الشخصية الممنوحة لصاحب الخيار.

الدليل الثاني: نُقل عن الإمام أحمد بن حنبل قوله: «ثلاثة أشياء تبطل بالموت: الشفعة، وحد القذف إذا مات المقذوف، وخيار الشرط إذا مات صاحبه». فهذه الأمور لا تثبت إلا بطلب من صاحب الحق، فإن لم يطلبها، فلا تثبت له ولا لورثته.

لكن، إن طلبها وأقام عليها بيّنة (شهوداً)، ثبت الحق له، وإذا مات، انتقل إلى ورثته، ويجوز لهم المطالبة بتنفيذ ذلك الحق (الرهيباني، ١٩٦١م، ٣، ص. ٩٩).

وعلى هذا، فإن خيار الشرط عند الحنابلة يشبه حق الشفعة وحد القذف، في أنه حق لا يُثبت تلقائياً، بل لا بد من طلب يثبت به الحق، ودون طلب، لا يُعترف بوجود الحق أصلاً. لذا، لا يمكن أن ينتقل إلى الورثة ما لم يكن قد ثبت لصاحب الخيار قبل وفاته بطلبه وإثباته بالبيّنة.

٥. موقف القانون المدني الأفغاني

لقد وُضع قانون المدني الأفغاني على ضوء الرأي المشهور لدى فقهاء الشريعة الإسلامية، ويمثل هذا القانون في الحقيقة تجسيداً عملياً لذلك الرأي، مع مواءمته لظروف المجتمع المعاصر وتلبيةً لاحتياجاته المتجددة بصورة أفضل.

وفي هذا السياق، نصّت المادة (٦٦٠) من القانون المدني الأفغاني: «١- إذا تُوفيَّ صاحب الخيار خلال مدة الخيار وقبل فسخ العقد أو إجازته، أصبح العقد لازماً، ويمكن للورثة استعمال حق الخيار، ما لم يكن هناك اتفاقٌ على خلاف ذلك. ٢- إذا أُعطي خيار الشرط إلى طرفي العقد، وتُوفيَّ أحد الطرفين، أصبح العقد لازماً من جهة المتوفى، ويظل الخيار قائماً للطرف الآخر حتى انتهاء مدة الخيار».

وجديرٌ بالذكر أن في الترجمة الفارسية الرسمية للفقرة الأولى من هذه المادة قد وقع خطأ، حيث وردت العبارة: «ويمكن للورثة استعمال حق الخيار» في حين أن السياق القانوني والفقهية يقتضي أن تكون الترجمة الصحيحة: «ولا يمكن للورثة استعمال حق الخيار». والدليل على ذلك ما ورد في بداية الفقرة نفسها: «أصبح العقد لازماً»، إذ أن لزوم العقد بعد الوفاة يَسْقُطُ معه حق الخيار، ولا يبقى موضوع لنقله أو استعماله. كما أن الفقرة الثانية تُؤكِّد هذا المعنى بقولها: «أصبح العقد لازماً من جهة المتوفى»

وعليه، فإن خيار الشرط، إذا مُنح لأحد طرفي العقد، ثم تُوفيَّ صاحب الخيار قبل أن يمارس خياره بالفسخ أو الإجازة، فإن العقد يصبح لازماً، ولا ينتقل الخيار إلى الورثة. وذلك لأن خيار الشرط يبنّي على الإرادة والمشئة الشخصية لصاحبه، وهي من الصفات غير القابلة للانتقال بالإرث أو النيابة (رستم باز اللباني، بلا تاريخ، ج ١، ص ١٦١؛ الأتاسي والأتاسي، بلا تاريخ، ج ٢، ص ٢٤٥).

وبناءً عليه، فإن توفيَّ البائع قبل استعمال خيار الشرط يُقضي إلى لزوم العقد وانتقال الملك إلى المشتري، كما أن وفاة المشتري قبل استعمال الخيار تؤدي إلى انتقال الملكية إلى ورثته دون أن يكون لهم حق الخيار.

وبهذا، يُستخلص أن القانون المدني الأفغاني، متبعاً لمذهب الحنفية ومتوافقاً مع رأي الحنابلة، لا يُجيز انتقال خيار الشرط إلى الورثة على وجه الإرث. بل يُصبح العقد لازماً ونافاً بمجرد وفاة صاحب الخيار.

ومع ذلك، فإن هذا الحكم ليس من النظام العام أو الأخلاق الحميدة بحيث لا يجوز الاتفاق على خلافه؛ بل يُمكن لطرفي العقد الاتفاق صراحةً على انتقال الخيار إلى الورثة عند وفاة صاحبه. وهذا ما أشار إليه صراحةً ذيل الفقرة الأولى من المادة ٦٦٠ بقولها: «ما لم يكن هناك اتفاق على خلاف ذلك».

٦. القول الراجح

بناءً على ما تقدّم من أدلة الفريقين - القائلين بانتقال خيار الشرط إلى الورثة والمانعين له - ويتأمّل في مصلحة الورثة، يظهر أن رأي فقهاء الحنفية القائل بعدم انتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة هو الراجح.

قد يُقال إن عدم انتقال خيار الشرط إلى الورثة يُفضي إلى تضييع مصلحتهم، إذ قد يلزمون بعقدٍ لم يكونوا طرفاً فيه، وقد لا تكون لديهم القدرة على تنفيذه أو لا يرغبون فيه ابتداءً؛ فيُزعمون على التزام لم يختاروه، وهذا يخالف مبادئ العدالة وحرية الإرادة في التعاقد.

ولكن يمكن الردّ على هذا الإشكال بالاستناد إلى الجزء الأخير من الفقرة الأولى من المادة (٦٦٠) من القانون المدني الأفغاني، حيث جاء فيها: «ما لم يكن هناك اتفاق على خلاف ذلك»، وهذا النص يفتح باب الاتفاق المسبق بين المتعاقدين على إمكانية انتقال خيار الشرط إلى الورثة بعد وفاة صاحبه، ما يُزيل الإشكال المتقدم، ويؤوِّف مخرجاً عملياً لتجنّب تحميل الورثة التزامات غير مرغوبة.

وبناءً عليه، يستطيع الطرفان - إذا قدراً وجود مصلحة محتملة للورثة في استمرار الخيار - أن يتفقا صراحةً على انتقال خيار الشرط إليهم بعد وفاة صاحب الخيار. وفي هذه الحالة، يتمكن الورثة من ممارسة الخيار وفقاً لما تقتضيه مصلحتهم، سواء يامضء العقد أو فسخه.

٧. الخاتمة

خيار الفسخ هو حق يُمنَح لأحد المتعاقدين أو كليهما، أو حتى لطرف ثالث، لفسخ العقد خلال مدة معينة، دون الحاجة إلى رضا الطرف الآخر. لكنّ الفقهاء قد اختلفوا في مسألة: هل هذا الخيار يُورث وينتقل قهراً إلى ورثة صاحبه بعد وفاته أم لا؟

فذهب فقهاء المالكية والشافعية إلى القول بانتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة، بناءً على اعتبارهم لهذا الخيار من الحقوق المتعلقة بالمال.

أما فقهاء الحنفية والحنابلة - مع ما عند الحنابلة من تفصيل - فإنهم لا يرون انتقال خيار الشرط إلى الورثة قهراً، وذلك انطلاقاً من كون خيار الشرط صفة شخصية قائمة بشخص صاحب الخيار أو حقاً متعلقاً بالعقد ذاته، لا بالمال.

وقد جاء القانون المدني الأفغاني منسجماً مع هذا الاتجاه، وتحديدًا مع مذهب الحنفية، حيث لا يرى - في أصله - جواز انتقال خيار الشرط إلى الورثة، وذلك لأن هذا الخيار قائم على إرادة ومشئنة شخصية، وهذه المشئنة تنتهي بوفاة صاحبها.

غير أن القانون لم يُغلق الباب كلياً، بل أنه إذا اتفق الطرفان صراحةً على أن خيار الشرط ينتقل إلى الورثة بعد وفاة صاحبه، فإن هذا الانتقال يكون جائزاً ومعتبراً.

وبناءً على ما تقدم من أدلة وآراء، يمكن القول بأن رأي الحنفية والحنابلة هو الأرجح؛ إذ إن الأصل عدم انتقال خيار الشرط قهراً إلى الورثة، إلا إذا نصّ في العقد صراحةً على جواز انتقاله إليهم. ومن ثمّ، فإن خيار الشرط لا يُورث قهراً، إلا في حالة وجود اتفاق مسبق بين المتعاقدين على خلاف الأصل، يُمكن.

٨. المراجع

- القرآن الكريم.
- مالك بن أنس المدني (١٤١٥هـ). المدونة. بيروت: دار الكتب العلمية.
- أحمد بن حنبل (١٤٢١هـ). مسند الإمام أحمد. بيروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن رشد، محمد (١٤٢٥هـ). بداية المجتهد ونهاية المقتصد. القاهرة: دار الحديث.
- ابن عابدين، محمد أمين (١٤١٢هـ). رد المحتار على الدر المختار. بيروت: دار الفكر.
- ابن فارس، أحمد بن زكريا (بلا تاريخ). معجم مقاييس اللغة. تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن قدامة، عبدالله بن أحمد المقدسي (١٤٠٥هـ). المغني. بيروت: دار الفكر، الطبعة الأولى.
- ابن منظور، محمد بن مكرم (١٤١٤هـ). لسان العرب. بيروت: دار صادر.
- ابن الهمام، محمد بن عبد الواحد (بلا تاريخ). فتح القدير. بيروت: دار الفكر.
- الأناسي، محمد خالد و الأناسي، محمد طاهر (بلا تاريخ). شرح المجلة. كويته: مكتبة رشيدية.
- البهوتي، منصور بن يونس (١٤٠٢هـ). كشف القناع عن متن الإقناع. بيروت: دار الفكر.
- الخرشي، محمد بن عبد الله (بلا تاريخ). شرح مختصر خليل للخرشي. بيروت: دار الفكر للطباعة.
- رستم باز اللبناني، سليم (بلا تاريخ). شرح المجلة. بيروت: منشورات الحلبي الحقوقية.
- الزحيلي، وهبة (١٩٨٥م). الفقه الإسلامي وأدلته. بيروت: دار الفكر.
- السرخسي، محمد بن أحمد (١٤١٤هـ). المبسوط. بيروت: دار المعرفة.
- سكّحالي المجامي، محمد (١٤٣١هـ). المذهب من الفقه المالكي وأدلته. بيروت: دار الشامية.
- القليوبي، أحمد، وعميرة البرلسي، أحمد (١٤١٥هـ). حاشيتا القليوبي وعميرة. بيروت: دار الفكر.
- السوطي الرحباني، مصطفى (١٩٦١م). مطالب أولي النهى في شرح غاية المنتهى. دمشق: المكتبة الإسلامية.
- الغيتاني، بدر الدين العيني، محمد بن أحمد (١٤٢٠هـ). البناء شرح الهداية. بيروت: دار الكتب العلمية.
- الفيومي الحموي، أحمد بن محمد (بلا تاريخ). المصباح المنير في غريب الشرح الكبير. بيروت: المكتبة العلمية.
- قدري باشا، محمد (١٨٩٠م). مرشد الحيران إلى معرفة أحوال الإنسان في المعاملات الشرعية. القاهرة: نظارة المعارف العمومية.
- الكاساني، أبو بكر بن مسعود (١٩٨٢م). بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع. بيروت: دار الكتاب العربي.

المامقاني، ملا عبد الله بن محمد حسن (١٣٥٠هـ). *نهاية المقال في تكملة غاية الآمال*. قم: مجمع الذخائر الإسلامية.

الماوردي، علي بن محمد (١٤١٩هـ). *الحاوي الكبير*. بيروت: دار الكتب العلمية.
المرغيناني، برهان الدين علي بن أبي بكر (١٤١٧هـ). *الهداية في شرح بداية المبتدي*. لاهور: إدارة القرآن والعلوم الإسلامية.

المقدسي، مرعي بن يوسف (١٤٢٥هـ). *دليل الطالب لنيل المطالب*. تحقيق: نظر محمد الفاريابي، الرياض: دار طيبة للنشر والتوزيع.

القوانين

قانون مدني أفغانستان.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol.1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

بررسی عوامل سیاسی در گسترش و تکوین مذهب حنفی در سال دوم هجری

The Study of Political Factors in the Expansion and Formation of the Hanafi School of Thought in the Second Century AH

1. Qari Mahmood Mohammadi ¹

Senior Assistant, Faculty of Sharia, Balkh University

2.Hikmatullah Hikmat

Senior Assistant, Faculty of Sharia, Balkh University

Received: 29/6/2025 Accepted: 31/10/2025 Published: 04/12/2025

Abstract

The Hanafi school of thought, one of the earliest and most influential Islamic jurisprudential schools, emerged and gained widespread acceptance among Muslims during the early second century AH. This study explores the political factors that contributed to its formation, expansion, and institutionalization. Using a qualitative historical analysis, the research examines primary and secondary sources related to the life and political context of Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him), as well as the political dynamics of the Umayyad and Abbasid periods. The findings indicate that political conditions and the interaction between scholars and ruling authorities significantly influenced the development of the Hanafi school's methodologies and legal frameworks. Political powers sought to harness the school's scholarly influence to legitimize their rule and maintain social stability, although Imam Abu Hanifa himself resisted direct political engagement, including his refusal to assume judicial office. The

---

¹. Email: qarimahmood07711@gmail.com

discussion highlights how these interactions shaped both the intellectual coherence and the social authority of the Hanafi school, ensuring its lasting prominence in Islamic jurisprudence.

Keywords: Imam Abu Hanifa, Hanafi Jurisprudential School, Political Factors, 2nd Century AH

چکیده

مذهب حنفی به عنوان یکی از قدیمی ترین مذاهب فقهی بوده و مورد پذیرش و گسترش در میان مسلمانان قرار گرفته است. تکوین این مذهب به اوایل قرن دوم هجری باز می گردد و منسوب به امام ابوحنیفه (رح) است که پس از استادش، در سال (۱۲۰ هجری) حماد بن ابی سلیمان، بر مسند افتاء و تدریس نشست. در آن دوران، تفاوتی میان علوم روایت حدیث، فتاوی، و مباحث کلامی (عقاید) وجود نداشت. این مذهب توانست در قرن دوم هجری ابتدا در دوره امویان و سپس در زمان خلافت عباسیان شکل گیرد که اسباب و عوامل زیادی به خصوص عوامل سیاسی نقش مهمی در شکل گیری مذهب حنفی در آن دوران داشته است چون مذهب حنفی در مواجهه با تحولات سیاسی و علمی آن زمان، مورد توجه قدرت های سیاسی قرار گرفته و این توجه سبب تشکیل و گسترش این مذهب گردیده است. این مقاله به روش کتابخانه ای و رویکرد تحلیلی-توصیفی به بررسی زندگی امام ابوحنیفه (رح)، جایگاه فقهی و موضع سیاسی او می پردازد. سپس عوامل سیاسی مؤثر در شکل گیری مذهب حنفی و دلایل اصلی تأسیس آن در جامعه اسلامی در قرن دوم هجری را تحلیل نموده است. هم چنین به عوامل سیاسی خارجی که در مراحل اولیه تأسیس این مذهب نقش داشته اند، پرداخته است. این مرحله با وفات امام حسن بن زیاد لؤلؤی (۲۰۴ هجری) پایان می یابد که در شکل گیری مذهب حنفی عوامل درونی و بیرونی زیادی از جمله استقامت، موضع گیری های سالم امام ابوحنیفه، نفوذ در قدرت سیاسی، دوری از مواضع فتنه، برخورد ادیان و تمدن ها و... نقش اساسی و مهمی داشته است.

کلیدواژه ها: امام ابوحنیفه، مذهب فقهی حنفی، عوامل سیاسی، قرن دوم هجری

۱. مقدمه

مذهب حنفی یکی از قدیمی ترین مذاهب فقهی است که شکل گرفته و بیشترین پذیرش و گسترش را در میان مسلمانان داشته است. ریشه های این مذهب به صحابی جلیل القدر عبدالله بن مسعود باز می گردد، کسی که از کودکی تحت تربیت پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم قرار گرفت و سپس فقه خود را از عمر فاروق رضی الله عنه آموخت.

شکل گیری این مذهب به عنوان یک مکتب فقهی به اوایل قرن دوم هجری، به ویژه سال ۱۲۰ هجری، بر می گردد، زمانی که امام ابوحنیفه بر کرسی افتا و تدریس جانشین استاد خود، حماد بن

ابی سلیمان، شد. این سال به عنوان آغاز رسمی اولین مذهب فقهی مستقل شناخته می شود. در آن زمان، هنوز تفاوتی میان علوم روایت حدیث، فتاوی، و مباحث کلامی (عقاید) وجود نداشت.

بنیانگذار این مذهب توانست با اجتهادات فقهی و تمدن ساز خود، شاگردانش و موضع گیری های سالم جایگاه خاصی در میان امت اسلامی و در مراکز قدرت، ابتدا در دوران امویان و سپس در دوران عباسیان، به دست آورد.

این دوره پیوندی میان عصر تابعین و عصر اتباع تابعین به وجود آورد، دوره ای که ستارگان اجتهاد و استنباط، هم چون فقه های سبعة، ظهور کردند و از منابع علمی صحابه بزرگوار، نظیر عبدالله بن مسعود، عبدالله بن عمر و انس بن مالک رضی الله عنهم، بهره مند شدند. قرن دوم هجری را می توان مقدمه ای برای پایه گذاری اصول فقه، تفسیر و روایت حدیث دانست. این علوم از عراق به سایر مناطق جهان اسلام گسترش یافتند، در حالی که پیش تر در شهرهای مدینه، مکه، کوفه، و بصره محدود بودند.

علاوه بر این، ظهور فرق کلامی اهداف عقیدتی، فرقه ای یا سیاسی داشت و عوامل سیاسی مهمی نیز در شکل گیری و تکوین مذهب حنفی نقش ایفا کردند. این عوامل شامل برخی پدیده های سیاسی، رویدادها و ظهور جریان های سیاسی یا گرایش هایی بود که بر ثبات قدرت و جامعه تأثیر می گذاشت. هم چنین، نقش علمای دین در مواجهه با بحران های حکومتی و حمایت از مشروعیت سلاطین و چالش هایی که از خارج به عمق جامعه اسلامی نفوذ می کرد، برجسته بود.

اولین کسی که فقه را تفریع و تخصصی کرد، امام ابوحنیفه (رح) بود. (ابن الحنانی، بی تا، ج ۱، صص. ۱۶۰-۱۶۱). امام شافعی (رح) نیز درباره او فرمود: (الناس کلهم عيال علی أبي حنيفة في الفقه). (ذهبی، ۱۴۰۸ق، صص. ۱۷-۱۸). ترجمه: همه مردم در فقه وابسته به ابوحنیفه اند.

با استقلال یافتن علم فقه از سایر علوم اسلامی در اوایل قرن دوم هجری، فقه، به ویژه بنیان گذاران مذهب حنفی، به تربیت شاگردان مشتاق و استنباط عمیق تر احکام پرداختند. ابوحنیفه، با تقسیم فقه به دو بخش اصلی، نقش مهمی ایفا کرد: فقه اکبر، که به توحید یا عقیده اختصاص داشت. فقه اصغر، که همان فقه به معنای امروزی است.

در حالی که مباحث آن زمان حول محور متون حدیث و تفسیر آیات قرآن متمرکز بود، تاجای که معلومات و مطالعات نویسنده ای اجازه می دهد، این تحقیق از تحقیقات علمی است که قبلاً به شکل منسجم و سازمان یافته تحقیقی صورت نگرفته، از این جهت این تحقیق به نوع خود جدید و به بررسی عواملی می پردازد که در شکل گیری مذهب حنفی به عنوان یک مذهب فقهی نقش داشتند. هم چنین، نقش فقه در بازنگری فتاوی خود بر اساس نزاعات سیاسی و اختلافات فرقه ای و تعمیق درک ادله احکام شرعی و استدلال های آن مورد تحلیل قرار می گیرد.

این تحقیق هم‌چنین جایگاه سیاسی مذهب حنفی را در قرن دوم هجری از طریق بررسی عوامل سیاسی داخلی و خارجی و مهم‌ترین تحولات سیاسی که احناف در آن نقش داشته‌اند، مورد بررسی قرار داده است.

بنابراین اسباب و عوامل سیاسی در شکل‌گیری و تکوین مذهب فقهی حنفی در قرن دوم هجری چیست؟ کدام عوامل داخلی و حاری سبب تکوین این مذهب گردیده است؟ و جایگاه سیاسی امام ابوحنفی و شاگردانش در شکل‌گیری دانش فقهی به چه اندازه است؟ در این تحقیق به این سوالات و سوالات دیگری از این قبیل پاسخ‌های علمی ارائه گردیده و در آن از روش کتابخانه‌ای با رویکرد تحلیلی-توصیف استفاده شده است.

اولاً: امام ابوحنیفه، بنیان‌گذار مذهب حنفی

در این بخش، پس از نگاهی کلی به زندگی امام ابوحنیفه، جایگاه علمی و فقهی او و مواضع سیاسی‌اش، مروری کوتاه بر شرایط اجتماعی و سیاسی دوران او خواهیم داشت.

۱،۱ زندگی امام ابوحنیفه و علم فقه

امام ابوحنیفه (رح) در سال ۸۰ هجری در شهر کوفه و در خانواده‌ای با اصالت پارسی‌داری به دنیا آمد، طبق آنچه غالباً نقل شده است. (ابوزهره، ۱۹۴۸م، ص ۱۵). این دوران همزمان با خلافت عبدالملک بن مروان اموی (۶۵-۸۶ هجری/ ۶۸۵-۷۰۵ میلادی) بود. امام ابوحنیفه در کوفه رشد یافت، دوران کودکی خود را در این شهر گذراند، و بیشتر عمر خود را به یادگیری، مناظره و آموزش سپری کرد. با توجه به شرایط خانواده او، به نظر می‌رسد که از خانواده‌ای متمول بوده است. پدر او تاجری دیندار و ثروتمند بود که به تجارت مشغول بود. به همین دلیل، امام در کودکی به حفظ قرآن روی آورد. (همان اثر، ص ۱۵).

او موفق شد گروهی از صحابه‌ای که دوران کودکی یا جوانی را تجربه کرده بودند، ملاقات کند، از جمله انس بن مالک (وفات: ۹۳ هجری)، عامر بن طفیل (وفات: ۱۰۲ هجری)، عبدالحرث بن جزء الزبیدی (وفات: حدود سال ۸۰ هجری) و سهل بن سعد الساعدی (وفات: ۹۱ یا ۸۸ هجری). او در دوران تابعین رشد یافت و در کنار آن‌ها به فقه و افتا پرداخت.

خداوند او را یاری داد تا گروهی از شاگردان برجسته دور او گرد آیند، از جمله:

- ابویوسف یعقوب بن ابراهیم انصاری (۱۱۳-۱۸۲ هجری)، متخصص در علم حدیث^{AA} حسن بن زیاد لؤلؤی (۱۱۶-۲۰۴ هجری)، پیشگام در مسائل پرسش و تفریع.

^{AA}- امام ابو یوسف یعقوب بن ابراهیم بن حبیب انصاری، معروف به قاضی القضاة، در سال ۱۱۳ هجری به دنیا آمد. از هشام بن عروه، یحیی بن سعید انصاری، عطاء بن سائب، اعمش و امام ابوحنیفه روایت کرد و نزد امام ابوحنیفه شاگردی نمود. وی برجسته‌ترین و دانشمندترین شاگرد امام ابوحنیفه بود. علم او را شاگردانی هم‌چون محمد بن حسن شیبانی، معلى

- زفر بن الهذیل (۱۱۰-۱۵۸ هجری)، برجسته در قیاس.
- محمد بن حسن شیبانی (۱۳۲-۱۸۹ هجری)، دارای تیزهوشی و دانش نحو، حساب و فقه. (ابن الحنائی، ج ۱، ص ۱۶۰).

کوفه در آن زمان مرکز عقاید و فرقه‌های متضاد بود. در عراق به طور کلی تمدن‌های قدیمی دیگری نیز زندگی می‌کردند که پیش از اسلام مدارس خود را داشتند و فلسفه یونان و مسیحیت را در آنجا تدریس می‌کردند. هم‌چنین، اختلافات شدید در حوزه سیاست و اصول عقاید در عراق وجود داشت و خوارج و اهل تشیع نیز در این منطقه فعال بودند. امام ابوحنیفه این شرایط را مشاهده کرد و در بحث‌ها و مناظره‌ها با افراد مختلف شرکت کرد. او توانست با استفاده از عقل سلیم و بینش اسلامی خود، به نقد عقاید منحرف بپردازد.

با وجود این، امام ابوحنیفه به فرهنگ اسلامی عصر خود نیز آشنایی کامل داشت، علاوه بر حفظ قرآن، با حدیث، نحو، ادبیات و شعر آشنایی داشت. او با فرقه‌های مختلف درباره مسائل اعتقادی مناظره می‌کرد و شیوه‌ای منحصر به فرد در فهم اصول دین ارائه داد.

با این حال، در آغاز، امام بیشتر به تجارت در بازارها مشغول بود و کمتر در مجالس علما شرکت می‌کرد، تا اینکه برخی علما متوجه هوش سرشار و توانایی فکری او شدند و به او توصیه کردند که با علما نشست و برخاست داشته باشد. او پس از این توصیه، به مدت هجده سال شاگردی استاد بزرگ حماد بن ابی سلیمان را بر عهده گرفت و تا زمان وفات استادش، در چهل سالگی، از محضر او بهره برد. امام ابوحنیفه سفرهای متعددی به مکه و مدینه برای حج انجام داد و در آن‌جا با علما ملاقات کرد. این ملاقات‌ها اغلب به مباحثه و تبادل علمی و فقهی منجر می‌شد. شیخ محمد ابوزهره می‌گوید: «برخی از افرادی که از آنها روایت کرده یا با آنها مناظره کرده، از فرقه‌ها بودند به عنوان مثال، او با زید بن علی زین العابدین، جعفر صادق از امامان شیعه، و عبدالله بن حسن بن حسن بن علی (معروف به نفس زکیه) گفتگو و مباحثه داشت».

این ارتباطات موجب آشنایی او با فرقه‌های کلامی و سیاسی مختلف و اندیشه‌های متنوع آن‌ها شد (النقیب، بی‌تا، ص ۴۸).

۲- تأسیس مذهب حنفی

با همراهی مداوم امام ابوحنیفه با استادش حماد بن ابی سلیمان و ملاقات او با فقها و محدثین و پیگیری تابعین هر جا که بودند، به ویژه آن تابعینی که با صحابه ارتباط داشتند و در فقه و اجتهاد برجسته بودند، امام ابوحنیفه به ملکه‌ای قوی در فقه و اجتهاد دست یافت. او خود می‌گوید: «فقه عمر، فقه علی، فقه

بن منصور، هلال ابن سماعه و دیگران فراگرفتند. هم‌چنین، یحیی بن معین، احمد بن حنبل و دیگران از او روایت کرده‌اند. از آثار او می‌توان به کتاب الخراج، المبسوط و أدب القاضی اشاره کرد. امام ابویوسف در سال ۱۸۲ هجری درگذشت.

عبدالله بن مسعود و فقه عبدالله بن عباس رضی الله عنهم را از شاگردانشان آموخته‌ام». این سخن، گواهی بر عمق علمی او و ارتباطش با سنت فقهی گذشته است.

آغاز شکل‌گیری مذهب حنفی زمانی است که امام ابوحنیفه (رحمه‌الله) منصب تدریس، آموزش و افتا را از استادش حماد بن ابی‌سلیمان متوفای (۱۲۰ هجری) به ارث برد. حماد خود شاگرد ابراهیم نخعی متوفای (۹۶ هجری)، علقمه متوفای (۶۱ هجری)، اسود متوفای (۷۵ هجری) و مسروق متوفای (۶۲ هجری) بود؛ این بزرگان نیز علم خود را از فقهای صحابه رضوان‌الله‌علیهم کسب کرده بودند.

این سلسله علمی موجب شد که آوازه امام ابوحنیفه به مناطق مختلف برسد و مذهب او مورد پذیرش عموم مسلمانان قرار گیرد (القاسمی، بی‌تا، ص ۲۰۳).

۳- سیاست عصر امام ابوحنیفه

دوره حکومت امویان با مشکلات زیادی از داخل و خارج مواجه بود، که این مشکلات از زمان عبدالملک بن مروان (سال ۶۵ هجری) آغاز شد با این حال، امویان موفق شدند بر نیمی از جهان یا بیشتر مسلط شوند، حاکمان دیگر از قدرت اموی‌ها هراس داشتند و مجبور بودند هنگام تصمیم‌گیری‌های سیاسی، این دولت قدرتمند را در نظر بگیرند. اگرچه امویان به اندازه‌ای قوی بودند که بتوانند بر کل جهان مسلط شوند، اما برخی شورش‌های داخلی مانع این امر شده بود این شورش‌ها، از جمله شورش ابن زبیر به بهانه خلافت، سبب شد که منطقه حجاز به مدت نه سال تحت کنترل او باقی بماند و این کنترل تنها با یک درگیری طولانی و کشتار هزاران نفر پایان یافت.

در این شرایط، مقامات سیاسی آن دوره به جایگاه علمی و تأثیر امام ابوحنیفه (رح) بر مردم پی بردند و تلاش کردند از موقعیت او برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود و خاموش کردن صدای مخالفان استفاده کنند، آن‌ها هم‌چنین سعی کردند از طریق جایگاه او، مردم را در عبادات و معاملات متحد کنند و خطر اختلاف میان علمای مسلمان و عموم مردم را کاهش دهند، به همین دلیل، شخصیت امام اعظم و پیروان او نه تنها در حوزه‌های علمی بلکه در میدان سیاست نیز برجسته شد.

امام ابوحنیفه با شجاعت، از عقل سلیم در اجتهاد و استنباط بهره می‌برد و در برابر حکومت‌های ظالم مواضع قاطعانه‌ای داشت او از سوی دیگر، با فرقه‌های منحرف به بحث و مناظره می‌پرداخت. امام ابوحنیفه و یارانش همواره با جامعه در تعامل بودند و اخبار سیاسی عصر خود را دنبال می‌کرد و نسبت به وقایع مختلف سرزمین‌های اسلامی بی‌تفاوت نبود این نشان می‌دهد که عالم دینی باید همواره در ارتباط با جامعه باشد و به بهانه مشغولیت به علوم شرعی از مشکلات و مسائل مردم غافل نشود، زیرا رعایت حقوق امت بر او اولویت داشت.

امام ابوحنیفه، که دوران طولانی از حکومت اموی‌ها هم‌چنین دوره‌ای از حکومت عباسیان را تجربه کرده بود، شاهد تغییرات سیاسی گسترده‌ای بود که منجر به انتقال قدرت از امویان به عباسیان شد

او در این دوران تغییرات متعددی در امیران، دولت‌ها و خلفا مشاهده کرد و مواضع او در برابر این تحولات، نشان‌دهنده فقه سیاسی اوست که شایسته بررسی دقیق است.

به تأسی از امام ابوحنیفه، شاگردان او نیز در مناصب حکومتی و قضایی فعالیت داشتند؛ از جمله ابویوسف و دیگران که با پذیرش مقام قضاوت، به تأثیرگذاری در نظام حکومتی پرداختند. (چتین، ۲۰۱۹م، ص. ۳۰).

ثانیاً: عوامل سیاسی داخلی در شکل‌گیری مذهب حنفی

می‌توان عوامل داخلی تأثیرگذار بر شکل‌گیری مذهب حنفی را از جنبه‌های مختلف بررسی کرد، اگرچه این عوامل قابل شمارش کامل نیستند. بنابراین، می‌توان گفت که از جمله این عوامل عبارتند از:

۱- کشمکش‌های داخلی و افزایش مخالفت‌های سیاسی

با تأمل در آنچه تاریخ‌نگاران درباره وقایع آن دوره ثبت کرده‌اند، می‌توان دریافت که رویدادهای سیاسی آن زمان کوچک و ناچیز نبوده‌اند، بلکه درگیری‌ها و تفاوت‌های قومی میان ملت‌هایی که به تازگی به اسلام گرویده بودند، بسیار گسترده بوده است هم‌چنین، می‌توان مشاهده کرد که سال‌های اول زندگی امام ابوحنیفه (رح) دوره‌ای از شورش‌ها و نزاع‌ها بود.

این درگیری‌ها باعث کاهش فتوحات اسلامی و دستاوردهای نظامی شد که پیش‌تر تا سرزمین‌های ترک از سمت شرق، سرزمین‌های بیزانس و ارمنستان از طرف شمال، و حتی تا سرزمین اندلس از سمت غرب گسترش یافته بودند.

در این شرایط، آشفتگی‌های سیاسی در جامعه میان نیروهای متنازع برای کسب قدرت هم‌چنین میان فرقه‌های اعتقادی که درصدد تجزیه دولت و از هم‌گسیختن وحدت امت بودند، شدت گرفت. این وضعیت در طول نزدیک به صد سال پس از شکل‌گیری وحدت اسلامی به‌دست پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه و سلم و خلفای راشدین ادامه یافت.

۲- عامل اجتماعی-سیاسی در جامعه

در آن دوره، بدعت‌هایی در اعتقادات رواج یافت که از اواخر دوران خلفای راشدین آغاز شده بود و برخی حکومت‌ها مردم را به پذیرش این بدعت‌ها مجبور می‌کردند ابن‌عبدالحمک نقل می‌کند: «شنیدم شافعی می‌گفت: وقتی یزید بن ولید به خلافت رسید، مردم را به پذیرش عقیده قدر دعوت کرد و آنان را بر این عقیده وادار نمود». (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۸، ص. ۳۱۲). نیاز اجتماعی به یک اندیشه جامع که بتواند اکثریت امت را گرد هم آورد، محسوس بود ظهور شخصیت‌های فقهی با مواضع سیاسی و اجتماعی‌شان در حکومت و جامعه، به شکل‌گیری مذهب حنفی به‌عنوان یک مکتب فقهی منجر شد. این مذهب توانست متون شرعی را با واقعیت‌های سیاسی و اجتماعی تطبیق دهد، بدون آنکه به سخت‌گیری یا تسامح بیش از حد دچار شود هم‌چنین، این مذهب با استفاده از جدل، مناظرات علمی و روش‌های استدلال و اجتهاد، اختلافات میان گروه‌های متخاصم را کاهش داد.

ظهور مذهب حنفی هم چنین بازنگری در ادله‌ای را که هر گروه یا فرقه برای مشروعیت بخشی به اقدامات سیاسی خود به آن‌ها استناد می‌کردند، به ارمغان آورد، این مکتب علمی به عنوان شاخه‌ای مستقل از علوم اسلامی مطرح شد و از تفرقه‌های طائفه‌ای و دینی پیشین متمایز گردید.

ویژگی‌های این مذهب در حل مسائل حساس سیاسی آن دوره و کسب محبوبیت میان حکومت‌ها و مردم به شرح زیر است:

۱. انعطاف پذیری و سادگی در فهم متون شرعی در مقایسه با اغلب فقهای اهل حجاز؛
۲. آمادگی برای مناظره و گفت‌وگوی علمی با فرقه‌های گمراه و منحرف مانند خوارج، مرجئه، جهمیه، قدریه و دیگر گروه‌ها؛
۳. مذهبی مبتنی بر جماعت و حکومت، نه فرد: این مذهب در نهادهای حکومتی نفوذ گسترده‌ای داشت؛

۴. آموزش اصحاب توسط امام در استنباط احکام از ادله شرعی، که به رشد توانایی و مهارت مجتهدان این مذهب و پذیرش مشروعیت آن‌ها از سوی مردم منجر شد؛
۵. رقابت شدید میان دو مکتب عراق و حجاز: یعنی مکتب رأی و اجتهاد که اهل عراق نماینده آن بودند و مکتب حدیث که توسط اهل حجاز نمایندگی می‌شد. (ابوزهره، صص. ۴۰۷-۴۱۰).

۳- استقامت مواضع سیاسی امام ابوحنیفه به عنوان نماینده مذهب خود در امور دولت و سیاست
این موضوع یکی از پرننگ‌ترین جنبه‌هایی است که در کتاب‌های تاریخ و سیره درباره مواضع سیاسی امام ابوحنیفه ثبت شده است مهم‌ترین نکاتی که می‌توان در این زمینه به آن‌ها اشاره کرد، به شرح زیر است:

۱. عدم ابراز مخالفت آشکار امام با امویان تا قیام زید بن علی

امام ابوحنیفه (رح) تا پیش از قیام زید بن علی رضی الله عنه مخالفت آشکاری با امویان نشان نداد این مسئله بیانگر آن است که روش امام در سیاست، مبتنی بر ایجاد درگیری مستقیم با صاحبان قدرت نبود، اما هنگامی که میان دو گزینه، یکی ظالم و دیگری عادل قرار می‌گرفت، او عاقلانه به سمت کسی متمایل می‌شد که عدالتش مورد امید بود گفته شده است که زید بن علی، امام ابوحنیفه را برای حمایت از قیام خود دعوت کرد. (همان اثر، صص. ۳۲).

۲. ورع امام از ورود به دربار سلاطین

امام ابوحنیفه از پذیرش مناصب دولتی امتناع می‌کرد به عنوان مثال، وی از پذیرش منصب «خَتام» (مسئول مهر کردن اسناد) برای ابن هبیره، والی کوفه در زمان امویان، خودداری کرد او می‌گفت: «اگر از من بخواهند درهای واسط را بشمارم، نمی‌پذیرم؛ چگونه می‌توانم سندی را مهر کنم که خون مردی را برای اعدام تأیید می‌کند؟ به خدا سوگند، هرگز در این امر دخالت نمی‌کنم». سپس او به مکه رفت تا زمانی که قدرت به عباسیان منتقل شد (دینوری، ۲۰۲۰م، ج ۱، صص. ۱۱۰).

۳. استفاده از ضعف دولت اموی برای ابراز دیدگاه‌ها

در زمان ضعف دولت اموی، امام ابوحنیفه شجاعت بیشتری برای نقد و بیان دیدگاه‌های خود یافت، چرا که حاکمان قادر به آسیب رساندن به او نبودند. دکتر ایمن جمال می‌گوید: «شاید امام ابوحنیفه حمایت خود از زید بن علی را بر مبنای تزلزل اوضاع حکومت بنا نهاد و هنگامی که دید قدرت امویان در حال فروپاشی است، از حاکمی جدید که بتواند کشور را اداره کند، حمایت کرد. (الجمال، ۲۰۲۰م، <https://sy-sic.com/?p=7860>).

۴. دوری امام و شاگردانش از درگیری‌های فتنه‌انگیز

تسلط امام ابوحنیفه و شاگردانش بر فقه و استدلال‌های شرعی، آن‌ها را از درگیر شدن در فتنه‌ها و نزاع‌های سیاسی تا زمان استقرار کامل حکومت باز می‌داشت. این امر باعث شد که فتوای سیاسی آن‌ها به صورت دقیق و مورد پذیرش عموم ارائه شود، امام ابوحنیفه شخصاً در جنگ‌ها شرکت نمی‌کرد و شاگردانش بیشتر به استنباط احکام، تدریس و گسترش محافل علمی می‌پرداختند. به‌ویژه امام محمد مسئولیت تدوین این فتاوا و نتایج علمی را بر عهده داشت. (القرشی، بی‌تا، ص. ۱۴۱).

۵. مهارت در مدیریت سیاست‌های متغیر امویان و عباسیان

در سیاست‌های متغیر دوره‌های اموی و عباسی، امام ابوحنیفه و شاگردانش نقش مهمی در منصب قضاوت و خطابه ایفا کردند. امام ابوحنیفه (رح) در برابر ظلم و طغیان، مواضعی قاطع داشت و در عین حال مردم را به اتحاد و اطاعت از ولی امر دعوت می‌کرد، برای نمونه، او گرچه نسبت به عباسیان هم چون امویان موضع تند و معارضی اتخاذ نکرد، اما با رد قضاوت برای ابوجعفر منصور، انتقاد خود را نشان داد، خطبه‌ها و دروس او شامل دعوت به اطاعت و همراهی با جماعت بود با این حال، فشاری که از سوی منصور بر او وارد شد، شاید به دلیل حمایت غیرمستقیم او از قیام‌های خاندان علی رضی الله عنه و عدم تطابق سیاست‌هایش با خواسته‌های منصور بود. (الحنبلی، ۱۴۳۸ق، ۲۶).

۴- نفوذ سیاسی مذهب حنفی در قدرت سیاسی

این موضوع به عنوان یکی از عوامل اساسی در توانمندی و تثبیت مذهب حنفی در جامعه و دستگاه‌های حکومتی شناخته می‌شود، این نفوذ از طریق فتاوی سیاسی امام ابوحنیفه که از طریق حلقات علمی و خطبه‌های جمعه ارائه می‌شد، به جامعه و سیاست منتقل می‌گردید.

هم چنین نباید از یاد برد که سه خلیفه عباسی؛ مهدی، هادی و هارون الرشید، امام ابویوسف را به منصب قضاوت منصوب کردند و او در قدرت قانون‌گذاری دولت مشارکت داشت بدین ترتیب هر فتوا یا حکم قضایی که از سوی او صادر می‌شد، به مثابه سخن دولت تلقی می‌شد و به تمام نقاط خلافت می‌رسید.

نفوذ و قدرت او در نصب قضات بر ایالات و تمامی مناطق خلافت عباسی نیز بارز بود، گفته می‌شود که امام ابویوسف «تنها کسانی را به قضاوت منصوب می‌کرد که به مذهب او منتسب بودند» (Bardakoglu، ۱۹۹۷م، ص ۱۶).

۵- فعالیت تدوین فقهی

این فعالیت یکی دیگر از عوامل اصلی در تثبیت و گسترش مذهب حنفی به شمار می‌رود، چرا که فقه امام ابوحنیفه و شاگردانش از زمان خود آنان جمع‌آوری و تدوین شد و این روند در دوره‌های بعد به‌طور فزاینده‌ای ادامه یافت

هرچند ممکن است این فعالیت‌های تدوینی در نگاه اول ارتباط مستقیمی با سیاست نداشته باشد، می‌توان فرض کرد که این تلاش‌ها نیز تحت نظارت سیاستمداران و دستگاه حاکمه انجام می‌شد به‌ویژه تألیف کتاب (الخراج) توسط امام ابویوسف و کتاب (السیر) توسط امام محمد که به‌طور کامل به مسائل سیاسی اختصاص داشت، این پیوند را به خوبی نشان می‌دهد. همان اثر، ص ۲۷).

سوم: عوامل سیاسی خارجی در شکل‌گیری مذهب حنفی

بدیهی است که عوامل خارجی نیز در شکل‌گیری مذهب حنفی نقش داشته یا بر توسعه آن از بیرون تأثیر گذاشته‌اند، همان‌طور که عوامل سیاسی در داخل دولت در این شکل‌گیری مؤثر بودند با استقراء موضوع می‌توان این عوامل را به‌طور خلاصه به شرح زیر بیان کرد:

۱- گسترش قلمرو اسلامی و تنوع فرهنگ‌های وارداتی

همان‌طور که در بخش قبلی اشاره شد، فتوحات اسلامی در آغاز دوران امام ابوحنیفه به شرق و غرب گسترش یافت، اما به دلیل بحران‌های سیاسی در مرکز قدرت سیاسی، این گسترش متوقف شد، این امر منجر به نوسانات در جوامعی شد که به قلمرو جغرافیایی اسلام پیوسته بودند، از جنبه‌های سیاسی، عقیدتی و فهم متون شرعی مذهب حنفی شاهد ورود عناصر خارجی مانند زبان‌هایی همچون فارسی و ترکی و هم‌چنین فرهنگ‌های بیرونی شامل عادات و عرف‌هایی بود که پیشگامان این مذهب به آن‌ها جایگاه و اعتباری بخشیدند که پیش‌تر مشابه آن وجود نداشت.

ارتباط میان فهم حنفیان از «اجماع سکوتی» و دلیل «عرف عام» نیز قابل بررسی است، همچنین می‌توان تأثیرات عادات عراقی را در شکل‌گیری منابع فقهی مذهب مشاهده کرد، به‌ویژه تأثیر عرف و عادات ماوراءالنهر در دوران مشایخ این سرزمین به‌عنوان نمونه:

- توجه به تخصیص عام به عرف؛
- تقسیم‌بندی عادات به عمومی و خاص؛
- فهم از ولایت در ازدواج؛
- نگاه به عقل به‌عنوان یک منبع شرعی؛
- دادن میراث به ذوی‌الارحام؛

• رفتار برابری طلبانه‌تر در تثبیت حقوق اقلیت‌ها.

این‌ها واقعیت‌های اجتماعی و نتیجه اهمیت دادن به عادات منطقه‌ای هستند. این تأثیرات در استدلال‌های آن‌ها بر اجماع، قیاس، و اقوال صحابه به‌ویژه در تأکید و تثبیت استحسان به‌عنوان یکی از دلایل احکام، نمود پیدا کرد (همان اثر، صص ۲۱-۲۷).

۲- فعالیت‌های جنبش ترجمه و ارتباط با فلسفه در دوران ابوجعفر منصور (۷۵۴-۷۷۵ م):

این جنبش را می‌توان یکی از برجسته‌ترین عوامل سیاسی مؤثر در شکل‌گیری مذهب حنفی دانست، جنبش ترجمه که در دوران اموی با تلاش‌های فردی آغاز شده بود، در دوره منصور، خلیفه دوم عباسی، به سرعت چشمگیری دست یافت، منصور که بنیان‌گذار شهر بغداد و پایه‌گذار واقعی دولت عباسی بود، سیاست‌هایی را پی‌ریزی کرد که بقاء طولانی‌مدت خلافت عباسی را تضمین کرد، او نویسندگان عرب‌زبان را گرد هم آورد تا شهر جدید بغداد را به مرکزی علمی تبدیل کند و بدین ترتیب جنبش ترجمه جایگاه ویژه‌ای در این سیاست یافت.

مذهب حنفی نیز، مانند دیگر شاخه‌های دانش اسلامی، از پیشرفت‌های به دست آمده در این زمینه بهره‌مند شد. این جنبش با فراهم کردن امکان ارتباط با تمدن یونانی و مباحث فلسفی، نقش چشمگیری در توسعه دانش اسلامی و تقویت تدوین فقهی ایفا کرد.

۳- تأثیر ادیان دیگر در شکل‌گیری مذهب حنفی

همان‌گونه که در مقدمه پژوهش ذکر شد، عراق منبع فرقه‌ها و مذاهب گوناگون بود و در آن زمان نیز فرهنگی چندگانه داشت که در بلوغ گفت‌وگوهای علمی میان امام ابوحنیفه و نمایندگان دیگر فرقه‌ها تأثیرگذار بود. این عوامل، به‌ویژه تأثیر ادیان دیگر از خارج، در شکل‌گیری مذهب حنفی نقش داشتند. ایجاد پرسش‌های اعتقادی و فقهی از سوی پیروان یهودیت، مسیحیت و مجوسیت و تلاش آن‌ها برای ایجاد شبهه در احکام مربوط به اهل ذمه، خراج و روابط بین‌المللی در عمق جامعه، منجر به مقاومت علمی مبتنی بر اصول شریعت شد. هم‌چنین نمی‌توان ارتباط اصول برخی از فرقه‌های شیعه با گرایش‌های سیاسی و تأثیر آن‌ها از فرهنگ قدیم ایرانی را نادیده گرفت. این فرقه‌ها موجب دشواری‌هایی برای قدرت سیاسی و عالمان و فقیهان آن دوره شدند.

پاسخ‌های علمی و دقیق ائمه احناف، به‌ویژه امام ابوحنیفه، به تمامی مسائل مطرح‌شده یا فرضی، نقش مهمی در مشروعیت‌بخشی به مذهب حنفی در جامعه آن دوران داشت، این تأثیر در تسامح احناف با پیروان ادیان در مناطقی چون ماوراءالنهر و سرزمین‌های ترک که در آن زمان به ادیانی هم‌چون بودیسم و مانویت پایبند بودند، به‌خوبی نمایان می‌شود.

توانایی علمی، اجتهادی و مهارت احناف در استخراج احکام شرعی، در مقایسه با نمایندگان ادیان مخالف اسلام در قرن دوم هجری، از مهم‌ترین ویژگی‌هایی بود که مؤسسان مذهب حنفی را از دیگران متمایز می‌ساخت (الشافعی، ۲۰۱۳ م، ص ۵۰).

۲. نتیجه گیری

طبیعی است که ظهور مذهب حنفی هم‌زمان با تحولات سیاسی و علمی روی داد؛ زمانی که امام ابوحنیفه (رح) پس از حماد بن سلیمان، مسئولیت تربیت، آموزش و فتوا را به عهده گرفت به همین دلیل، این مذهب به سرعت مقبولیت میان مسلمانان یافت و نفوذ و شهرت آن گسترش یافت.

هنگامی که مقامات سیاسی جایگاه و تأثیر این نهاد علمی جدید را بر مردم مشاهده کردند، تلاش کردند از آن برای کنترل عمومی در مسائل مرتبط با اختلافات عبادی، معاملاتی و اجتماعی- سیاسی بهره‌برداری کنند. هدف اصلی مقامات سیاسی از این اقدام، کاهش خطر مخالفت عالمان و عموم مسلمانان با قدرت حاکمه بود.

یکی از نمونه‌های این تلاش‌ها، پیشنهاد خلیفه ابوجعفر منصور برای انتصاب امام ابوحنیفه به منصب قضاوت بود، هرچند امام این پیشنهاد را رد کرد. هدف منصور از این انتصاب، مشروعیت بخشی به قدرت خود و خاموش کردن صدای مخالفان از طریق بحث و گفت‌وگو بود. پس از این رد قاطع، شخصیت امام ابوحنیفه در سه زمینه برجسته شد: در عرصه علم و اجتهاد، در استفاده شجاعانه از عقل در استنباط و استدلال، و در مواضع قاطع و گفت‌وگوهایش با حاکمان ظالم.

از سوی دیگر، بحث‌ها و مناظرات امام با برخی گروه‌های منحرف و رهبران آن‌ها، فرصتی برای شهرت و نفوذ مذهب حنفی میان نخبگان علمی و عموم مسلمانان فراهم کرد، این تعاملات باعث شد پیروان مذهب حنفی در سطوح بالای جامعه و سیاست نقش آفرینی کنند، این عوامل سیاسی داخلی، نقش مهمی در شکل‌گیری و تشکیل مذهب حنفی داشتند.

از منظر عوامل خارجی، می‌توان نتیجه گرفت که عقب‌نشینی در فتوحات اسلامی به دلیل بحران‌های سیاسی در مرکز قدرت، پس از گسترش اولیه در شرق و غرب در زمان امام ابوحنیفه، باعث نوسانات سیاسی، اعتقادی و فقهی در جوامع جدید شد. مواجهه مذهب حنفی با زبان‌ها (مانند فارسی و ترکی) و فرهنگ‌های جدید (مانند عادات و رسوم محلی)، جایگاه ویژه‌ای به این مذهب بخشید که پیش‌تر بی‌سابقه بود.

حرکت ترجمه نیز یکی از عوامل سیاسی برجسته در شکل‌گیری مذهب حنفی بود. حکومت عباسی این حرکت را در چارچوب سیاست‌هایی قرار داد که هدف آن‌ها تضمین بقای خلافت عباسی و پیشرفت علمی جامعه اسلامی بود. با این سیاست، نویسندگان عرب گرد هم آمدند و بغداد به مرکز علمی تبدیل شد. این تحول نه تنها باعث غنای علوم اسلامی، بلکه به توسعه و پیشرفت تدوین فقه حنفی نیز کمک شایانی کرد.

علاوه بر این، تأثیر ادیان دیگر (مانند یهودیت، مسیحیت و مجوسیت) در طرح پرسش‌های اعتقادی و فلسفی و ایجاد شبهه در ایمان و احکام شرعی، منجر به مقاومت علمی احناف شد. ائمه

مذهب حنفی به‌ویژه امام ابوحنیفه، با پاسخ‌های دقیق به این پرسش‌ها و مسائل فرضی، نقش بسزایی در مشروعیت بخشی به مذهب حنفی ایفا کردند.

هم‌چنین، تسامح احناف در روابط با پیروان ادیان در ماوراءالنهر و سرزمین‌های ترک، که به بودیسم و مانویّت پایبند بودند، از دلایل مهم در تقویت و پذیرش مذهب حنفی به‌عنوان یک مذهب اجتهادی و علمی بود. این عوامل باعث شد که مذهب حنفی جایگاه برجسته‌ای در قرن دوم هجری کسب کند و به‌عنوان یکی از مذاهب اصلی اسلام شناخته شود.

۳. پیشنهادات

برای اهل قلم در حوزه فقه و اصول فقه حنفی موارد ذیل را به عنوان موضوعات تحقیقاتی پیشنهاد می‌گردد:

- ۱- نقش خلافت عباسی در گسترش مذهب حنفی؛
- ۲- اسباب گسترش فقه حنفی در کشورهای آسیای مرکزی و افغانستان؛
- ۳- عوامل علمی و تجاری در گسترش مذهب حنفی؛
- ۴- نقش قاضی امام ابویوسف و سیستم قضایی دولت عباسی‌ها در شکل‌گیری و گسترش مذهب حنفی؛
- ۵- نقش خلافت عثمانی در گسترش مذهب حنفی.

۴. مآخذ

- ابن الحنائی، علی بن امر الله الحمیدی، (بی‌تا)، طبقات الحنفیة، بغداد: دیوان الوقف، الاولى.
- أبو زهرة، محمد، (۱۹۴۸م)، أبو حنيفة حياته وعصره آرائه وفقهه، القاهرة: دار الفكر العربي، الثانية.
- الأصبهاني، علي بن الحسين بن محمد بن أحمد القرشي، (بی‌تا)، مقاتل الطالبيين، تحقيق: سيد أحمد صقر، بيروت: دار المعرفة، الأولى.
- الجمال، محمد أيمن، (۲۰۲۰م)، الإمام أبو حنيفة وفقه الثورة، المجلس الإسلامي السوري. تاريخ الاسترجاع: ۳ ديسمبر ۲۰۲۱، من <https://sy-sic.com/?p=7860>
- الحنبلي، محمد إبراهيم أحمد علي، (۲۰۱۷م)، المذهب عند الحنفية والمالكية والشافعية والحنبلية، تحقيق: محمد حامد، النصر، مجلة الوعي الإسلامي الكويتية، الإصدار ۴۵.
- دينوري، أبو الحسن، (۲۰۲۰)، مناقب الإمام أبي حنيفة، تحقيق: شعبان، كوتوك، مجلة تحقيق مخطوطات العلوم الإسلامية والنشر.
- ذهبي، محمد بن أحمد بن عثمان، (۱۹۹۳م)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام تحقيق: عمر عبد السلام، التدمري، بيروت: دار الكتاب العربي، الثانية.
- ذهبي، محمد بن احمد، (۱۴۰۸هـ ق)، مناقب الإمام أبي حنيفة وصاحبيه، تحقيق: محمد زاهد الكوثري، أبو الوفاء الأفعاني، حيدرآباد: لجنة إحياء المعارف النعمانية، الثالثة.

الشافعي، الحسن، (٢٠١٣م)، المدخل إلى دراسة علم الكلام، القاهرة: مكتبة وهبة، الرابعة. قاسمي، مجاهد الإسلام، (بي تا)، شخصية أبي حنيفة في دراسات فقهية وعلمية، بيروت: دار الكتب العلمية.

النقيب، أحمد بن محمد نصر الدين، (بي تا)، المذهب الحنفي مراحل وطبقاته ضوابطه ومصطلحاته خصائصه ومؤلفاته، رياض: مكتبة الرشد.

B Bardakoğlu, Ali. Hanefi Mezhebi, TDV İslâm Ansiklopedisi, 16. İstanbul 1997.

Kütük, Şaban. “Ebu’l-Hasen ed-Dîneverî’nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi 3/2 (Aralık/December 2020): 1-110. Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi (ÖYP/İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi).

Maksut Çetin. İmam Ebû Hanîfe’nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (Özel Sayı), 2019.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. N NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

بررسی نقش اعضای انکشاف مسلکی در توسعه مهارت‌های معلمان مکاتب

شهر مزار شریف

The Role of Professional Development Members in Enhancing Teachers' Skills in Schools of Mazar-e-Sharif City

Mohammad Shah Sediq¹

Ph.D. Assistant Professor, Faculty of Education, Balkh University

Received: 02/7/2025 Accepted: 31/10/2025 Published: 04/12/2025

Abstract

Professional development members, often serving as educational guides, play a pivotal role in enhancing teachers' professional competencies and improving instructional quality. This study investigates the role and effectiveness of professional development members in supporting teachers' skill growth in the schools of Mazar-e-Sharif during the 1403 AH academic year. Employing a mixed-methods research design, the study integrated qualitative and quantitative approaches. In the qualitative phase, purposive sampling was used to conduct interviews with 10 professional development members and 10 principals and deputy heads from five selected secondary schools. In the quantitative phase, a random sample of 100 teachers from the same schools completed a structured questionnaire. The findings reveal that professional development members primarily assist teachers in designing effective lesson plans, implementing modern and student-centered teaching methods, and adopting active learning strategies. They also provide continuous feedback through coaching, workshops, and classroom observations to identify teachers' strengths and areas for improvement. The discussion emphasizes that professional development members have a significant and positive impact on teachers' instructional

---

¹.Email: m.sedeq700@gmail.com

practices and contribute to creating an engaging and effective learning environment. Their support not only enhances teaching performance but also promotes improved student learning outcomes.

Keywords: professional development, educational guides, teachers, schools, Mazar-e-Sharif

چکیده

هدف از انجام این تحقیق شناخت نقش اعضای انکشاف مسلکی در توسعه مهارت معلمان شهر مزارشریف بود. راهنمایان آموزشی نقش کلیدی در توسعه مهارت‌های معلمان دارند. آن‌ها با ارائه راهنمایی‌های تخصصی، مربیگری و بازخوردهای مستمر، به معلمان کمک می‌کنند تا روش‌های تدریس خود را بهبود بخشند، این راهنمایان با آشنا کردن معلمان با شیوه‌های نوین آموزشی، فناوری‌های جدید و روش‌های تدریس فعال، تدویر ورکشاپ‌های آموزشی، جلسات هم‌اندیشی، و نظارت بر عملکرد معلمان، نقاط قوت و ضعف آن‌ها را شناسایی کرده، راهکارهای مناسب برای بهبود عملکردشان ارائه و در نهایت زمینه را برای یادگیری مؤثرتر شاگردان فراهم می‌کنند. درک مسؤولیت‌ها و شناخت عملکرد اعضای انکشاف مسلکی به حیث راهنمایان آموزشی معلمان طی سال تحصیلی ۱۴۰۳ هـ. ش در مکاتب شهر مزارشریف مسئله این تحقیق می‌باشد. این تحقیق به گونه مختلط انجام شد جامعه آماری آن در بخش کیفی، انتخاب نمونه در دسترس (انجام مصاحبه) با ۱۰ تن از اعضای انکشاف مسلکی و ۱۰ تن از مدیران و معاونان تدریسی ۵ باب مکتب ثانوی منتخب به شکل تصادفی در شهر مزارشریف را شامل شد و در قسمت کمی انتخاب نمونه به گونه تصادفی (توزیع پرسش‌نامه) به ۱۰۰ از معلمان مکاتب منتخب توزیع گردید. عمده‌ترین یافته‌ها حاکی از آن است که تمرکز اصلی این گروه بر مواردی مانند: کمک به معلمان در تدوین پلان‌های درسی، اجرای تدریس معیاری، ایجاد فضای یادگیری فعال و شاگردمحور، ارائه بازخوردهای سازنده و مشورتی بوده، و در رشد مهارت‌های معلمان و ارتقای فرآیند یادگیری شاگردان، نقشی کلیدی و غیرقابل انکار دارند.

کلمات کلیدی: انکشاف مسلکی، رهنمای آموزشی، معلمان، مکاتب، یادگیری

یکی از اساسی‌ترین بخش‌ها، در هر جامعه تعلیم و تربیه است؛ زیرا این نهاد، عامل اصلی و کلیدی توسعه اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هر کشور می‌باشد. از سوی دیگر، مکاتب، از ارکان اصلی آموزش و پرورش اند که نقش اصلی را در موفقیت نظام آموزشی هر کشوری به عهده دارند و این نظارت و راهنمایی آموزشی است که از به انحراف کشیده شدن اهداف آموزشی جلوگیری کرده، به تعالی کیفیت آموزشی می‌پردازد و این امر در نهایت، متضمن پیشرفت، رشد و توسعه‌ی کشور، در ابعاد مختلف است.

با توجه به اهمیت، جایگاه و نقش راهنمایی آموزشی در تعلیم و تربیه و انکشافات تعلیمی معاصر، نتایج به دست آمده از این تحقیق ما را در درک نحوه‌ی فعالیت‌های اعضای انکشاف مسلکی و ساحه‌ی عملکرد ایشان به خصوص در مکتب و صنف درسی و نیز شناخت موانع و مشکلات موجود فرا راه فعالیت‌های این گروه در بخش‌های بشری، علمی و تخنیکی کمک خواهد نمود. مطالعات در زمینه‌ی راهنمای آموزشی، در برخی ممالک دیگر نشان می‌دهد که رهنمایان تعلیمی در واقع به حیث همکار و راهنما با مدیران مکاتب، معاونان تدریسی، معلمان رهنما، مشاوران تعلیمی، مدیران دیپارتمنت‌های آموزشی، رؤسا و معاونان تعلیمی بخش‌های تعلیم و تربیه، هماهنگ کنند برنامه‌های تعلیمی و متخصصان تعلیم و تربیه؛ کار می‌نمایند.

موفقیت تعلیم و تربیه در هر جامعه‌ی بستگی به کیفیت و نحوه‌ی نظارت و راهنمایی آموزشی آن دارد، با توجه به اهمیت نظارت بر اساس نقش حمایتی، تکمیل‌کننده و رهنما، که در پروسه‌ی تعلیم و تربیه دارد؛ آگاهی از نحوه‌ی نظارت آموزشی در مکاتب شهر مزارشریف، زمینه‌ی شناخت این پدیده‌ی تعلیمی و تربیتی را در حد بالا ممکن می‌سازد. بنابر جستجوهای که صورت گرفت هنوز تحقیقی علمی پیرامون موضوع فوق در معارف شهر مزارشریف انجام نشده است و این یک تحقیق میدانی جدید است.

مسأله‌ی این تحقیق بر محور شناخت نقش اعضای انکشاف مسلکی معلمان در توسعه مهارت‌های معلمان می‌چرخد، چون معارف افغانستان از سالیان متمادی توسط تشکیلات خاصی تحت نام اعضای نظارت تعلیمی در سطوح مختلف مورد بررسی صورت می‌گرفت، با عملی شدن تصمیم دولت مرکزی در لغو تشکیل حدوداً (۴۰۰۰) نفری اعضای نظارت تعلیمی در سال ۱۴۰۲ ه.ش و جذب آن‌ها به عنوان معلم در مکاتب، پروسه‌ی نظارت از فعالیت‌های مکاتب و رهنمای آموزشی معلمان عملاً در خلأ قرار گرفت.

از جانبی تغییرات وارده بر تشکیلات ریاست‌های تربیه معلم در ولایات و عدم معرفی محصل جدید از طرف کمیته ملی امتحان کانکور، استادان نهاد مذکور با تشکیلات جدید در سطح معارف شهر

و ولسوالی‌ها تحت نام اعضای انکشاف مسلکی معلمان به جای اعضای نظارت مؤظف به فعالیت گردیدند، اینک حدود یک سال از فعالیت ایشان سپری شده است، این تحقیق در پی شناخت لایحه وظایف و مکانیزم‌های اجرای اعضای انکشاف مسلکی در مواجهه با نقش شان به عنوان رهنمای معلمان می‌باشد.

۲. مبانی تحقیق

فرهنگ تعلیم و تربیت (گود^۲، ۱۹۷۳، به نقل از نیکنامی، ۱۳۸۹، ص. ۷) در تعریف نظارت می‌نویسد: "کوشش‌های مسوولان منتخب مکتب برای راهنمای معلمان و دیگر کارکنان آموزشی در اصلاح وضع آموزش و روش‌های تدریس که مستلزم تحریک رشد و پیشرفت حرفه‌ی معلمان، انتخاب هدف‌های آموزشی و تجدید نظر در آن‌ها، مواد آموزشی، روش‌های تدریس و ارزشیابی آن‌ها است." نظارت به مفهوم بالا توسط مسوولان مکتب صورت می‌گیرد.

در متون کلاسیک تربیتی، نظارت و راهنمای به معنای کنترل، هدایت و ارزشیابی امور جاری به منظور بررسی عملکردها، و ناظر آموزشی به معنای کسی که مسوولیت نظارت برکمیت و کیفیت انجام کار دیگران را برعهده دارد، آمده است. نظارت در این معنی بیشتر جنبه اداری دارد تا آموزشی؛ یعنی نظارت بر فعالیت، عمل، جریان یا کار به‌نحوی که از لحاظ کمی و کیفی در سطح قابل قبولی انجام پذیرد، (نیکنامی، ۱۳۸۹، صص. ۷-۸). نظارت و راهنمایی جریان آموزشی است که در آن کسی که دارای علم و مهارت بیشتری است مسوولیت آموزش فرد دیگری را که کمتر واجد این عناصر است برعهده می‌گیرد. "از این تعریف چنین بر می‌آید که، اعضای نظارت باید از تجربه، دانش و مهارت بیشتری نسبت به معلمان برخوردار باشند، تا بتوانند آن‌ها را خوبتر راهنمایی کنند (رابینسون^۳، ۱۹۶۳، ص. ۵۲۳). نیکنامی (۱۳۸۹، ص. ۸) به نقل از مارکس^۴ و استوپس^۵ (۱۹۷۱) می‌نویسد: "هرگونه فعالیتی را که برای اصلاح آموزشی در صنف درس صورت می‌گیرد در قلمرو نظارت و راهنمایی آموزشی تلقی می‌کنند." این تعریف وسعت و گسترده‌گی ساحه‌کاری ناظران و نیز تمرکز آن‌ها را به صنف درسی می‌رساند. جیوانی و رابرت، هدف از نظارت را چنین بیان می‌کنند: ما نظارت می‌کنیم، برای اینکه محیط

^۲.Goud

^۳. Robinson

^۴.Marx

^۵. Stupes

مکتب بهتر شود؛ معلمان رشد حرفه بیشتری پیداکنند و شاگردان، تجربیات غنی تری از نظر درسی و اجتماعی به دست آورند و انتظار داریم، با تلاشی که می‌کنیم، به این هدف‌ها دست یابیم؛ اگر جوی ایجاد می‌کنیم که مکتب، به جای یک سازمان خشک اداری و آموزشی، به صورت جامعه کوچکی در آید که در آن معلمان و شاگردان، در کنار هم زندگی کنند، با هم یاد بگیرند و به ارزش‌ها و باورهای مشترکی برسند، احترام متقابل و مشارکت در کارها، به صورت ارزش‌های مهم حرفه‌ای پذیرفته شود، مراد حاصل شده است.

حیطه عملکرد نظارت و راهنمایی آموزشی شامل کلیه عناصری است که جریان تدریس و یادگیری را در برمی‌گیرد، مانند: برگزاری کنفرانس‌ها، برنامه‌ریزی برای استفاده مطلوب از وسایل کمک آموزشی، همکاری در تشکیل برنامه‌های آموزشی، مشاوره و راهنمایی، راه‌اندازی سیمینارهای آموزشی، سخنرانی‌های علمی، تبادل افکار، ارائه‌ی تجارب جدید و مبادله تحقیقات انجام شده از طریق کارگاه‌های آموزشی باشد (نیکنامی، ۱۳۸۹). اهمیت و ضرورت نظارت و راهنمایی، تنها به راهنمایی و کمک به معلمان خلاصه نمی‌شود، بلکه به قول هاریس^۶ (۱۹۶۳) شامل: توسعه برنامه‌درسی، سازماندهی آموزشی، کارگزینی (استخدام معلم)، فراهم ساختن امکانات و تسهیلات، تهیه و تدارک لوازم و ابزار، توجیه کارکنان جدید و آشنا کردن آنان با محیط آموزشی، مرتبط ساختن خدمات ویژه با هدف‌های اساسی آموزشی، ارتباط گسترده با مردم و ارزشیابی می‌باشد.

همه این فعالیت‌ها با هدف به حد اکثر رساندن رشد حرفه‌ی معلم و در نتیجه کسب بهترین نتایج از برنامه‌های آموزشی صورت می‌گیرد. اگر بپذیریم که رشد و پرورش همه جانبه شاگردان هدف نهایی جریان تعلیم و تربیه است، نظارت و راهنمایی آموزشی با همه عواملی که برای رسیدن به این هدف به بهبود، پیشرفت و ارتقای کیفیت کار معلمان و شاگردان منجر می‌شود ارتباط پیدا می‌کند. راهنمایان آموزشی برای افزایش و ارتقای کارآیی معلمان باید به تدوین و توسعه‌ی برنامه‌ی مؤثر نظارت و راهنمایی بپردازند و از آنجا که آنان در تعلیم و تربیه نقش تعیین کننده دارند باید تلاش کنند محیطی مناسبی به وجود آورند که در آن معلمان پذیرای راهنمایان باشند.

⁶. Harris

یکی از وظایف راهنمایان آموزشی این است که اطمینان حاصل کنند معلمان به منظور اتخاذ تصمیم و تدابیر درست در مورد کارشان برای بیان مشکلات و تبادل آراء و نظرهای خود و همکاری در برنامه‌های نظارت و راهنمایی فرصت کافی دارند. متخصصان تعلیم و تربیت معتقدند برای حد اکثر استفاده از کار و تلاش معلمان باید تا حد ممکن توانایی‌ها و قابلیت‌های آنان را به شیوه‌های گوناگون بارور نماید (آدامز^۷، ۱۹۶۶). در نظام‌های تعلیمی و تربیتی اکثر کشورهای جهان مخصوصاً آن‌هایی که از لحاظ تعلیم و تربیه رشد چشمگیری یافته‌اند، نظارت و راهنمایی آموزشی به شکل رسمی، به حل و فصل مسایل و مشکلات آموزشی معلمان، اصلاح جریان تدریس و یادگیری، و ارتقای کیفیت معلمان و شاگردان می‌پرداخته است (خلیل، ۱۳۹۱، ص. ۵۰).

جدول تحولات تاریخی نظارت و راهنمایی آموزشی در ایالات متحده آمریکا از ۱۹۹۵ تاکنون

دوره زمانی / موضوع کلیدی	نقش‌های نظارتی	تأکید فعالیت‌های نظارتی
۱۹۹۵-۲۰۰۰ م افزایش مکاتب باز و تمرکز بر انتخاب مکتب	ارزیاب عملکرد مکاتب، مشاوره برای مدیران تازه‌کار	تمرکز بر کیفیت تدریس، استقلال مکاتب و هدایت نتایج آموزشی
۲۰۰۱-۲۰۰۸ م اجرای قانون (No Child Left Behind) هیچ طفلی از آموزش باز نماند.	تحلیل‌گر داده‌های آموزشی، ناظر بر اجرای استانداردها	پاسخگویی بر اساس نتایج آزمون‌های استاندارد، شناسایی مکاتب نیازمند بهبود
۲۰۰۹-۲۰۱۴ م سیاست رقابت برای برتری (Race to the Top)	توسعه‌دهنده سیستم‌های ارزیابی معلمان، مشاور تغییرات ساختاری	پیوند عملکرد معلمان با پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان، حمایت از نوآوری آموزشی
۲۰۱۵-۲۰۱۹ م تصویب قانون ESSA تسهیل‌گر استقلال ایالتی در نظارت	هماهنگ‌کننده محلی برنامه‌ها تمرکز بر شفافیت	ارزیابی کیفی و انعطاف در روش‌های نظارتی ایالتی و محلی
۲۰۲۰-۲۰۲۲ م دوران کرونا COVID-19 و آموزش مجازی ناظر دیجیتالی،	پشتیبان معلمان در محیط آنلاین استفاده از فناوری در نظارت	تقویت ارتباطات مجازی، پشتیبانی عاطفی- حرفه‌ای از معلمان

7. Addams

۲۰۲۳- اکنون، تأکید بر عدالت آموزشی و (یادگیری اجتماعی-عاطفی) حامی عدالت آموزشی	مربوگی برای آموزش فراگیر و ارتقای فرهنگ مکتب،	توجه به نیازهای اجتماعی-عاطفی شاگردان، مقابله با تبعیض آموزشی
--	---	---

منبع (گلکمن^۸، جردن و روز جردن، ۲۰۱۷)

۱.۲. ویژگی های شایسته‌ی رهنمایان تعلیمی

وایلز و باندی (۱۳۸۵) زمینه‌های کاری و ویژگی‌های شایسته‌ی رهنمایان را بیان نموده اند که در ذیل به گونه‌ی اختصار بیان می‌گردد:

۱. رهنمایان آموزشی متحول کننده‌گان افراد می‌باشند؛

۲. ناظران متحول کننده گان برنامه ی آموزشی می‌باشند؛

۳. ناظران متخصصان آموزشی درسی می‌باشند؛

۴. ناظران کسانی هستند که با روابط انسانی سروکار دارند؛

۵. ناظران متحول کننده ی کارکنان و اداره کنندگان هستند؛

۶. ناظران مدیران تغییر و ارزشیاب هستند.

در مجموع، ناظر را مقامی که داریم در حال ارزشیابی است معرفی می‌کند. سنجش کار معلمان، نتایج برنامه درسی، متون درسی و مطالب، مشورت در عملکردها و تحلیل نتایج امتحان، همگی بخشی از نتایج ارزشیابی است. در نتیجه، این هشت زمینه‌ی مهارت نظارت، بنیادی را برای شایستگی نظارتی نظام‌های نوین تعلیم و تربیه بنا می‌نهد.

۲.۲. اصول نظارت و راهنمایی

به‌کارگیری اصول در نظارت و رهبری آموزشی موجب می‌شود ناظران جهت گیری‌ها و خط‌مش‌های خود را تنظیم کنند و این اصول در حقیقت به منزله‌ی یک منشور موجب هدایت ناظران در مسیرهای خاصی می‌شوند. این اصول عبارت از: اصل زمانی، اصل مسئولیت و اختیار، اصل پویایی گروهی، اصل

رشد و توسعه حرفه‌ی، اصل تفکر سیستمی، اصل نیازسنجی، اصل جامعیت نظارت، اصل خوش‌بینی، اصل مدیریت جلوگیری از بروز مشکلات و اصل جریانی بودن نظارت (وکیلیان، ۱۳۸۱).

راهنمایان آموزشی در نظام‌های آموزشی کشورهای مختلف جهان در موقعیت‌های گوناگون و ادوار مختلف با عناوینی از قبیل معلم راهنما، معلم مشاور، معلم استاد، معاون آموزشی منطقه، هماهنگ‌کننده‌ی برنامه‌های آموزشی، مدیر گروه آموزشی، مشاور تخصصی، برنامه‌ریز امور آموزشی و راهنمای آموزشی نامیده شده‌اند، اما وظیفه اصلی آنان با هر عنوانی که نامیده شوند و در هر پست و مقامی که خدمت کنند، برقراری ارتباط، کار و همکاری حرفه‌یی با معلمان و کمک به آنان است تا بهتر رشد و پرورش یابند و بدین وسیله جریان تدریس و یادگیری را اصلاح کنند، عملکرد مؤثرتری داشته باشند و در نهایت نتایج آموزشی مطلوب‌تری به دست آورند (قوانینی، ۱۳۸۶، ص ۱۷).

در گزارش منتشره‌ی مؤرخ ۱۱عقرب (۱۳۹۰ هـ. ش) وزارت معارف افغانستان زیرعنوان: عضویت افغانستان در سازمان مشارکت جهانی معارف، پیرامون نظارت تعلیمی چنین آمده است: "ناظران کشور می‌گویند، شماری از معلمان از آموزش کافی برخوردار نیستند، و علاوه بر این، مواد درسی در مناطق دور افتاده و ولایات به حدی کافی در اختیار شاگردان قرار نمی‌گیرد. از گزارش فوق دو مطلب استنباط می‌شود، نخست، نقش ناظران تعلیمی در گزارش‌دهی از کمبود مکاتب (منابع بشری، مواد و وسایل آموزشی) به مراجع مسؤول و ذی‌ربط. دوم، سهل‌انگاری و کم‌کاری ناظران تعلیمی در جهت زمینه‌سازی برای رشد حرفه‌یی معلمان، چون ناظران در نقش خویش حیثیت آموزگاری را برای آموزگاران دارند. بنظر می‌رسد گزارش فوق متأثر از عوامل ذیل باشد: پراکنده‌گی نظام معارف در چند دهه‌ی گذشته، کمبود نظارت چنان مسلکی، کم بودن آگاهی معلمان نسبت به اهمیت نظارت، پایین بودن روحیه‌ی انتقادپذیری و رشد ضعیف مفکوره‌ی ارابه‌ی نظریات اصلاحی در میان معلمان و نظارت چنان و... موارد بالا، توانایی تدریس معلمان را کاهش داده، احساس مسؤولیت به و وظایف را تضعیف نموده، جریان تعلیم و تربیه را به بی‌راهه کشانده و راهنمایی و تشویق شاگردان را به حیث شهروند خوب به کُندی مواجه ساخته است (صدیق، ۱۳۹۲، ص ۴).

اهمیت و ضرورت موضوع

سیف (۱۳۹۰)، ص. ۵۹۶) در رابطه به اهمیت ارزشیابی از کار معلمان چنین می‌نویسد: «ارزشیابی از کار معلمان همواره مورد توجه متخصصان آموزشی، به‌ویژه در کشورهای مغرب زمین بوده است. با این حال، این نوع ارزشیابی به تازه‌گی مورد تأکید قرار گرفته است.» باید در نظر داشت که راهنمایی، عبارت از یک کوشش تعلیمی و تربیتی برای بهتر انجام دادن کارهایی می‌باشد که، معلمان انجام می‌دهند و ممکن است، تحت تأثیر عوامل بسیاری از قبیل ضعف در بینش کافی، تجارب تلخ گذشته، فشار نامطلوب اجتماعی، ناسازگاری در روابط انسانی و ضعف ارزشیابی صحیح از کار، قرار گیرند که، این عوامل مانع می‌گردد تا معلمان، تمام فن و استعداد خود را در راه معلمی به کار بندند.

وظیفه‌ی راهنمایی در مکتب، یاری به معلمان است، برای آزاد ساختن آن‌ها از مسائل و مشکلات، یاری به آن‌ها در کار گرفتن استعدادهای، کمک به معلمان برای بهبود بخشیدن به عملکردشان و تعیین میزان موفقیت آنان در ارتباط به وظیفه‌ی معلمی در جهت بهبود وضع کارشان.

۳. مواد و روش کار

این تحقیق به لحاظ نوع کاربردی بود، جهت جمع‌آوری از دیزاین پدیده‌شناسی کیفی و سروری کمی استفاده شد. مصاحبه عمیق با سوالات نیمه ساختار یافته محقق ساخته با ۱۰ تن از اعضای انکشاف مسلکی و ۱۰ تن از مدیران و معاونین تدریسی مکاتب به گونه‌ی نمونه‌ی در دسترس صورت گرفت هم‌چنان در توزیع پرسش‌نامه برای معلمان از نمونه‌گیری تصادفی ساده، بخاطر کمال بی‌طرفی در یافته‌ها، استفاده گردید. انتخاب نمونه برای توزیع پرسش‌نامه کمی، از مجموع جامعه‌ی آماری، (۷۴ باب مکتب ثانوی) در معارف شهری شهر مزار شریف، ۵ باب آن به گونه‌ی قرعه انتخاب گردید که ۴۰۷ تن معلم ذکور و اناث در آن‌ها مصروف تدریس بودند. حجم نمونه بخش کمی این تحقیق، شامل ۱۰۰ تن معلم بود که پرسش‌نامه برای‌شان توزیع شد.

۱،۳. تحلیل و تجزیه و اطلاعات

برنامه‌ریزی خوب در تحقیق‌های ارزشیابی، مشکل تجزیه و تحلیل داده‌ها را پیش‌بینی می‌کند (ایزاک، ۱۳۸۶، ص. ۱۶۳). اطلاعات کیفی که در این تحقیق از طریق مصاحبه به‌دست آمد، بعد از پیاده‌سازی

مصاحبه، مفاهیم کلیدی استخراج و چند مفهوم به یک مقوله تبدیل گردید. اطلاعات کمی، بعد از آماده سازی برای تحلیل (مشخصات نویسندگان، تایپ داده ها، تصفیه آمار به دست آمده و اصلاح آن ها)، تحلیل توصیفی داده ها انجام شد. ارائه گزارش نتایج در جدول و گراف، تشریح و تفسیر گردید و با منابع نظری مناقشه شد و در اخیر تفسیر نتایج با توجه به اهداف و سوالات در قالب نتیجه گیری بیان گردید.

۴. یافته ها و تحلیل

۱. عمده ترین یافته ها از مصاحبه با اعضای انکشاف مسلکی معلمان در شهر مزارشریف به شرح

ذیل می باشد:

شماره	سوالات مصاحبه	مفاهیم مستخرج از متن مصاحبه ها	مقوله بندی مفاهیم
۱	عملکرد وظیفوی شما در مکاتب بالای کدام بخش ها تمرکز دارد؟	<ul style="list-style-type: none"> - تمرکز بر پروسه تدریس، یادگیری عمیق و دانش پایدار؛ - ساخت پلان واحد درسی در مکاتب؛ - حمایت از معلم در آموزش شیوه های جدید تدریس؛ - رشد مسلکی و توسعه مهارت های معلمان؛ - ظرفیت سازی معلمین مکاتب؛ - فعالیت شاگردان و رشد حس کنجکاوی آن ها؛ - بلند بردن یادگیری شاگردان؛ - تمرکز بر امور اداری و نظارت از کارکرد مکاتب. 	<ul style="list-style-type: none"> • توسعه دانش از طریق یادگیری عمیق با برنامه یکپارچه مکاتب؛ • زمینه سازی جهت رشد معلمان و حمایت از آن ها؛ • رشد توانایی شاگردان و تمرکز بر یادگیری آن ها؛ • حمایت از فعالیت های مکاتب.
۲	جریان نظارت شما از صنف درسی روی کدام منظور صورت می گیرد؟	<ul style="list-style-type: none"> - درک مشکلات معلمان و حمایت از آن ها؛ - توسعه قابلیت های معلمان؛ - نظارت از دانش اختصاصی معلمان؛ - مشاهده جریان تدریس و آموزش؛ - بهبود کیفیت تدریس و پروسه یادگیری شاگردان؛ - چگونگی تطبیق پلان های درسی؛ - معیاری بودن صنوف درسی مطابق لایحه وزارت معارف. 	<ul style="list-style-type: none"> • حمایت و توانمندسازی معلمان حرفه؛ • ارزیابی سیستم آموزشی؛ • تسهیل روند آموزش و یادگیری شاگردان؛ • اطمینان از تطبیق معیارها و لوایح وزارت معارف.

<p>۳</p>	<p>از نظر شما پروسه راهنمای آموزشی معلم در صنف چه تغییری را در بهبود آموزش شاگردان فراهم می‌کند؟</p>	<ul style="list-style-type: none"> - حل مشکلات معلمان زمینه رشد شاگردان فراهم می‌شود، - بهبود تدریس معلم سبب یادگیری شاگردان را می‌کند؛ - زمینه رشد استعداد شاگردان را فراهم می‌کند؛ - سهم‌گیری فعال شاگردان و تقویت قدرت تجزیه و تحلیل شان؛ - فعال شدن حس کنجکاوی شاگردان؛ - یادگیری مشارکتی و تقویت حس همکاری در صنف؛ - تدریس معلمان را از نظر کیفی ارتقاء می‌بخشد؛ - بهبود تدریس و امید به آینده. 	<ul style="list-style-type: none"> • رشد و یادگیری شاگردان به توسعه مهارت تدریس معلم ارتباط دارد. • راهنمای معلمان زمینه‌ساز سهم‌گیری فعال، تقویت حس کنجکاوی و همکاری شاگردان می‌گردد. • ارتقای کیفی کار معلم و رسیدن به هدف.
<p>۴</p>	<p>حین بازدید شما از مکاتب، معلمان برای حل کدام نوع مشکلات تدریسی شان نزد شما مراجعه می‌کنند؟</p>	<ul style="list-style-type: none"> - رهنمایی در ساخت پلان درسی؛ - طرح اهداف درسی و طرح ارزیابی‌های متنوع؛ - فراگیری استراتژی‌های تفکر؛ - بهبود شیوه‌های تدریس. 	<ul style="list-style-type: none"> • همکاری با معلم در جهت ارائه درس معیاری. • آشنایی با راهبردهای تفکر و بهبود تدریس.
<p>۵</p>	<p>وقتی شما در جریان نظارت نکات قابل اصلاح معلمان را یاد داشت می‌نمایید، در اصلاح آن‌ها از کدام طریقه‌ها وارد علم می‌شود؟</p>	<ul style="list-style-type: none"> - از طریق فیدبک‌های (بازخورد) سازنده و چند مرحله؛ - تشویق مداوم و پرهیز از انتقاد و فیدبک مبتنی بر مشاهده؛ - کاربرد روش ساندویچی (مثبت، قابل اصلاح و مثبت)؛ - ترتیب پلان رشد مسلکی برای برخی معلمان؛ - معرفی به حلقات آموزشی مکاتب؛ - ارائه دروس نمونه مطابق رشته توسط عضو علمی و مسلکی. 	<ul style="list-style-type: none"> • ارائه نظر اصلاحی و تشویش مداوم براساس مشاهده. • کمک به توسعه دانش اختصاصی و مسلکی با راهکارهای قابل دستر. • انجام کار عملی برای رفع مشکل حرفوی معلم.

۲. عمده ترین یافته‌ها از مصاحبه با مدیران و معاونان تدریسی در مکاتب شهر مزار شریف به شرح ذیل می‌باشد:

شماره	سوالات مصاحبه	مفاهیم مستخرج از متن مصاحبه‌ها	مقوله بندی مفاهیم
۱	سلوک و رفتار اعضای انکشاف مسلکی با مسؤولین مکاتب چگونه است؟	<ul style="list-style-type: none"> - قناعت بخش و آموختنی است؛ - رفتار خوب، نیک و شاسته؛ - حضورشان خوشایند و رضایت بخش است؛ - قابل تمجید و دوستانه است؛ - رفتار محترمانه است؛ 	<ul style="list-style-type: none"> - برخورد مسلکی توأم با حسن خلق؛ - ایجاد فضای صمیمی؛ - عملکرد رضایت بخش.
۲	نقش اعضای انکشاف مسلکی را در راهنمای معلمان برای رشد و انکشاف آموزشی شاگردان چگونه بررسی می‌کنید؟	<ul style="list-style-type: none"> - برای معلمان ارزنده و مهم است؛ - در پروسه آموزش خوب و عالی می‌باشد؛ - در توسعه قابلیت های معلمان بی سابقه است؛ - برای رشد و انکشاف آموزشی شاگردان مفید است؛ 	<ul style="list-style-type: none"> - نقش با ارزش و آموزنده دارند؛ - زمینه ساز توسعه معلمان و سبب رشد شاگردان هستند.
۳	اعضای انکشاف مسلکی در مکتب شما جهت تقویت مهارت های مسلکی معلمان چه فعالیت های مسلکی را انجام می دهند؟	<ul style="list-style-type: none"> - مشاهده و اصلاح نکات ضعیف تدریس معلمان؛ - ارزیابی دروس معلمان بر اساس رشته؛ - ارائه درس های نمونه؛ - نظارت از تطبیق لوايح وزارت معارف؛ - رهنمایی در مورد ترتیب پلان های درسی معلمان؛ - رهنمایی در بهبود وضعیت شوراهای مکاتب؛ 	<ul style="list-style-type: none"> - تقویت مهارت های تدریسی معلمان؛ - تأکید بر تخصص گرایی؛ - همکاری با معلمان و اعضای شوراهای.
۴	فعالیت های نظارتی اعضای انکشاف مسلکی در مکتب شما بیشتر روی کدام موضوعات صورت می گیرد و تا چه حد واقع بینانه است؟	<ul style="list-style-type: none"> - تطبیق پلان درسی و بهبود شیوه های تدریس؛ - ارتقای ظرفیت معلمان؛ - بهبود کیفیت تعلیم و تربیه؛ - بررسی فعالیت شوراهای؛ - مشاهده اسناد اداری و ترقی تعلیم؛ - کنترل حاضری، تشکیل و تقسیم اوقات معلمان؛ - تشویق کاربرد مواد ممد درسی در جریان تدریس. 	<ul style="list-style-type: none"> - تطبیق برنامه های درسی؛ - توانمند سازی معلمان؛ - ارزیابی اسناد و مدارک؛ - حمایت از پروسه تدریس.

۵	<p>اهدایات و راهنمای های</p> <p>اعضای انکشاف مسلکی در</p> <p>مکتب شما تا کدام حد جامه</p> <p>عمل می پوشد؟</p>	<p>- فیدبک ها (بازخورد) ۱۰۰ % تطبیق می شود؛</p> <p>- راهنمای های شان ۷۰ % تطبیق می شود؛</p> <p>- هدایات توسط استادان به صورت دقیق عملی می شود؛</p> <p>- چون واقع بینانه ارزیابی می شود بناءً عملی می گردد؛</p>	<p>- رعایت و تطبیق رهنمودها؛</p> <p>- پیگیری مداوم هدایات؛</p>
---	---	--	--

۳. فیصدی پاسخ های دریافتی از پرسش نامه های معلمان مکاتب پیرامون نقش اعضای انکشاف مسلکی در توسعه مهارت حرفه شان

مشخصات فردی پاسخ دهندگان:

جنسیت: مرد ۴۰ زن ۵۷

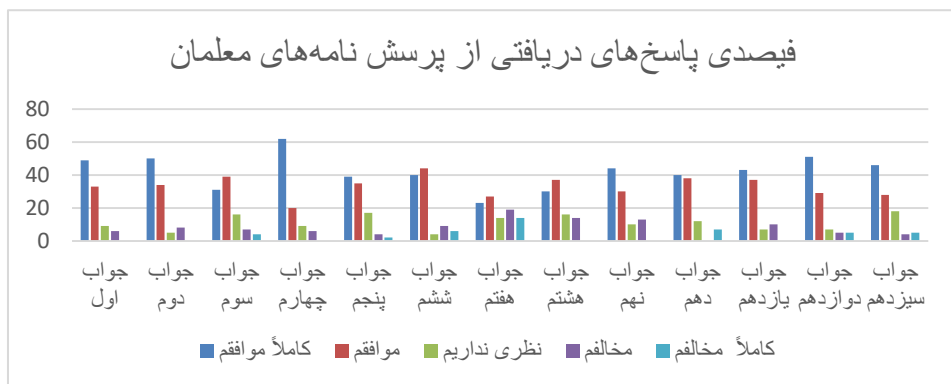
تحصیلات:، ماستر ۵، لیسانس ۷۸، ۱۴ پاس ۱۴

سابقه خدمت: کمتر از ۵ سال ۹، ۵ تا ۱۰ سال ۲۹، ۱۰ تا ۱۵ سال ۲۴، بالاتر از ۱۵ سال ۳۵

ردیف	عبارات پرسشی	کاملاً موافقم	موقعیت	تفرض بندهم	مخالفم	کاملاً مخالفم
۱	راهنمای اعضای انکشاف مسلکی به هدف اصلاح در پروسه آموزشی صورت می گیرد؛	۴۹%	۳۳%	۹%	۶%	
۲	رویه ی اعضای انکشاف مسلکی با معلمان در راهنمای شان رضایت بخش است؛	۵۰%	۳۴%	۵%	۸%	
۳	اعضای انکشاف مسلکی اطلاعات مناسب را در مورد تدریس معلمان به موقع به آنها شریک می سازند؛	۳۱%	۳۹%	۱۶%	۷%	۴%
۴	گزارش اعضای انکشاف مسلکی توسط مدیر مکتب تعقیب می شود؛	۶۲%	۲۰%	۹%	۶%	
۵	رابطه ی اعضای انکشاف مسلکی و معلمان در همکاری شان واقع بینانه است؛	۳۹%	۳۵%	۱۷%	۴%	۲%
۶	اعضای انکشاف مسلکی مهارت های را که در کار معلم مؤثر و سودمند است توصیه می کنند؛	۴۰%	۴۴%	۴%	۹%	
۷	اعضای انکشاف مسلکی برای ارتقای مهارت معلمان فرصت ها (ورکشاپ، سمینار و...) را مساعد می سازند؛	۲۳%	۲۷%	۱۴%	۱۹%	۱۴%

۸	رشد و انکشاف آموزشی شاگردان ارتباط مستقیم به راهنمای اعضای انکشاف مسلکی دارد؛	۳۰%	۳۷%	۱۶%	۱۴%
۹	اعضای انکشاف مسلکی در قبال و ظایف شان پایبند به تعهدات اخلاقی اند؛	۴۴%	۳۰%	۱۰%	۱۳%
۱۰	اعضای انکشاف مسلکی در توسعه فعالیت‌های تدریسی و آموزشی معلمان نقش دارند؛	۴۰%	۳۸%	۱۲%	۷%
۱۱	اعضای انکشاف مسلکی پروسه‌ی تدریس معلمان را به مدت زمان کافی مشاهده می‌نمایند؛	۴۳%	۳۷%	۷%	۱۰%
۱۲	رهنمایی‌های اعضای انکشاف مسلکی در خصوص اداره‌ی مکتب مفید و موثر می‌باشد؛	۵۱%	۲۹%	۷%	۵%
۱۳	اعضای انکشاف مسلکی از شیوه‌های مناسبی برای بهبود یادگیری شاگردان استفاده می‌کنند.	۴۶%	۲۸%	۱۸%	۴%

جدول بالا بیانگر اجمالی فیصدی پاسخ‌های دریافتی از پرسش‌نامه‌های معلمان مکاتب شهر مزارشریف

گراف بالا بیانگر فیصدی پاسخ‌های دریافتی از پرسش‌نامه‌های معلمان مکاتب ثانوی شهر مزارشریف

۵. بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های تحقیق، می‌توان گفت که اعضای انکشاف مسلکی معلمان در مکاتب شهر مزارشریف نقش محوری در حمایت، راهنمایی و ارتقای مهارت‌های آموزشی معلمان ایفا می‌کنند. این گروه پس از لغو رسمی ساختار ناظران تعلیمی در سال ۱۴۰۲ ه.ش، به عنوان بدیل جدید و تخصص محور وارد میدان عمل شده و در مدت یک‌ساله توانسته‌اند تأثیرات قابل توجهی بر کیفیت تدریس، بهبود فضای آموزشی و رشد حرفه‌ای معلمان داشته باشند.

مطالعات میدانی از طریق مصاحبه‌های عمیق با اعضای انکشاف مسلکی، مدیران مکاتب و پرسش‌نامه‌های معلمان، حاکی از آن است که تمرکز اصلی این گروه بر مواردی مانند: کمک به معلمان در تدوین پلان‌های درسی، اجرای تدریس معیاری، ایجاد فضای یادگیری فعال و شاگردمحور، و ارائه بازخوردهای سازنده و مشورتی بوده است. روش ساندویچی در ارائه فیدبک (ارائه بازخورد مثبت - نکته اصلاحی - بازخورد مثبت) به‌گونه‌ای مؤثر، در افزایش پذیرش راهنمایی‌ها از سوی معلمان نقش داشته است.

از سوی دیگر، یافته‌های کیفی نشان می‌دهد که اعضای انکشاف مسلکی، نه تنها در بهبود مهارت‌های آموزشی معلمان مؤثر بوده‌اند، بلکه نقش مهمی در برانگیختن حس کنجکاوی، توانایی تفکر انتقادی و مشارکت فعال شاگردان ایفا کرده‌اند. این مهم، ارتباط مستقیم میان توسعه مهارت معلمان و ارتقای کیفیت یادگیری شاگردان را برجسته می‌سازد. در کنار آن، دیدگاه مدیران مکاتب نیز بیانگر رضایت بالا از نحوه تعامل، تخصص‌گرایی، و همکاری حرفه‌ای اعضای انکشاف مسلکی با سایر کارکنان آموزشی است.

در تحلیل پرسش‌نامه‌ای نیز، بیش از ۸۰٪ اکثر از معلمان پاسخ‌دهنده اعلام داشتند که راهنمایی اعضای انکشاف مسلکی در اصلاح تدریس مؤثر بوده و بازخوردهای آنان عموماً قابل تطبیق و واقع‌بینانه است. این نشان می‌دهد که اعتماد متقابل بین معلمان و این گروه تخصصی در حال شکل‌گیری است و زمینه برای تحول مثبت در نظام نظارت آموزشی فراهم می‌باشد.

با مقایسه و بررسی تطبیقی با سایر کشورها، به‌ویژه ایالات متحده، می‌توان گفت که ساختار جدید اعضای انکشاف مسلکی در افغانستان شباهت‌هایی با نقش مربیان آموزشی در نظام‌های مدرن دارد. در این ساختار، تمرکز از نظارت کنترولی به سمت راهنمایی حمایتی، مشارکتی و حرفه‌ای‌سازی معلمان سوق یافته است که می‌تواند زمینه‌ساز تحولی جدی در کیفیت تعلیم و تربیه گردد.

در نهایت، باید نتیجه‌گیری نمود که تداوم و موفقیت این ساختار نوپا مستلزم موارد زیر است: تدوین لایحه وظایف مشخص و شفاف برای اعضای انکشاف مسلکی، فراهم‌سازی برنامه‌های آموزشی و بازآموزی تخصصی برای اعضا، ایجاد نظام ارزشیابی مؤثر و انگیزشی جهت پیگیری نتایج راهنمایی‌های ارائه شده، تقویت فرهنگ همکاری و باز بودن به نقد در میان معلمان و اعضای تیم نظارت و توجه به استقلال عملکردی و جایگاه اداری مناسب این نهاد در چوکات وزارت معارف. مبتنی بر یافته‌های تحقیق پیشنهادات ذیل ارائه می‌شود، تهیه و تطبیق لایحه وظایف شفاف برای اعضای انکشاف مسلکی در سطح ملی، برگزاری دوره‌های منظم ارتقای ظرفیت برای این اعضا (تربیه مربی)، ایجاد سیستم بازخورد دوطرفه میان معلمان و اعضای انکشاف مسلکی، طراحی میکانیزم ارزیابی عملکردی مؤثر برای اعضای انکشاف مسلکی و تشویق معلمان به تعامل و همکاری بیشتر از طریق ایجاد فرهنگ اصلاح‌پذیری و یادگیری مادام‌العمر به‌طور کلی، تحقیق حاضر نشان داد که نقش اعضای انکشاف

مسلكى در بهبود كيفيت تدريس، رشد مهارت‌هاى معلمان و ارتقاى فرايند يادگيرى شاگردان، نقشى كليدى و غيرقابل انكار است. پيشنهاد مى‌شود كه تحقيقات بعدى در ساير ولايات كشور نيز انجام شود تا الگوى مؤثر و ملى‌سازى شده‌اى از اين تجربه فراهم گردد و بتواند به‌صورت پايدار در ساختار تعليم و تربيه كشور نهادينه شود.

۶. مآخذ

ايزاك، استفان. ميشل، ويليام بى. (۱۳۸۶). راهنماى تحقيق و ارزشيابى در روانشناسى و علوم تربيتى. مترجم: دلاور، على. چاپ پنجم. تهران: ارسباران

باندى، جوزف. وايلز، جان. (۱۳۸۵). مديريت و راهنماى آموزشى. مترجم: بهرنكى، محمدرضا. تهران: كمال تربيت

خليل، خليل الرحمن. (۱۳۹۱). نقش نظارت و راهنمايى در بهبود جريان آموزش. كابل: مجله عرفان، سنبله، سال (۱۳۹۱). دور۶. وزارت معارف

سيف، على اكبر. (۱۳۹۰). اندازه‌گيرى، سنجش و ارزشيابى آموزشى. ويرایش ششم. چاپ ۳۵، تهران: نشر دوران.

صديق، محمدشاه. (۱۳۹۲). بررسى سيستم نظارت تعليمى در مكاتب شهر مزارشريف. رساله ماسترى، كابل: پوهنتون تعليم و تربيه.

قوانينى، شكوه. (۱۳۸۶). نظارت و راهنمايى آموزشى. نشریه كيهان، شماره (۶۹)، تهران: مؤسسه كيهان.

نيكنامى، مصطفى. (۱۳۸۹). نظارت و راهنمايى آموزشى. تهران: سمت

وكيليان، منوچهر. (۱۳۸۱). نظارت و راهنمايى تعليماتى. تهران: پوهنتون پيام نور

Adams, Harold P. (1966). Basic Principle of Supervision. New Delhi:

Eurasia Publishing House. Ltd, Ram Nagar

Glickman, C. D., Gordon, S. P., & Ross-Gordon, J. M. (2017).

Supervision and Instructional Leadership: A Developmental Approach

(10 th ed.). Pearson Education.

Harris, Ben M. (1963). Supervision Behavior in education;
Englewood Cliff, N. J: Prentice Hall Inc.

Robinson, Virginia. (1963). Supervision in school case work.
University of North Carolina, press,

Sergiovanni, Thomas J. and Robert J. Starrat. (1993) Supervision, a
Redefinition; 5th ed. Singapore: McGraw- Hill Inv, Educational Series.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. N NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

جماليات الرثاء في شعر أبي ذؤيب الهذلي "دراسة تحليلية"

The Aesthetics of Elegy in the Poetry of Abū Dhū'ayb al-Hudhalī: An Analytical Study

Naqibullah Rasa¹

Ph.D. Senior Teaching Assistant, Faculty of Language and Literature,
Balkh University

Received: 03/7/2025 Accepted: 31/10/2025 Published: 04/12/2025

Abstract

Elegy in pre-Islamic Arabic poetry embodies the Arab's profound emotional response to loss, finding one of its most poignant expressions in Abū Dhū'ayb al-Hudhalī's elegy for his five sons. This study examines the aesthetic dimensions of this elegy, known as *al-'Ayniyya*, to uncover its rhetorical, structural, and semantic artistry as an integrated poetic whole. Using a descriptive-analytical method, the research combines rhetorical analysis, focusing on metaphor, simile, metonymy, and eloquent expression, with structural analysis addressing syntactic, phonetic, and morphological features. The findings demonstrate a refined stylistic diversity and aesthetic precision in the poet's use of rhetorical and grammatical devices, which effectively convey deep emotion and human sensitivity. The analysis further reveals that the poem's semantic unity is sustained through binary contrasts such as life and death, patience and grief, and wisdom and emotion. The elegy's organic progression, from astonishment and grief to reflection and acceptance, reflects a transformation of personal sorrow into universal contemplation. Moreover, its musical structure, shaped by the al-Kāmil metre, the al-'Ayn rhyme, and

---

¹. Email: dr.rasaa@gmail.com

internal sound harmony, enhances the elegy's emotional impact and enduring artistic beauty.

Keywords: Abū Dhū'ayb al-Hudhalī, rhetorical style, poetic structure, elegy, loss imagery, death.

الملخص

يمثل الرثاء في الشعر الجاهلي مرآة عميقة لوجدان الإنسان العربي في لحظة الفقد، وتتجلى هذه التجربة بأبهى صورها في مرثية أبي ذؤيب الهذلي التي رثى فيها أبناء الخمسة. ورغم شهرتها وتفردها، إلا أنها لم تُدرس دراسة مستقلة تبرز أبعادها البلاغية والبنوية والدلالية في تكاملها الفني. يسعى هذا البحث إلى استكشاف جماليات هذه المرثية، من خلال تحليلها بوصفها نموذجاً شعرياً مكتمل البناء، يجسد تجربة إنسانية صادقة في رثاء الأبناء، ويترجم الألم الخاص إلى تأملٍ كوني مشترك. قد اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، بالجمع بين أدوات التحليل البلاغي في مستويات البيان والمعاني والبديع، والتحليل البنوي القائم على تتبع التراكيب والصور والمكونات الصوتية للنص، مع التركيز على مرثية "العينية" التي مثلت عينة تطبيقية من شعر أبي ذؤيب الهذلي وكشفت النتائج عن تنوع أسلوبه دقيق في الاستعارة والتشبيه والكناية والتراكيب البلاغية، وجمال في توظيف البنية الصرفية والتركيبة بما يعكس التأثير والانفعال، كما أظهرت ترابطاً دلالياً متيناً عبر ثنائيات الحياة والموت، الصبر والجزع، الحكمة والانفعال. واتضح أن التدرج العاطفي والبناء العضوي في المرثية يُشكلان وحدة شعورية تبدأ بالدهشة، ثم تتصاعد عبر الحزن والرمز والتأمل، لتنتهي بالحكمة والتسليم. وتكشفت البنية الموسيقية من خلال اختيار البحر الكامل، وقافية العين، وانسجام الأصوات الداخلية، مما منح المرثية تناغماً شعرياً يعمق أثرها الوجداني، ويمنحها بُعداً جمالياً خالداً.

الكلمات المفتاحية: أبو ذؤيب الهذلي، الأسلوب البلاغي، البنية الشعرية، الرثاء، صورة الفقد، الموت

المقدمة

الحمد لله الذي علم الإنسان، وشرّفه بنعمة اللسان، وهبه نعمة البيان، فجعل اللغة وعاءاً للفكر والمعرفة والإتقان، وجعل الشعر مرآة صادقة للعاطفة والوجدان، والأدب تعبيراً راقياً عن خلجات النفس وهمسات الجنان.

يُعدّ الرثاء من أقدم الأغراض الشعرية وأصدقها انفعالاً، فقد ارتبط بالمشاعر العميقة التي تثيرها لحظة الفقد، فكان متفصلاً للآلام، ووسيلة لتخليد المفقود، ومجالاً لتصوير أعقد مشاعر الحزن والتقدير. وإذا كان الشعر الجاهلي قد عبر عن بيئة الشاعر وقيمه، فإن الرثاء شكّل فيه أحد أبرز الأشكال التي اتّحد فيها المضمون العاطفي بالشكل الفني المميز. ومن بين الشعراء الذين أبدعوا في هذا المجال يأتي أبو ذؤيب الهذلي، الذي قدّم مرثيته الشهيرة في أبنائه الخمسة، وهي قصيدة متكاملة من حيث البنية والصدق الفني،

تَعكس انكسار الأب، وحرارة الحزن، وعمق التأمل في الموت والحياة. ويمثل هذا النص لحظة تفرد شعري استثنائية، امتزج فيها العاطفي بالفلسفي، والتصويري بالرمزي، والبنية الظاهرة بالمعنى المتواري خلف الكلمات.

تُحاول هذه الدراسة أن تُبرز جماليات هذا النص من خلال منهج يجمع بين البلاغة، بوصفها علماً يُعنى بالإقناع والتأثير، والبنوية، بوصفها أداة تكشف العلاقات الداخلية التي تُشكّل النص وتمنحه تماسكه الجمالي. ومن هنا، يسعى البحث إلى تفسير كيف تؤدي الصور البلاغية، والمستويات التركيبية، والإيقاعية، والدلالية، دوراً في تشكيل بنية الخطاب الرثائي، كما يتساءل عن مدى خضوع هذه القصيدة للبنية التقليدية للقصيدة الجاهلية، أو تمردها عليها تحت ضغط العاطفة. قد أتبع في هذا البحث المنهج الوصفي التحليلي وقد تنوّعت جهود الدارسين حول شعر الرثاء عموماً، وتفاوتت من حيث المنهج والمقاربة، فقد تناول بعضهم الرثاء من زاوية موضوعية تاريخية، بينما ركّز آخرون على البُعد النفسي أو البنية الشعورية للنصوص الرثائية، كما خُصّص بعض المراثي الجاهلية بالدراسة في إطار الشعر النسوي أو رثاء الفرسان، إلا أن مرثية أبي ذؤيب الهذلي لم تحظَ - بحسب اطلاع الباحث - بدراسة مستقلة تجمع بين التحليل البلاغي والبنوي لجماليات النص. قد وُجِدَت إشارات متناثرة إليها ضمن بعض البحوث العامة، لكنها لم تُسلط عليها الأضواء بوصفها نصّاً متكاملًا يستحقّ التحليل الفني المستقل، وهذا ما يسعى البحث الحالي إلى تحقيقه.

١. التمهيد

يتناول هذا التمهيد بيان مفهوم الرثاء ونشأته وأغراضه، ونبذة عن ترجمة أبي ذؤيب وخصائص شعره العامة، والشعر الجاهلي.

مفهوم الرثاء ونشأته وأغراضه

الرثاء مصدر رثيتُ الميت، أرثيه رثاءً ورثاءً، وهو النَّدب والبكاء عليه وهو التعبير عن الحزن والأسى على فقدان شخص عزيز، وهو فن شعري يعبر فيه الشاعر عن حزنه وألمه لفقدان شخص عزيز، حيث يصف محاسنه ويدعو له بالرحمة أو يشتكي فقده، وهو أقدم ألوان الشعر وأكثرها تأثيراً في نفوس الناس (ابن منظور، ١٩٩٧، مادة "رثي"، المزني، ١٩٨٧، ص. ٤٥).

فن الرثاء عُرِف منذ الع:ر الجاهلي، حيث كان من أهم أغراض الشعر آنذاك، يُعنى بتعداد مناقب الميت ومدحه بعد وفاته، على نحوٍ يُشبه المديح الذي يُقال في الحيّ أثناء حياته، إلا أن الفارق بينهما يكمن في حضور الحياة في المديح، وحضور الموت في الرثاء. كان الرثاء في البداية يقتصر على مديح الميت ومدح قبيلته، لكنه تطور مع الزمن ليشمل تعبيرات وجدانية أعمق، ومواقف نفسية واجتماعية متعددة. وتأثر الرثاء بالمعاني الدينية والروحية، فأصبح يعبر عن الصبر على المصاب والاحتساب، كما تجلّى ذلك في العصور الإسلامية (الزبيدي، ٢٠٠١، ص. ٨٩). ويُعد الرثاء من أقدم أغراض الشعر العربي، ويمتاز بكونه غرضاً إنسانياً سامياً يعكس قيم الوفاء والخلق والالتزام الأخلاقي تجاه الراحل. ويؤدي هذا الغرض

ثلاث وظائف أساسية: الوفاء للميت، إذ يُمثلُ الرثاء أداءً أدبيًا لحق الميت واستحضاراً لخصاله الفاضلة. والعظة والتأمل، لما فيه من تذكير بحقيقة الموت بوصفه مصيراً حتمياً يدعو إلى مراجعة الذات والتفكير في الحياة. وتخليد القيم النبيلة مثل الشجاعة والكرم والعدل، والحث على الاقتداء بها، مما يمنح الرثاء بُعداً فنياً وأخلاقياً في آنٍ واحد (الشريف، ٢٠١٠، ص. ١٣٠).

أبو ذؤيب الهذلي وملامح شعره

يُعدُّ أبو ذؤيب الهذلي من أبرز شعراء قبيلة هذيل، واسمه خُوَيْلِد بن خالد بن محرث بن زُبيد الهذلي، من قبيلة مضر العدنانية. وُلد في الجاهلية، وعاش إلى صدر الإسلام، فأسلم وحسن إسلامه، وكان من الشعراء المخضرمين، وامتند به العمر حتى شارك في فتوحات المسلمين، لا سيما في إفريقية تحت قيادة عبد الله بن سعد، حيث تُوُفي بعد رجوعه من الحملة (الشمالان، ١٨٩١، ص. ٢٥).

وقد حاز أبو ذؤيب منزلة شعرية رفيعة في الجاهلية وصدر الإسلام؛ إذ قال فيه حسان بن ثابت إنه "أشعر هذيل"، وأدخله ابن سلام الجمحي في الطبقة الثانية بعد النابغة الجعدي. امتاز شعره بصدق الشعور، ودقة الوصف، والقدرة على التعبير عن التجربة الإنسانية بعمق ووجدان. وتعد قصيدته العينية في رثاء أبنائه الخمسة، الذين ماتوا بالطاعون خلال سنة واحدة، من أبلغ ما قيل في شعر الرثاء، وتُعدُّ شاهداً فنياً وإنسانياً على حجم الفاجعة التي عصفت بالشاعر، حتى قال الأصمعي إن فيها "أبرع بيت قالته العرب" وهو:

والنفسُ راغبةٌ إذا رَعَبَتْهَا   وإذا تَرَدَّدُ إلى قليلٍ تقنعُ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، ص. ٥٠)

لم يقتصر شعر أبي ذؤيب على الرثاء، بل تنوع بين الوصف (كالنحل، والعسل، والطير)، والغزل، والحكمة، والمديح، والهجاء. وغلب على شعره الطابع التأملي، ولغته تتسم بالجزالة والعمق، مع ميل إلى التراكيب الموحية والعبارات المكثفة، مما جعل شعره أقرب إلى تصوير التجربة الحياتية الشاملة في بيئته القبلية والإنسانية (الشرعة والسمارات، ٢٠١٤، ص. ٢٤).

ومن أبرز سمات شعر أبي ذؤيب الهذلي سيطرة النبوة الحزينة والنظرة المتشائمة على معظم قصائده، ويُعزى ذلك في الغالب إلى فاجعة فقدته لأبنائه، التي تركت أثراً عميقاً في وجدانه الشعري. ويتميز شعره أيضاً بالتفصيل في التشبيه، إذ يُطيل أحياناً في رسم الصورة التشبيهية لتتكوّن من عدة أبيات متوالية، مما يُضفي على الصورة بعداً درامياً وثراءً دلاليّاً. كما يُلاحظ كثرة الألفاظ الغريبة في ديوانه، مما يجعله مصدراً لغوياً مهماً لدراسة لهجة قبيلة هذيل. ويُعدُّ الرثاء الغرض الغالب على شعره، في حين لم يظهر تأثير الإسلام في شعره إلا بشكل محدود وهامشي. وتنعكس بيئة البادية بوضوح في شعره، إذ يكثر فيه وصف مظاهرها الطبيعية من صحراء وسحب وأمطار وحيوانات، كما تستند كثير من تشبيهاته إلى موجودات البادية وملامحها، مما يمنح شعره طابعاً بيئياً مميزاً وأصالة تعبيرية نابعة من تجربته الحياتية المباشرة. وانطلاقاً من أهمية هذا الغرض الشعري في ديوانه، سيعتمد هذا البحث على قصيدته العينية بوصفها أشهر مراثيه،

وأكثرها عمقاً فنياً، وتجلياً شعورياً، وثراءً بلاغياً، مما يجعلها نموذجاً مثالياً لدراسة جماليات الرثاء في شعره.

يُعدُّ الشعر الجاهلي سجلاً حيّاً لحياة العرب في جاهليتهم، عبّر عن صراهم مع الطبيعة وتعلقهم بها، وحوّل قسوتها إلى صور شعرية موحية عكست التجربة الإنسانية العميقة (حامد، ٢٠١١، ص. ٢١). وقد شكّلت القصيدة الجاهلية ترجماناً لوجدان الإنسان العربي، ووعاءً لمشاعر الشجن والحنين، والتفاعل مع الزمان والمكان (الشرعة والسمارات، ٢٠١٤، صص. ٢٣-٢٥). ويُعدُّ الرثاء من أبرز أغراضه، خاصة عند الهذليين، الذين أبدعوا فيه بصدق الشعور، لا سيّما في رثاء الأبناء، رمز البقاء والامتداد (حامد، ٢٠١١، ص. ١٢٥).

المبحث الأول: جماليات الأساليب البلاغية في رثاء أبي ذؤيب الهذلي
نقصد بالجماليات البلاغية في مرثية أبي ذؤيب تحليل الأساليب البيانية التي وظّفها الشاعر للتعبير عن حزنه، مثل الاستعارة والتشبيه والكناية والتراكيب البلاغية، بما تحمله من دلالات شعرية مؤثرة. وقد أبدع الشاعر في توظيف هذه الأدوات لنقل تجربة الفقد بصدق وانفعال، فجاءت صورته مكثّفة المعنى، نابضة بالعاطفة، ومعمّقة للأثر الوجداني في المتلقي.

أولاً- الاستعارة

من أقوى أدوات البلاغية في عينية الرثاء استخدامه الاستعارة، وتحديدًا تشخيص الموت والطبيعة والحوادث. والموت حقيقة كونية لا تستثني أحداً، أدركها الإنسان منذ بداياته، فشكّلت وعيه بمحدودية الحياة وألهمته البحث عن معنى يتجاوز الفناء. وبفضل هذا الإدراك، نشأت في الأديان والفلسفات تصوّرات لحياة أخرى خالدة، جعلت من الموت انتقالاً لا نهاية، ومن الفناء دافعاً للتأمل في الوجود ومعناه. ومن أمثلة الاستعارات في مرثية أبي ذؤيب الهذلي، قوله:

أَمِنْ الْمَنُونِ وَرَيْبِهَا تَتَوَجَّعُ	وَالدَّهْرُ لَيْسَ بِمُعْتَبٍ مِنْ يَجْزَعُ
وَإِذَا الْمَنِيَّةُ أَنْشَبَتْ أَظْفَارَهَا	أَلْفَيْتُ كُلَّ تَمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ
وَلَقَدْ حَرَصْتُ بِأَنْ أَدَافِعَ عَنْهُمْ	فَإِذَا الْمَنِيَّةُ أَقْبَلَتْ لَا تُدْفَعُ
وَالنَّفْسُ رَاغِبَةٌ إِذَا رَغَبَتْهَا	وَإِذَا تُرِدُّ إِلَى قَلِيلٍ تَقْنَعُ
كَمْ مِنْ جَمِيعِ الشَّمْلِ مُلْتَمِئُ الْهَوَى	بَاتُوا بِعَيْشٍ نَاعِمٍ فَتَصَدَّعُوا
وَكِلَاهُمَا قَدْ عَاشَ عَيْشَةً مَاجِدٍ	وَجَنَى الْعَلَاءِ لَوْ أَنَّ شَيْئاً يَنْفَعُ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، صص. ٤٩-٥٧)

يتجلى في عينية أبي ذؤيب الهذلي براعة بلاغية رفيعة المستوى، خاصة في استخدامه لفن الاستعارة المكنية، حيث لا يكتفي الشاعر بذكر المعاني المجردة، بل يلبسها صوراً حية نابضة، محوّلًا المفاهيم المعنوية إلى كائنات محسوسة تتصرّف كما البشر أو الوحوش. ففي قوله: "الدهر ليس بمعتب من يجزع"،

يُجسّد الدهر كإنسان يملك مشاعر ويمارس اللوم، ليؤكد قسوته وصمته تجاه آلام البشر، ويُعبّر بذلك عن شعور الفقد الموجد .

وفي البيت الثاني والثالث، يُصوّر "المنية" كوحش كاسر يغرس مخالبه، تعبيراً عن هول الموت ووقعه العنيف، مستدعيًا شعور الرعب والفجعة. يشبّه الشاعر المنية بوحش مفترس في استعارة مكنية متخيلة، حيث حُذِف المشبّه به ودُكرت "أظفارها" قرينة عليه، مما يجسّد الموت في صورة عنيفة مؤلمة. ويُظهر الشطر الثاني عجز "التمائم" رمز الحماية، مما يبرز الشعور بالخذلان أمام حتمية الفقد. وتأتي الصورة مشحونة بالإيحاء والتكثيف الشعوري، فتنتقل وقع الرثاء بأبلغ أسلوب. والتخيّل هو أسلوب بلاغي يُحوّل المعاني المجردة إلى صور محسوسة تستثير خيال المتلقي. وتُعد هذه الاستعارة المكنية التخيلية من أبلغ أدوات الرثاء، لأنها تمنح الموت حضوراً بصرياً درامياً يُجسّد الفجعة ويُسّرك القارئ في تجربتها الشعورية.

أما في قوله: "النفس راغبة إذا رغبتها"، صورة بلاغية ذات طابع حكيم عميق، تُعبّر عن فهم دقيق للطبع الإنساني وتقلباته. وقد أجمع عدد من الدارسين على أن بلاغة البيت تكمن في قدرته على تشخيص النفس الإنسانية وتصويرها ككائن يقبل التوجيه والترويض، فهي تطمع إن شُجعت، وتقع إن قُيدت. ويبرز الشاعر من خلال هذه الصورة طبيعة الإنسان في علاقته بالرغبة والرضا، ويصوّر التبدل النفسي بأسلوب مكثف قائم على المقابلة البلاغية والإيجاز الفني. فالنفس هنا ليست كياناً ثابتاً، بل متقلّبة، تستجيب لما يلقى عليها، وقدرتها على التكيف هي ما يمنح الإنسان القدرة على الاحتمال أو الطموح. ويعتمد البيت في بنائه الفني على استعارة مكنية، جعله من أبرز أبيات الحكمة في شعر الرثاء (ضيف، ١٩٦٠، ص ٨٦). وفي تصويره لاجتماع الأجنة ثم تصدّعهم، تُربط حالهم بالأرض المتشققة، للدلالة على تفتت العلاقات رغم قوتها الظاهرة. وأخيراً، حين يُشبّه "الشيء" بفاعل نافع، فإنه يُسلّط الضوء على فشل كل ما يُرجى نفعه عند وقوع المصيبة، وذلك دون أن يصرّح بذلك بوضوح. كل هذه الصور تُبرز الوظيفة الفنية للاستعارة المكنية في شعر أبي ذؤيب، إذ لا تقتصر على التزيين البلاغي، بل تتعداه إلى تجسيد الحالة الشعورية والنفسية في صورة حسية تدعو المتلقي إلى المشاركة الوجدانية في الألم والفجعة، وتُضفي على النص عمقاً إنسانياً وفنياً لا يتحقق بالتصريح المباشر. لذا، فإن استحضار الكائنات أو الصفات المحذوفة يُعد من أبرز ما منح هذه القصيدة بعداً بيانياً مؤثراً (أبو حمدة، ١٩٨٣، ص ١٣٤).

ثانياً - التشبيه

التشبيه من أبرز أدوات التصوير الفني في البلاغة، يُعبّر به عن المعاني المجردة بصور محسوسة، فيزيدها وضوحاً وقوة. ويُعدّ التشبيه دلالة على اتساع الخيال وجمال التعبير، وهو ما نلمحه جلياً في قصيدة أبي ذؤيب الهذلي، حيث استعان بالتشبيه لإبراز معاني الحزن والموت بأسلوب تصويري مؤثر. ومن ذلك قوله:

فَالْعَيْنُ بَعْدَهُمْ كَأَنَّ حَدَاقَهَا   سُمِلَتْ بِشَوْكِ فَهَيَّ عَوْرٌ تَدْمَعُ
حَتَّى كَأَنِّي لِلْحَوَادِثِ مَرَوَةٌ   بِصِفَا الْمَشْرِقِ كُلِّ يَوْمٍ تُقَرِّعُ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، ص. ٤٩)

يُبرز الشاعر في هذا البيت مأساوية الفقد من خلال تشبيه حسي مؤلم، إذ يَصَوِّرُ عَيْنَهُمَا كَأَنَّهُمَا سُمِلَتَا بِالشَّوْكِ، في تجسيد بصري بالغ القسوة يعكس عمق الحزن. وتضفي عبارة "فهَيَّ عَوْرٌ تَدْمَعُ" بعداً نفسياً يعبر عن الانكسار والعجز، مما يُظهر براعته في تحويل الألم إلى صورة فنية مؤثرة. وقد رأى النويهي أن هذا التشبيه يستمد صدقه من البيئة البدوية، فالشاعر لم يُغْرَقْ في الخيال، بل استلهم من واقعه القاسي صورة موحية صادقة. وفي البيت الثاني شَبَّهَ الشاعر كثرة نزول المصائب بالحجر الذي تقرعه أقدام الناس، معبراً بذلك عن صلابته وتحمله وتجلده أمام الشدائد. يعكس هذا التشبيه الدقيق مدى ما نزل به من مصائب وقدرته على الصبر والمثابرة، ويتضح أيضاً في قوله بالبيت التالي: "وتجلدي للشامتين"، مما يؤكد قوة موقفه وصلابته في مواجهة المحن (النويهي، ١٩٩٤، ص. ٧٠٤).

الصورة التشبيهية تنبع من تجربة شعورية عميقة تمكن الشاعر من استشعار جوهر الأشياء، فُتَحَقِّقَ متعة نفسية وجمالية بينه وبين المتلقي عبر مقارنة طرفي التشبيه دون تفضيل أحدهما. فالتشبيه ليس مجرد وصف، بل تصوير يكشف عن حقيقة الموقف الشعوري أو الفني للشاعر أثناء الإبداع، ويربط بين طرفيه بشكل يعكس جوهر المعنى وينقل المشاعر التي سيطرت عليه. وشعر أبي ذؤيب الهذلي غني بهذه التشبيهات، ولكن لقيود البحث اكتفينا بعرض نماذج مختارة تعبر عن هذا الجانب بوضوح.

ثالثاً - الكناية

الكناية في مرثية أبي ذؤيب الهذلي تُعد أداة بلاغية بارزة، يُوظفها الشاعر للتعبير عن الحزن والفقد بأسلوب غير مباشر، مما يُضفي على النص عمقاً رمزياً ويُعزز أثره الشعوري في المتلقي. ومما ورد من هذا الفن في شعره، قوله :

قَالَتْ أُمَيْمَةٌ مَا لِحِسْمِكَ شَاحِبًا   مِنْذُ ابْتَدَلْتَ وَمِثْلُ مَالِكَ يَنْفَعُ
أَمْ مَا لِحِجْنِكَ لَا يَلَائِمُ مَضْجَعًا   إِلَّا أَقْضَى عَلَيْكَ ذَاكَ الْمَضْجَعُ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، ص. ٤٨)

يُجسِّدُ أبو ذؤيب الهذلي حزنه العميق في أبياته من خلال استخدام مفردات كناية دقيقة مثل "ما لحِسْمِكَ شَاحِبًا"، و"إِلَّا أَقْضَى عَلَيْكَ ذَاكَ الْمَضْجَعُ"، و"غصّة بعد الرقاد"، التي تعبّر عن الألم النفسي والجسدي الذي ألمّ به بسبب فقد أبنائه. تعكس هذه العبارات صدق عاطفته وعمق غمه، حيث توظف الكناية لتصوير الحزن المكبوت والأرق الشديد، مما يجعل التعبير الشعري أكثر تأثيراً وصدقاً. ويُبرز هذا الاستخدام المهاري للكناية قدرة أبي ذؤيب على تعميق وقع الرثاء في شعره العيني، مستحضراً مشاعر الفقد واليأس بأسلوب فني مؤثر. بذلك، تتجلى في شعره روعة التعبير عن المشاعر الإنسانية بأدوات بلاغية

بليغة تلامس وجدان المتلقي (دهنون، ٢٠١٥، ص. ٨٢). ويرى الشاعر في عينيته قدرته البلاغية على توظيف الكناية للتعبير عن المعاني الدقيقة والموحية، فمثلاً في قوله:

فَشَرَعْنَ فِي حَجَرَاتٍ عَدَبٍ بَارِدٍ   حَصَبِ الْبَطَاحِ تَغِيْبُ فِيهِ الْأَكْرَعُ
قَصَرَ الصَّبُوحَ لَهَا فَشَرَجَ لَحْمَهَا   بَالْنِي فَهِيَ تَشُوخُ فِيهَا الْإِصْبَعُ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، صص. ٥٢-٥٥)

تتجلى كناية عن صفة صفاء الماء وعمقه، فغياب الأقدام (الأكرع) في الماء الواقع على الحصباء يوحي بأنه ماء صافٍ نقي عميق، وهذه صورة بلاغية غير مباشرة تُفهم بالقارئ، لا بالتصريح. وفي البيت الثاني يقدم الشاعر في هذا البيت صورة كنائية مؤثرة تظهر عناية صاحب الفرس بها وإحسانه إلى تغذيتها. فقد عبر عن وفرة لحمها وسمنها دون تصريح مباشر، بل استعاض عن ذلك بصورة حسية موحية. إذ يقول: "فهي تشوخ فيها الإصبع"، أي أن الإصبع يغوص في لحمها دون أن يبلغ العظم، وهذا تصوير مجازي يُكني عن السمن المفرط الناتج عن إطعامها المستمر بـ"الصباح". كما أن قوله: "شَرَجَ لحمها"، أي تشقق من فرط الترهّل، يُضيف بعداً تصويرياً يعزّز الفكرة دون مباشرة، معتمداً على أثر التغذية لا على وصفها الصريح. فهذه كناية عن صفة، وهي السمن والرفاهية، وجمالها البلاغي يكمن في إخفاء المعنى خلف صورة محسوسة، تجعل القارئ يستنبط الصفة المقصودة بدقة وتخيل، دون أن يصريح الشاعر بأنه أطعمها كثيراً أو أنها سمت، مما يزيد من جمالية التوصيف ويضيف عليه حيوية فنية. هذه الكناية تمثل أسلوباً بلاغياً متيناً يعتمد على الإيحاء والإيماء بدلاً من التقرير المباشر، وهو مما يدل على حُسن الصنعة الفنية عند أبي ذؤيب الهذلي، وبراعته في إكساب المعنى بعداً تصويرياً راقياً (دهنون، ٢٠١٥، ص. ٨٢).

يتضح من هذه النماذج أن أبا ذؤيب الهذلي كان على دراية بلاغية دقيقة بفن الكناية، إذ لم يكن يلجأ إلى التعبير المباشر، بل كان يستثمر هذا الأسلوب الفني لإيصال المعنى بطريق التلميح والإيحاء، مما يمنح شعره أفقاً جمالياً أوسع وعمقاً شعورياً أبلغ. إن هذا التوظيف المكثف والماهر للكناية يكشف عن وعي فني لدى الشاعر في التعبير عن المعاني الدقيقة دون إقحام أو مباشرة، وهو ما يُضيف على شعره طابعاً من الرصانة والثراء البلاغي. ولا شك أن الأمثلة على الكناية في شعره، وخاصة في عينيته، كثيرة ومتنوعة، إلا أننا آثرنا الاكتفاء بهذه النماذج تمثيلاً وتيسيراً.

رابعاً - التراكيب البلاغية

تعدّ التراكيب البلاغية من أبرز مظاهر الجمال في النصوص الشعرية، وهي تشمل مظاهر متعددة تدخل جميعها في نطاق علم المعاني، مثل: التقديم والتأخير، والحذف، والتكرار، والقصر، والوصل والفصل، وأحوال الخبر والإنشاء. فليست هذه الأساليب مجرد بنى لغوية، بل أدوات فنية تُستخدم لإبراز المعاني بدقة، ولتحقيق غايات أسلوبية تخدم المقام والسياق. وقد جاء شعر أبي ذؤيب الهذلي، ولا سيما في قصيدته العينية، حافلاً بهذه الأساليب، مما يعكس قدرته على توظيف التراكيب البلاغية توظيفاً واعياً يعمق الدلالة، ويزيد من وقع العاطفة في سياق الرثاء، ويمنح نصّه بعداً فنياً وإنسانياً عميقاً.

١ - التقديم والتأخير

وهو من الأساليب المهمة في علم المعاني، ويُقصد به تقديم عنصر من عناصر الجملة على غير موقعه الأصلي لأغراض بلاغية كالتوكيد، أو التشويق، أو ملاءمة السياق. وهو من الوسائل التي تمنح الكلام مرونة وجمالاً وعمقاً دلاليًا. ومنه في قوله:

وَإِذَا الْمَنِيَّةُ أَنْشَبَتْ أَظْفَارَهَا   أَلْفَيْتَ كُلَّ تَمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، ص. ٤٩)

نلاحظ توظيفاً بلاغياً دقيقاً لأسلوب الشرط، حيث جاءت جملة الشرط "إذا المنية أنشبت أظفارها" متقدمة على جواب الشرط: "ألفيت كل تميم لا تنفع"، وهذا التقديم لم يقع اعتباطاً، بل لتحقيق أثر شعوري وبلاغي بالغ. فالمتوقع في الأصل أن تُقدّم نتيجة الفعل: "كل تميم لا تنفع إذا أنشبت المنية أظفارها"، ولكن هذا الترتيب يُضعف وقع المفاجأة، لأن العجز سيكون هو البداية، لا الموت. أما بالتقديم، فإن الشاعر يصدم المتلقي أولاً بمشهد الموت المباغت، مصوراً المنية كوحش يفترس ضحيته، ثم يُتبعه مباشرة بالإحساس بالعجز التام: "ألفيت كل تميم لا تنفع". وهذا الترتيب يُرسّخ في النفس صورة الهجوم ثم الخذلان، مما يضيف على البيت بعداً مأساوياً وانفعالاً صاعداً (دهنون، ٢٠١٥، ص. ٧٢). وقد أشار تمام حسان إلى أن تقديم جملة الشرط يهيئ المناخ العاطفي لمفاجأة قادمة (تمام حسان، ٢٠٠٠، ص. ٩٤)، بينما يرى فاضل السامرائي أن التقديم يُستخدم لتعليق النفس وتهيتها لاستقبال النتيجة بأثر أشد، وهو ما تحقق هنا بوضوح، إذ إن تقديم جملة الشرط جعل الموت حاضراً في أول لحظة، وجعل العجز لاحقاً له، فيظهر القارئ وكأنه يعيش التدرج الشعوري من الصدمة إلى الحسرة (السامرائي، ١٩٩٣، ص. ٢١٦).

٢ - التعريف والتكثير

التعريف يضيف على اللفظ طابع التحديد والتخصيص، أما التكثير فيُستخدم للتفخيم أو التهويل أو التقليل بحسب المقام، مما يسهم في إثراء الدلالة وتكثيف الأثر البلاغي. وقد استعمل أبو ذؤيب الهذلي هذا الأسلوب بوعي فني في مواضعه المناسبة، توسيعاً للدلالة أو تعميقاً للأثر الشعوري في سياق الرثاء والموعظة. كما في قوله:

وَإِذَا الْمَنِيَّةُ أَنْشَبَتْ أَظْفَارَهَا   أَلْفَيْتَ كُلَّ تَمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، ص. ٤٩)

في هذا البيت يوظف الشاعر أسلوب التعريف والتكثير بشكل فني دقيق يعبر عن حتمية الموت وخيبة الأمل في دفعه. فقد جاء لفظ "المنية" معرفاً بـ(أل) لتأكيد حضور هذا المفهوم الكوني في الذهن، مما يضيف على الصورة البلاغية طابعاً جاداً وثقيلًا يتناسب مع هول المصيبة. فالتعريف هنا ليس لغرض التعيين فقط، بل لإثبات الرسوخ في المفهوم؛ فالموت معروف لكل الناس، لا يحتاج إلى تقييد أو تحديد، ويُصور بصورة حقيقية مرعبة في هيئة وحش ينهش بلا رحمة. وفي المقابل، جاءت كلمة "تميمة" نكرة

في قوله: "كل تميمة لا تنفع"، لتوسيع الدلالة وتشمل كل وسيلة أو معتقد كان يُظن أنه يدفع البلاء أو يُطيل العمر، فاختيار التذكير هنا يحمل وظيفة بلاغية بارزة، وهي الإيحاء بانعدام الجدوى لأي وسيلة من وسائل الوقاية، مما يعمق الشعور بالعجز. ولعل هذا التضاد بين "المنية" المعروفة المحتومة و"تميمة" المجهولة الفاعلة للتأثير، يعكس المفارقة التي أرادها الشاعر ببراعة. وتعد هذه المفارقة بين المعرفة والنكرة وسيلة بلاغية فعالة في تصوير التوتر الشعوري، فهي من جهة ترسخ حتمية الموت، ومن جهة أخرى تبطل كل رجاء بشري أمامه. وبهذا تتجلى براعة أبي ذؤيب في استخدام التراكيب النحوية لإيصال المعنى النفسي العميق، بعيداً عن التصريح المباشر أو الخطابة، بل عبر التصوير والإيحاء البلاغي المؤثر (هديب، ٢٠١٧، صص. ٢٠١-٢١٨).

٣- ظاهرة الحذف

الحذف من التراكيب البلاغية التي تُستخدم لإبراز المعنى بوضوح أو إيجاز، سواء بذكر جزء مكمل يعزز الفكرة أو بحذف عنصر لتجنب التكرار مع الحفاظ على المعنى، ولم يغفل أبو ذؤيب الهذلي هذا الجانب بل أكثر من شواهد في شعره، مما يعكس وعيه البلاغي ودقته الفنية. ومن أمثلة ذلك في قوله:

وَكِلَاهُمَا قَدْ عَاشَ عِيشَةً مَاجِدٍ   وَجَنَى الْعَلَاءِ لَوْ أَنَّ شَيْئاً يَنْفَعُ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، ص ٥٧)

في هذا البيت، جاء أسلوب الحذف في الجملة الشرطية "لو أن شيئاً ينفع" حيث حذف جواب الشرط، وهو الجواب المتوقع مثل: "لانتفعنا بذلك" أو "لكان قد نفعنا"، وبقي الشرط وحده فقط. هذا الحذف يعطي البيت قوة وجدانية، لأنه يترك أثراً من اليأس والاستسلام لحتمية الموت، إذ لا شيء ينفع في مواجهة القدر. إن حذف جواب الشرط هنا هو حذف مع الزيادة، إذ إن ترك جواب الشرط يترك الفراغ لإعمال العقل في استنتاجه، وهو ما يجعل تأثير البيت أبلغ وأعمق. وهذا الحذف يُعد من أهم التقنيات البلاغية التي استخدمها الشاعر ليعبر عن الاستسلام لحقيقة الموت وعدم جدوى المقاومة، فكانت بمثابة توظيف ذكي لأسلوب الحذف كأداة تعبيرية (دهنون، ٢٠١٥، ص ٨٤).

المبحث الثاني: الجماليات النبوية الدلالية في رثاء أبي ذؤيب الهذلي

يهدف هذا المبحث إلى الوقوف على الجماليات النبوية في رثاء أبي ذؤيب الهذلي، من خلال تحليل مكونات القصيدة بوصفها بنية فنية متماسكة، تتكامل فيها العناصر الشكلية والدلالية. ومن خلال هذا المنهج البنيوي، يسعى المبحث إلى بيان كيف تتأزر البنية اللفظية والدلالية في تجسيد خطاب رثائي صادق، يتميز بالتكثيف العاطفي والتعبير الفني، وهو ما يدل على وعي الشاعر بتكوين قصيدة رثاء ذات بناء داخلي منسجم، تُجسد معاناة إنسانية راسخة في وجدان المتلقي.

١- استهلال القصيدة

يُعد الابتداء أو المطلع حجر الأساس في بناء القصيدة، إذ يؤسس لمعاني النص وإيقاعه ورؤيته، ويحتوي نواة دلالية مركزية تنمو عبر بقية الأبيات. فهو يشكل فضاء المعنى، ويُحدد نغمة الإيقاع الشعري. ورغم

أنه يُفصح عن بعض المعاني، إلا أنه يُخفي أخرى، مما يربط المتلقي بالخطاب ويشير انتظاره وتفاعله. ولبراعة الابتداء أثر بالغ في جذب القارئ، إذ يُحدث الانطباع الأول، وهو الأقوى تأثيراً، ويُسهّم في خلق تجاوب تخيلي وانفعالي يتفاعل معه القارئ في مجمل النص (حنفي، ١٩٨٧، ص. ٤٤). وقد أشار حازم القرطاجني إلى دلالة الاستهلال وعلاقته بالإبداع الشعري، فقال: "وتحسين الاستهلالات والمطالع من أحسن شيء في هذه الصناعة، إذ هي الطليعة الدالة على ما بعدها، بمنزلة الوجه والغرة؛ تزيد النفس بحسنها ابتهاجاً ونشاطاً لتلقي ما بعدها، إن كان بنسبة من ذلك. وربما غطت بحسنها على كثير من التخون الواقع بعدها إذا لم يتناصر الحسن فيما وليها" (القرطاجني، ١٩٦٦، ص. ٨٥). ويقول في موضع آخر: "ومما تُحسن به المبادئ أن يُصدّر الكلام بما يكون فيه تنبيه وإيقاظٌ لنفس السامع، أو أن يُشرب ما يؤثر فيها انفعالاً، ويشير لها حالاً من تعجيب أو تهويل أو تشويق أو غير ذلك" (القرطاجني، ١٩٦٦، ص. ٩٢).

خرج أبو ذؤيب الهذلي في مراثيه عن التقليد الجاهلي في مطالع القصائد، إذ استهلها بالتوجع من صدمات المنون دون تمهيد طللي، انسجماً مع فاجعة فقد أبنائه الخمسة دفعة واحدة. فجاء المطالع بصيغة استفهامية إنكارية مشحونة بالألم، تُعبّر عن اضطراب داخلي وسؤال وجودي حاد. ويمثّل هذا الاستهلال الطليعة الدالة، لما فيه من تحفيز شعوري وتنبيه ذهني يمهّد لتساعد الانفعال في بقية النص. وقد رأى بعض الباحثين أن الأطلال في مثل هذا السياق لم تعد رمزاً للذكرى الجميلة، بل تحولت إلى دلالة على الخراب والفقد، ما جعل الشاعر يُقصيها لصالح تصوير حاله النفسية ومأساته الشخصية. وهو ما أشار إليه ابن رشيق: "وقد يُستغنى عن المقدمة إذا اضطّر الشاعر إلى البدء بالغرض لمكان الجزع أو الفرح أو الغضب" (ابن رشيق، ١٩٥٥، ص. ١٣٣). وأكد المرزوقي أن "الشاعر قد يترك الوقوف على الأطلال إذا غلبه وجد أو حال لا يحتمل التمهيد". فالبنية الجاهلية، وإن بدت راسخة، إلا أنها لم تكن جامدة، بل كانت مرنة حين يفرض الانفعال سيطرته على التشكيل، كما هو الحال في هذه المراثية، التي تفتتح منذ البيت الأول على وجع داخلي متماسك يعبر عن تجربة إنسانية مؤثرة تتجاوز الشكل إلى جوهر الإحساس (المرزوقي، ١٩٦١، ص. ٤٥).

٢ - البنية الصوتية

تُعد البنية الصوتية من أهم العناصر الجمالية في الشعر، وتنقسم إلى موسيقى خارجية وموسيقى داخلية. أما الموسيقى الخارجية، فهي البنية العروضية التي تشمل الوزن والقافية، وتُعد الأساس في التشكيل الفني للقصيدة، لما تحدثه من أثر سمعي في نفس المتلقي. وقد نُظمت عينية أبي ذؤيب الهذلي على بحر الكامل، بتفعيلاته الثلاث: متفاعِلن، متفاعِلن، متفاعِلن، مع ما يطرأ عليها من زحافات وعلل. ويُعد هذا البحر من أكثر البحور تماسكاً واتساعاً، وقد وُفق الشاعر في اختياره لما يتمتع به من طاقة إيقاعية تتناسب مع غرض الرثاء، وتُجسّد الحزن والتأمل الذي يسود النص (دهنون، ٢٠١٥، ص. ٥٢).

والقافية تمثل العنصر الصوتي الختامي في البيت الشعري، وتؤدي دوراً إيقاعياً مهماً في بناء النص. وقد اختار أبو ذؤيب حرف العين رويّاً لقصيدته، وهو اختيار ذو دلالة نفسية؛ إذ إن العين حرف حلقي جهوري يتناسب مع مشاعر الجزع والتوجع، والضمة التي تلحق به تضيف إليه ثقلًا يوحى بعمق الفاجعة. ومن ثم، تُعد القافية في هذه القصيدة عنصراً صوتياً دالاً، يعكس البنية الشعورية للنص، ويؤكد ارتباط الشكل الموسيقي بالمضمون الوجداني.

يتميز مطلع مرثية أبي ذؤيب الهذلي بجماليات أسلوبية دقيقة تعكس الانفعال الداخلي منذ الوهلة الأولى. فقد افتتح الشاعر قصيدته بصيغة استفهامية إنكارية: "أَمِنَ المنونَ وريبها تتوجع؟"، فجاء البدء بالهمزة ليعكس حيرة وجدانية ودهشة حزينة، ويهيئ المتلقي للدخول في عالم الألم (السباعي، ١٩٩١، ص. ١١٢). وتُعدّ "المنون" من الألفاظ ذات الجرس الصوتي الثقيل، حيث النون والميم تعززان نغمة الفقد والرغبة. ثم تأتي كلمتا "تتوجع" و"يجزع" متقابلتين في بنيتهما الصرفية (على وزن "يتفعّل")، مما يخلق نوعاً من التوازي الصوتي والإيقاع الداخلي، ويمنح البيت توازناً موسيقياً يعكس اضطراب الشاعر النفسي (حمودة، ٢٠٠٠، ص. ٦٧). كما أن استعمال الفعل "تتوجع" بصيغة المضارع المضاعف يوحى باستمرارية الألم وامتداده، وهو ما يتماشى مع سياق الرثاء الطويل. أما القافية الموحدة في (تتوجع / يجزع) فهي تحمل في صوتها المهموس ختاماً حزيناً، يجعل الموسيقى الشعرية انعكاساً دقيقاً لحالة الشاعر الشعورية. بهذا يتجلى أن الجماليات البنيوية في هذا المطلع لا تقوم على التراكيب فقط، بل تنبع من انسجام دقيق بين الإيقاع والدلالة والانفعال، وهو ما يُعدّ سمة مميزة لهذا النص الفريد في رثاء الأبناء. (أبو حمدة، ١٩٩٥، ص. ١٥).

تمثل الموسيقى الداخلية (الإيقاع) بُعداً جوهرياً في البنية الصوتية للقصيدة، إذ تُضفي عليها جرساً خاصاً ينبع من تناغم الحروف وتكرار الكلمات وتكثيف الإيحاءات الصوتية داخل البيت الواحد. وقد برز هذا الإيقاع في عينية أبي ذؤيب الهذلي من خلال اختيار الشاعر لألفاظ جزلة وغريبة، واستخدام التكرار الفني كما في "أودي بني"، مما يعزز الشعور بالفقد، ويؤكد عمق التجربة الشعورية. وتُجسّد هذه الموسيقى النفس المضطربة والانفعال المتوتر، فتعبّر عن الحزن بأسلوب يتجاوز الشكل إلى الجوهر، وتحوّل القصيدة إلى نغمة شعورية متدفقة، تجعل الإيقاع الداخلي أصدق تمثيل لحالة الشاعر الوجدانية (حنفي، ١٩٨٧، ص. ١٣٧).

٣ - البنية الصرفية

تبرز البنية الصرفية في "عينية أبي ذؤيب الهذلي" تماسكاً أسلوبياً وشعورياً نابعاً من حسن توظيف الأفعال والأسماء وفق السياق التعبيري للقصيدة. وقد هيمن الفعل الماضي بشكل لافت، بما يعكس انغماس الشاعر في استعادة تجربته الحزينة واستحضار لحظة الفقد. فالأفعال الماضية هنا لا تُستخدم زمنًا فحسب، بل تؤدي وظيفة دلالية توثّق الأحداث الماضية، وتجسّد مرارة الذاكرة. كما يوظّف الفعل المضارع للدلالة على استمرار الحزن والقلق في الحاضر، فيما يلاحظ التناوب بين الفعلين الماضي والمضارع لإبراز

المفارقة الزمنية بين زمن الموت وزمن الألم المستمر. أما فعل الأمر، فقد ورد نادراً ليعبر عن توجه نحو المستقبل، رغم قتامة الأفق.

من جهة أخرى، استخدم الشاعر صيغ الأسماء باقتدار بلاغي، فبرز اسم الفاعل للدلالة على فاعلية بعض القوى الزمنية كـ "معتب" و "شاحب"، بما يعكس أثر الموت على الجسد والنفس. كما برز اسم المفعول ليُجسد المفعولية والانكسار أمام حوادث الدهر، كـ "مفجع" و "ممنوع"، تعبيراً عن صدمة الفقد. وأما صيغ المبالغة فقد استعملت لتأكيد المعاني، وتضخيم الصور الشعورية، وإبراز شدة الفجعة والانفعال الداخلي. تعكس هذه الصيغ الصرفية، مجتمعة، البناء الشعوري المتوتر الذي تنبني عليه القصيدة، وتُجلي أثر الحزن في تشكيل التعبير الشعري (الراجحي، ٢٠٠٢، ص. ٨١).

٤ - البنية التركيبية

تميّزت عينية أبي ذؤيب بتنوّع الأساليب النحوية بين الجمل الخبرية والإنشائية، مما أضفى على النص عمقاً تعبيرياً يعكس صدق التجربة الشعورية. فقد برزت الجمل الخبرية المؤكدة بأدوات مثل "إن"، "قد"، والتوكيد اللفظي، لتعزيز معنى اليقين والثبات في وصف الفجعة، في حين جاءت الجمل المنفية نادرة، ما يعكس تسليم الشاعر لحقيقة الموت بدلاً من إنكارها. وتنوّعت الأدوات الإنشائية أيضاً، لا سيما الاستفهام الذي شكّل مفتاح القصيدة، فعبّر عن حيرة الذات الشاعرة وقلقها من المصير والموت، أما صيغة الأمر فقد وردت لمرة واحدة لتُحيل إلى بعد زمني مستقبلي، يتأمل فيه الشاعر حتمية الموت ومكان وقوعه. وكما ورد الإنشاء غير الطلبي، كالقسَم، ليؤكد صدق الشاعر في وصف المعاناة، ويقوّي أثر النص في المتلقي.

كل ذلك يشير إلى أن البنية النحوية في القصيدة لم تكن مجرد تراكيب لغوية، بل كانت أداة فنية معبرة عن الانفعال، وتسهم في بناء المعنى الكلي للنص، وترسّخ الطابع التأملّي الحزين الذي يطغى عليه، مما يدلّ على وعي الشاعر باستثمار الإمكانيات النحوية لخدمة تجربته الوجدانية (السامرائي، ٢٠١٩، ص. ١٩١).

أ - تسلسل الأفكار

يتميّز بناء القصيدة بتدرّج عاطفي دقيق، حيث تبدأ القصيدة بالاستفهام والدهشة والتوجّع، وهو ما يعكس حالة الصدمة الأولى من الفقد، إذ يقول: "أمن المنون وريبها تتوجّع"، ثم يتصاعد التعبير تدريجياً من وصف الحزن والأسى إلى تصوير تجربة الموت من خلال أبنائه الذين فقدهم، ثم ينتقل الشاعر إلى وصف مشاهد رمزية من عالم الحيوان تعكس موقفه من الموت وصراعه مع القدر. كل مقطع من القصيدة يُقضي إلى ما بعده بطريقة تتابعية شعورية متماسكة، تجعل النص وحدة فنية متصلة، حيث تتوالى الانفعالات بشكل طبيعي دون تعسف أو انقطاع (أبو حمدة، ١٩٩٩، ص. ٥٤).

ب - تقسيم النص

يمكن تقسيم القصيدة إلى ثلاث وحدات تركيبية كبرى، تشكّل فيما بينها تسلسلاً منطقيًا شعوريًا مترابطًا، يجسّد مراحل التجربة النفسية التي مرّ بها الشاعر:

١ - الافتتاح الحوار التأملي: في هذه المرحلة، يبدأ الشاعر بأسلوب استفهامي توجّعي، يتساءل فيه عن سر الألم والمعاناة: أَمِنْ المنونِ وربِّها تتوجّع؟ ثم يدخل في حوار قصير مع زوجته "أميمة"، التي تُعبر عن قلقها على حاله، وتُلاحظ علامات الهمّ والشحوب التي بدت عليه. هذا الحوار يُضفي بُعدًا دراميًا على النص، ويُمهد لانفجار العاطفة، دون الوقوف على الأطلال أو التمهيد بالغزل كما في القصائد الجاهلية المعتادة (حسين، ٢٠٠٠، ص. ٨٤).

٢ - مقطع الرثاء المباشر: في هذا القسم، يُفجّر الشاعر حزنه العام برثاء أبنائه الخمسة الذين قضوا نحبهم فجأة. يستعرض موتهم كأنه عرض تراجمي متلاحق، مستخدمًا أفعالاً ماضية متكررة، مثل: (أودى - ودّعوا - سبقوا - شربوا). ويكثر من صور الحزن واللوعة، ويُسقط شعوره على الحيوانات والنباتات والطبيعة كلها، فيصور الحمر الوحشية، والثيران، والنهر، ليحاكي فجيعته الخاصة في صور رمزية تعكس تشظي الذات وتفكك العالم من حوله. هذا المقطع هو قلب القصيدة النابض، ومنبع الانفعال والشجن، تتخلله صيغ إنشائية (استفهام، أمر) تدل على التوتر والقلق الوجودي (أبو حمدة، ١٩٩٩، ص. ٦٣).

٣ - مقطع الحكمة والتأمل الوجودي: في القسم الأخير، ينتقل أبو ذؤيب من الحزن الشخصي إلى تأمل فلسفي أوسع في حقيقة الموت ومصير الإنسان. هذا الانتقال يمثل ذروة النضج الانفعالي والفكري، حيث يُسلم الشاعر بالمصير الحتمي، ويُعبر بحقيقة فناء البشر جميعًا. وهو ما يجعل من القصيدة وحدة شعورية متكاملة، لا مجرد رثاء، بل تجربة إنسانية كاملة تتدرج من الألم إلى الفهم، ومن الحزن إلى التسليم. وهذا التقسيم لا يظهر عبر عناوين أو فواصل مرئية، بل يُستنتج من تحولات الشعور، والتغير في نبرة الخطاب، وتدرج الصور الشعرية. هذا التقطيع البنيوي يُعد أحد مظاهر النضج الفني للقصيدة (عفيفي، ١٩٨٦، ص. ٢٠٢).

ج - التكرار

يُعد التكرار من أبرز السمات الأسلوبية في شعر أبي ذؤيب الهذلي، ويؤدي دورًا فنيًا وجماليًا مهمًا في بناء القصيدة من حيث الإيقاع والدلالة، ويتنوع إلى ثلاث صور رئيسة:

١ - تكرار الحرف (الإيقاع الصوتي الداخلي)

يُعد تكرار الحروف من أبرز الظواهر الإيقاعية في شعر أبي ذؤيب، ويأتي غالبًا لخدمة الجو الشعوري الذي تعيشه الذات الشاعرة. في عينيته، يُلاحظ تكرار حرف العين في أغلب الأبيات، وهو من الحروف الحلقية ذات الجرس الحزين، مما يُحدث تناغمًا صوتيًا يتلاءم مع موضوع الرثاء. هذا التكرار ليس زخرفًا صوتيًا، بل يُسهم في تكثيف الشعور بالفقد، إذ تمثل العين هنا رمزًا للبكاء والأنين، وتُحدث في نفس المتلقي توازنًا صوتيًا مع ألم الشاعر الداخلي، فيغدو التكرار فعلًا دلاليًا (ربابعة، ٢٠١١، ص. ٥٢).

٢ - تكرار الكلمة (تكثيف المعنى والانفعال)

أحد أبرز عناصر البنية التركيبية في القصيدة هو استخدام التكرار، سواء في الكلمات (مثل: "أودى بني") أو البنى التركيبية (كالاستفهام، والنداء، والتوكيد اللفظي). فالتكرار هنا ليس مجرد وسيلة للتأكيد، بل يُسهم في خلق إيقاع داخلي مؤثر، ويعكس اضطراب الحالة الشعورية، ويبرز هول الفاجعة. كما أن أدوات الربط (كالضمائر المتصلة، والتعابير المتواترة) تشدّ أبيات القصيدة إلى سياق شعوري وفني موحد. فكل بيت يُضيء الذي بعده، دون انقطاع في السرد العاطفي (الطيب، ١٩٨٥، ص. ٢٧٢). تتكرر في القصيدة كلمات مفتاحية مثل: "المنية" و "أودى بني"، وهي كلمات محمّلة بالدلالة الوجدانية، إذ تُعيد المتلقي إلى مركز الشعور في كل مرة. فالشاعر لا يكرر هذه الكلمات إلا لترسيخ الفاجعة وتثبيت وقعها في النفس، وتحقيق نوع من التكرار الانفعالي الذي يُعبّر عن الصدمة وامتداد الحزن في الوجدان. إن إعادة هذه الكلمات يُنتج نوعاً من الوقع النفسي والتأثير البلاغي، إذ يجعل من التكرار وسيلة للتأكيد على غياب الأحبة وضياح العزاء (عاشور، ٢٠١٢، ص. ٢١).

٣ - تكرار الجملة (التماسك الفني والوحدة الشعورية)

يُستخدم تكرار الجمل في القصيدة لتوليد نغمة جنائزية مستمرة تحيط بالنص وتضبط إيقاعه الشعوري والفكري. من أبرز الجمل المتكررة: "والدهر لا يبقى على حدّثانه"، وهي جملة تتردد لتشكل مركزاً بنيوياً يدور حوله المعنى، وتعكس انكسار الشاعر أمام سطوة الزمن. هذا التكرار يُحقق وظيفة بلاغية في إحداث الترابط بين المقاطع، وخلق وحدة شعورية تُشبه الحلقة المغلقة التي يبدأ منها الألم ويعود إليها، مما يُضفي على القصيدة كثافة تأملية وفنية (رابعة، ٢٠١١، ص. ٥٨). وكما يقول أبو ذؤيب الهذلي:

وَالدَّهْرُ لَا يَبْقَى عَلَى حَدَثَانِهِ   جَوْنُ السَّرَاةِ لَهُ جَدَائِدُ أَرْبَعٍ
وَالدَّهْرُ لَا يَبْقَى عَلَى حَدَثَانِهِ   شَبَبٌ أَفْزَتْهُ الْكِلَابُ مَرْوَعٌ
وَالدَّهْرُ لَا يَبْقَى عَلَى حَدَثَانِهِ   مُسْتَشْعِرٌ حَلَقَ الْحَدِيدِ مُقْنَعٌ

(أبو ذؤيب الهذلي، ٢٠١٤، صص. ٥٠ - ٥٥)

٥ - البنية الدلالية في عينية أبي ذؤيب الهذلي

تمثل عينية أبي ذؤيب الهذلي إحدى أرقى نماذج المراثي في الشعر الجاهلي، لا من حيث صدق العاطفة فحسب، بل لما تنطوي عليه من بنية دلالية غنية، تتأسس على محاور تتشابك معاً لتشكل نسيجاً شعورياً وفكرياً بالغ العمق.

أ - الموت والفقد: البؤرة المركزية لتجربة الشاعر

تشكّل ثنائية الموت والفقد المحور الدلالي الأبرز في القصيدة، حيث يستهل الشاعر نصه بالسؤال الموجه:

أَمِنْ الْمُنُونِ وَرِيْهََا تَوَجَّعُ؟   وَالدَّهْرُ لَيْسَ بِمُعْتَبٍ مِنْ يَجَزَعُ

ليدخلنا مباشرة في مأساة الفقد. فالموت هنا ليس نهاية طبيعية، بل قوة غادرة، تفتك بالأبناء دون إنذار. يقول:

وإذا المنية أنشبت أظفارها   ألفت كل تميمة لا تنفع

وهي صورة تمنح المنية هيئة وحشية، ذات مخالب قاتلة. أما الفقد، فلا يفهم في سياق هذه القصيدة بوصفه غياباً فحسب، بل هو انهيار داخلي تام، وتحول وجودي. يتكرر قوله: "أودى بني"، بما يعكس تمركز الأبناء في قلب التجربة الوجدانية، ويضيف على الحزن طابعاً وجودياً شاملاً، يتجاوز الظرف الشخصي إلى مأساة كونية (رابعة، ٢٠١١، ص. ٥٢).

ب - الصبر والجزع: توتر الشعور بين الانكسار والتجلد

تمثل البنية الانفعالية في القصيدة لوحة متداخلة من الصبر والجزع والتجلد، فالشاعر، وقد غمره الأسى، لا يستسلم تماماً لليأس، بل يسعى إلى امتلاك زمام نفسه، فيقول:

ولقد أرى أن البكاء سفاهة   ولسوف يُولعُ بالبكا من يفجعُ

وهي عبارة تُبنى بتوكيد شعوري قاطع عبر "لقد" و"أن" و"سوف"، ما يدل على تأمل ناضج في جدوى الانهيار. ورغم نبرة الحزم هذه، فإن النص لا يخلو من مظاهر التأزم النفسي، يتجلى ذلك في التكرارات والأسئلة والحوارات الداخلية، التي تكشف أن صبره ليس صخراً صلباً، بل مقاومة موجعة. يقول أيضاً:

وتجلدي للشامتين أريهم   أني لرب الدهر لا أتضععُ

وهو بيت يُظهر أن الثبات ليس طبعياً، بل فعلٌ متكلف، يكشف عن تناقض الذات الشاعرة بين الانكسار والمجاهرة بالصمود (أبو حمدة، ٢٠٠٦، ص. ٨١).

ج - من رثاء الفقد إلى تأمل المصير

لا تقف القصيدة عند حدود المصاب الشخصي، بل تترقى شيئاً فشيئاً نحو تأمل فلسفي في طبيعة الوجود، وتجعل من مأساة الشاعر نموذجاً عاماً لمأساة الإنسان مع الموت والفناء. تتكرر عبارة: "والدهر لا يبقى على حدثانه" في أبيات عديدة، فتتحول إلى لازمة دلالية تشير إلى حتمية التحول، وسقوط المجد. وتبلغ هذه الرؤية أوجها حين يقرر الشاعر حقيقة أن الجميع سيُفجع ويُبكي عليه:

ولبأتين عليك يومٌ مرةً   يبكي عليك مقنعا لا تسمعُ

فتُصبح القصيدة مرآةً للقدر الإنساني، لا مجرد مرثية شخصية. هذا التحول من البكاء إلى الرؤية والتأمل، ومن النذب إلى الحكمة، يجعل النص نصاً تأملياً يتجاوز الزمان والمكان، وينطق باسم الإنسان ككائن فان (القط، ١٩٩١، ص. ١٤١).

د - الحقول المعجمية: دلالات مضمرة في شبكة لفظية متماسكة

تنوزع الحقول الدلالية في القصيدة بين أربعة محاور: الموت، ويتجلى في كلمات مثل: المنية، أودى، فودعوا، المصراع، الظفر؛ والزمن: الدهر، الأيام، الحدثان، الليل، كل يوم؛ والحزن: الغصة، الدمع، الشحوب، الهم، التوجع؛ ثم الحكمة: علمت، رأيت، أرى، أدركت. هذا التنوع في الحقول المعجمية ليس ترفاً لغوياً، بل جزء عضوي من البنية النصية التي تعبر عن تطور المشاعر من الحزن إلى الوعي، ومن الرثاء إلى التأمل. فالكلمات لا تؤدي دوراً دلالياً وحسب، بل تتشابك لتنتج إيقاعاً معنوياً يعمق التجربة

الشعرية. بهذا، يبرع أبو ذؤيب في تحويل الألم إلى معرفة، والشكوى إلى تأمل (إسماعيل، ١٩٨٦، ص. ١١٩).

٦ - خاتمة القصيدة: تقابل البطولتين وتكتيف الحكمة
تتميز خاتمة عينية أبي ذؤيب الهذلي بجمالية بنوية عالية، تُجسّد انغلاقاً درامياً محكماً يُعيد ترتيب عناصر الرثاء والبطولة والموت ضمن رؤية شعرية ناضجة. فبعد أن ينقلنا الشاعر في معظم القصيدة عبر مسارات الألم والفقد والتأمل، تختتم القصيدة بمشهد قتالي متخيل، يُبرز فيه الشاعر صورة بطلين يتقابلان في مبارزة تنتهي بموت أحدهما. يقول:

فتناديا وتواقفت خيلاهما   وكلاهما بطل اللقاء مخدعُ
وكلاهما قد عاش عيشة ماجدٍ   وجنى العلاء لو أن شيئاً ينفعُ

في هذه الخاتمة يتجلى التحول من رثاء الأبناء إلى تصوير الموت كقدر مشترك، لا يفرق بين الشجعان والضعفاء، والأغنياء والفقراء. ويُعلّف الشاعر هذا المشهد بألفاظ فيها إيقاع متين ورنه حزينة، تُضفي على الختام بعداً مأساوياً متأملاً، ينهض على التقابل بين البطولة والعجز أمام الموت. كما أن إعادة ظهور أداة الشرط "لو" في البيت الأخير: "لو أن شيئاً ينفع" تُعيد المتلقي إلى صدمة البداية، وتربط النهاية بالافتتاح، في حركة دائرية محكمة تنتمي إلى جماليات البناء العضوي. هذه النهاية تُعبّر عن استسلام الكائن الإنساني أمام جبروت الموت، ما يمنح النص بُعداً تأملياً يخلد في الذهن (ربابعة، ٢٠١١، ص. ٦٠).

٢. أهم نتائج البحث

أبرز البحث جماليات مرثية أبي ذؤيب الهذلي من النواحي البلاغية والبنوية والدلالية، وتوصل إلى النتائج الآتية:

١. تمثل مرثية أبي ذؤيب الهذلي أنموذجاً شعرياً فنياً متكاملًا في رثاء الأبناء، يمتاز بجماله التعبيري وعمقه الإنساني.
٢. اتّسمت القصيدة بصدق عاطفي نادر، وقدرة على تحويل الحزن الشخصي إلى خطاب كوني تأملي.
٣. وظّف الشاعر الأساليب البلاغية (الاستعارة، والتشبيه، والكناية) بصورة إبداعية، عكست عمق الانفعال وتجذّر المعنى.
٤. بُنيت القصيدة على تسلسل شعوري متماسك بدأ بالدهشة، وانتهى بالحكمة والاستسلام للمصير، ما منحها وحدة فنية متكاملة.
٥. أسهم الإيقاع الخارجي (بحر الكامل، وقافية العين) في إضفاء نغمة حزينة ملائمة لغرض الرثاء.
٦. كشفت البنية الدلالية عن ثنائيات متقابلة مثل: الحياة/الموت، والجزع/الصبر، والتأمل/الانفعال، مما منح النص عمقاً وجودياً.
٧. جاء التكرار بأنواعه (الحرفي، واللفظي، والتركيب) عنصراً وظيفياً، لا زخرفاً، يُكثّف الألم ويعزّز الشعور بالصدمة.

٨. جسدت الحقول المعجمية بنية لغوية دقيقة متشابكة، تعمقت عبر معاجم الموت، الزمن، الحزن، التأمل.

٩. تحوَّلت الخاتمة إلى مشهد رمزي درامي يُكثِّف رؤية الشاعر عن مصير الإنسان، ما يعكس جمالاً في البناء الختامي.

١٠. تُعدُّ هذه المراثية وثيقة وجدانية فنية تُبرز جماليات الرثاء في الشعر الجاهلي، وتُظهر وعي الشاعر بفن الصياغة والتأثير.

التوصيات

يوجَّه البحث جملة من الإرشادات للباحثين والمهتمين بدراسة الشعر الجاهلي عموماً، ومراثي الهذليين خصوصاً، تتمثل في:

١. الاهتمام بتحليل مراثي الهذليين بوصفها نماذج فنية مؤثرة تُقدِّم رؤية وجودية للحياة والموت.
٢. توظيف المناهج النقدية الحديثة، مثل التحليل السيميائي أو التداولي، لدراسة مستويات الدلالة في شعر الرثاء.
٣. إجراء دراسة مقارنة بين مراثية أبي ذؤيب ومراثي شعراء مخضرمين آخرين لقياس خصوصية الأسلوب والتجربة.

٣.المراجع

ابن رشيقي القيرواني. (١٩٥٥). العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده (تحقيق محمد محيي الدين). القاهرة: مطبعة السعادة.

ابن منظور، محمد بن مكرم الأنصاري الإفريقي. (د.ت). لسان العرب. بيروت: دار صادر.
أبو حمدة، محمد علي. (١٩٨٣). من أساليب البيان في القرآن الكريم. (ط. ٢). عمان: مكتبة الرسالة الحديثة.

أبو حمدة، محمد علي. (١٩٩٥). في التذوق الجمالي لعينية أبي ذؤيب الهذلي: دراسة نقدية إبداعية (سلسلة النقد الأدبي التطبيقي). الأردن: دار عمار للنشر والتوزيع.

أبو ذؤيب الهذلي. (٢٠١٤). ديوان أبي ذؤيب الهذلي (تحقيق: أحمد خليل الشال). مصر: مركز الدراسات والبحوث الإسلامية.

إسماعيل، عز الدين. (١٩٨٦). الأسس الجمالية في النقد العربي: عرض وتفسير ومقارنة. بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة.

حامد، محمود رزق. (٢٠١١). الأدب العربي وتاريخه في العصر الجاهلي. كفر الشيخ: دار العلم والإيمان للنشر والتوزيع.

حسين، طه. (٢٠٠٠). في الشعر الجاهلي. (ط. ١٠). القاهرة: دار المعارف.

حنفي، عبد الحميد. (١٩٨٧). بنية القصيدة الجاهلية. القاهرة: دار الفكر العربي.

دهنون، فضيلة. (٢٠١٥). الأبعاد الفكرية والفنية في عينية أبي ذؤيب الهذلي (رسالة ماجستير). جامعة بسكرة، الجزائر.

الراجحي، عبد الراجحي. (٢٠٠٢). التطبيق الصرفي (ط. ١). بيروت: دار النهضة العربية. ربابعة، موسى. (٢٠١١). قراءات أسلوبية في الشعر الجاهلي. إربد: دار الكندي. الزبيدي، محمد بن علي الحسيني. (٢٠٠١). تاريخ آداب العرب. بيروت: دار صادر. السامرائي، فاضل صلاح. (٢٠١٩). الجملة العربية تأليفها وأقسامها (ط. ٥). عمان: دار الفكر. الشرعة، عبلة سالم، والسمارات، ياسمين داود. (٢٠١٤). مدخل إلى الشعر العربي القديم. عمان: دار الفكر.

الشريف، عبد الله بن علي. (٢٠١٠). الشعر العربي بين القديم والحديث. بيروت: دار النهضة العربية. الشملان، نورة بنت عبد الله. (١٩٩١). أبو ذؤيب الهذلي: حياته وشعره. الرياض، السعودية: دار شؤون المكتبات.

ضيف، شوقي. (١٩٦٠). الفن ومذاهبه في الشعر العربي. القاهرة: دار المعارف. عاشور، فهد ناصر. (٢٠١٢). التكرار في شعر محمود درويش. بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.

عفيفي، شوقي. (١٩٨٦). فنون الشعر العربي. بيروت: دار النهضة العربية. القرطاجني، حازم. (١٩٦٦). منهاج البلغاء وسراج الأدباء (تحقيق محمد الحبيب بن الخوجة). تونس: الدار التونسية للنشر.

المرزوقي، أبو علي. (١٩٦١). شرح ديوان الحماسة لأبي تمام (تحقيق أحمد أمين وعبد السلام هارون). القاهرة: دار المعارف.

المنزي، عبد الله بن محمد. (١٩٨٧). فن الرثاء في الشعر العربي. بيروت: دار المعرفة. النويهي، محمد. (١٩٩٤). الشعر الجاهلي: منهج في دراسته وتقويمه (ط. ٣). القاهرة: دار المعارف. هديب، فريال عبد الله محمود. (٢٠١٧). عينية أبي ذؤيب الهذلي: قراءة حجاجية في العتبات والتخييل. مجلة دراسات - العلوم الإنسانية والاجتماعية. ٤٤ (١)، ٢٠١ - ٢١٨.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. 1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

د مفهومي استعارې اړتيا او ارزښت

Necessity and Value of Conceptual Metaphor

1. Rahmatullah Hakimi¹

Senior Teaching Assistant, Faculty of Education, Paktika University,

2. Assadullah Nasiri

Senior Teaching Assistant, Faculty of Language, Balkh University

Received: 01/7/2025

Accepted: 31/10/2025

Published: 04/12/2025

Abstract

Metaphor, beyond its rhetorical ornamentation, serves as a fundamental cognitive and communicative tool in human language. Because language lacks the capacity to express all concepts with complete clarity, it often relies on one domain of experience to conceptualize another. This transfer of meaning, known as *conceptual metaphor*, enables abstract and complex ideas to become tangible and comprehensible. By allowing one concept to be understood through another, metaphor provides interpretive clarity, reduces linguistic ambiguity, and enriches communication with literary depth. This study employs a descriptive, library-based method to examine the emergence and nature of conceptual metaphor in linguistic contexts, focusing on its functions, effectiveness, and necessity in human expression. The findings reveal that conceptual metaphor plays a pivotal role in explaining abstract and intangible phenomena, facilitating comprehension, and imbuing language with creativity and aesthetic quality. The discussion highlights that conceptual metaphor is not merely a linguistic device but a vital cognitive mechanism that reflects human perception and

---

¹. Email: rahmatullah.hakime@gmail.com

understanding of reality. Consequently, it contributes both to the intellectual and artistic dimensions of language, making it indispensable in interpreting daily experiences, emotional states, and abstract thought.

Keywords: conceptual metaphor, linguistic communication, abstraction, cognition, aesthetics

لنډيز

استعاره د بلاغي ارزښت ورهاخوا له ژبني فهم او تفهيم سره مرسته کوي. ژبه دومره پراخه مانيزه تومنه نه لري، چې هر څه کټ مټ مانا او تر لوستونکي انتقال کړي؛ نو مجبوره ده په يوه مفهوم د پوهېدا لپاره بل مفهوم را پور کړي. د مفاهيمو د لېږد را لېږد يا پورونې دغه عمليه «مفهومي استعاره»¹ بلل کېږي، چې پر مټ يې ناملوس، انتزاعي، پېچلي مفاهيم حسي او مفهومي کېږي. په يو څه پوهېدل د بل څه د پېژندنې ښه ادرس دی، چې د ژبني ابهام دله منځه وړلو او د مخاطب په غوره پوهولو کې مرسته کوي. دا څېړنه روښانوي، چې د ژبني افهام او تفهيم په نړۍ کې مفهومي استعاره د گڼو ناملوسو او انتزاعي پديدو د تشرېحي ځواک لرلو او ژبني فهم سربېره نا اشنا توب او ادبي رنگ هم لري. دلته (په ژبنيو مسایلو کې د استعارې منځته راتگ، مفهومي استعاره، د مفهومي استعارې مؤثریت، اړتيا او ارزښت) سرليکونو باندې د کتابتوني ډول او تشرېحي ميتود څخه په گټه اخيستنې څېړنيز بحث شوی، چې په پايله کې مفهومي استعاره د ورځني ژوند د گڼو اړخونو، پديدو، انتزاعي مسایلو، قلبي او ذهني تمايلاتو د تفسيرولو او کلام ښکلي کولو له اړخه ارزښتناکه او مېرمه گڼل شوې ده.

آر وپيونه

استعاره، ژبه او استعاره، مفهومي استعاره، د مفهومي استعارې ارزښت

۱. سریزه

د پدیدو تر منځ د بېلابېلو اړخونو او اړیکو کشف د مخیلې قوې کار دی، چې استعاره پکې لوی لاس لري. ژبه تخيلی ځانگړنه هم لري، له دې لارې هم د نړۍ د درک توان لري. معاصرې ژبپوهنې په ځانگړي ډول ادراکي ژبپوهنې دا روښانه کړه، چې استعاره د انساني ادراک مهمه وسیله ده. جورج لیکاف او جانسن په ګډه د (استعارې چې موږ ورسره ژوند کوو)^۲ تر سرلیک لاندې یو بشپړ اثر پرې ولیکه، چې استعاره یې د کلامي زینت وړها خوا په ادراکي علومو په ځانگړي ډول ادراکي ژبپوهنه کې د انساني ادراک مهم فکتور او د ژوند کولو وسیله وګڼه. په پښتو ادب کې د بلاغي علومو له اړخه په استعارې ګڼ بحثونه شوي دي او د شعري زینت مهم عنصر ګڼل شوی دی. له ژبني اړخه ډاکتر ښکلي د «ژبپوهنې نظریې» اثر کې د «استعاره د انسان د ادراک وسیله ده» او رحمت الله حکیمي د علومو اکاډمۍ اړوند کابل مجلې د ۱۳۹۸ ل په لومړۍ ګڼه کې د «استعارې کیف» تر سرلیک لاندې د ادبي او ژبنيو استعارو په توپیر او ارزښت د مقالو په کچه خبرې کړي دي؛ ولې په ځانگړي ډول د مفهومي استعارې په ارزښت د مقالې او اثر په کچه خبرې نه دي شوې، یوازې د ډاکتر اجمل ښکلي د پوهاندۍ اثر «د ادراکي ژبپوهنې په رڼا کې د پښتو ګرامر څېړنه» کې د مفهومي استعارې او د هغه د بېلګو لنډه یادونه شوې ده.

بلاغي علوم د استعارې بنسټ په ورته اړیکو او تشبیه ولاړ ګڼي؛ خو استاد ښکلي د لیکاف او جانس له قوله لیکلي: «دا استعارې دا دودیز تعریف ځکه سم نه دی، چې استعاره یوه کلمه نه، بلکې یو رغښتی مفهوم دی او د یوه مفهوم لپاره د بلې مفهومي دایرې د مفاهیمو پورونه ده.» (ښکلي، ۱۴۰۱، م. ۱۸۶)

استعاره په بلاغي علومو کې د تخیل رامنځته کېدا او ښکلا زېږونې بهرینه ذریعه او د کلام د نااښتوب او هنریت ځانگړې لار ده؛ مګر په ژبپوهنه کې د مفاهیمو د تعبیر او درک کولو بنسټیز عنصر بلل کېږي، ځکه ژبه د ګڼو منځپانگو د تفسیر او توضیح لپاره ټاکلي ژبني عناصر نه لري؛ نو مجبوره ده چې له مفهومي استعارې څخه کار واخلي. دا سمه ده، چې استعارې د مفاهیمو په لېږد را لېږد کې بنسټیزه ژبني دنده لري؛ ولې ادبي نقش یې هم خورا بارز دی، ځکه اساس یې په نااښتوب، غیر عادي والي او ښکلا کې پټ دی. رحمت الله حکیمي لیکي د ژبنيو او ادبي استعارو په توپیر کې لیکي: «ادبي استعارې د تخيلی قوې پر مټ جوړېږي او د عادي استعارو موخه یوازې افهام او تفهیم وي نه خوند او لذت.» (حکیمي، ۱۳۹۸، م. ۱۰۰)

په معاصره ژبپوهنه کې د ژبنيو استعارو اړتیا په دې محسوسه شوه، چې له مانیز اړخه د انتزاعي او پېچلو مفاهیمو درک کول د ژبې لپاره یو چلینج ؤ، همدې ستونزې پوهان اړ کړل، چې د دې ډول مفاهیمو د مانیز تعبیر لپاره یوه لار پیدا کړي، هغه وو، چې په استعاره یې منګولې ټینګې کړې او دا یې روښانه کړه، چې زموږ چلند، طرز تفکر او ژبه د استعارې په جال کې نښتې ده، چې په ژبني افهام او

تفهیم کې باید ګټه ترې واخیستل شي. دا باید روښانه شي، چې مفهومي استعاره د مفاهیمو په درک څومره مرستندویه ده؟ ولې د ځینو مفاهیمو د تعبیر لپاره د استعارې غېږې ته پناه وړو او د مفهومي استعارې اړتیا او ارزښت په څه کې دی؟ ژبني افهام په مفهومي کولو ولاړ دی، چې مفهومي استعاره په کې ستر نقش لري او له دې ورها خوا د کلام په رنگینۍ او غیر عادي والي کې خپله دودیزه چاره تر سره کوي. دا چې مفهومي استعاره د تفهیم او نا اشنا کلام جوړولو بنسټیز توکی دی؛ نو همدې ته په پام په دې مقاله کې د کتابتوني ډول، تحلیلي او تشریحي میتود څخه په ګټه اخیستنې د مفهومي استعارې په پېژندنه، اړتیا، ارزښت او مؤثریت څېړنیز بحث کوو.

۲. په ژبنيو مسایلو کې د استعارې منځته راتګ

ژوند د ګڼو استعارو کور دی، کوم چې د ژبې په وسیله په افهام او تفهیم کې را برسېره کېږي. له ژبني اړخه موږ له استعارې او استعاره له ژوند سره تړلې ده. محمد حسن عسکري وايي: «استعاره هغه وسیله ده، چې انسان او کائنات یو په بل کې مدغم کوي او دا د انساني ژوند له رګونو څخه را څاڅي، له استعارې څخه انحراف له ژوند څخه انحراف دی.» (رشیدي، ۱۳۹۳، م. ۲۴)

په ادبي استعاره کې د مشابهت اړیکې ته په پام د یوې کلمې په ځای بله کلمه راوړل کېږي، ولې په ژبني. په ځانګړې ډول مفهومي استعاره کې په بشپړ ډول د مفاهیمو لېږد را لېږد صورت نیسي، هغه که د ګرامر په هر جوړښت کې وي. مفهومي استعاره د تشابه له اصل نه ورها خوا د مفاهیمو تر منځ نورې ګڼې اړیکې لکه: (مجاز، مجاورت، تناسب، تعامل، تضاد... او نور) را برسیره کوي. (Metaphors We Live By) اثر کې لیکاف او جانسن د (مفاهیم چې موږ ورسره ژوند کوو / Concept We Live By) تر سرلیک لاندې بحث کې له مفاهیمو سره د ذهني تعامل په اړه ګټورې خبرې کړي دي لیکي: «زموږ ذهن ډېری مفاهیم او تجربې په نورو پېژندل شویو او پوهېدونکو مفاهیمو مفهومي کوي. استعاره یوازې د ادب پورې محدوده نه ده؛ بلکې په ورځني ژوند کې هره ورځ کارول کېږي، موږ د ژوند په بېلا بېلو برخو لکه (سیاست، پیسو، محبت، حتی ورځنیو خبرو) کې ترې ګټه اخلو.» (Lakoff, G. & Johnson, M. 1980, p.3)

د لیکاف خبرې دقیقې دي، له ژبې نیولې تر کړو وړو او طرز تفکر پورې مو استعاره ملګرې ده، له استعارې پرته نړۍ نشو درک کولای. ادراکي ژبپوهان لیکاف او جانسن لیکي: «استعاره یوازې یوه ادبي وسیله نه ده، چې په شاعري یا نثر کې ښکلا رامنځته کوي، بلکې د انسان د فکر کولو، ژبې او نړۍ د پوهې یوه اساسي برخه ده، چې زموږ د ورځني ژوند په هر اړخه کې فعالیت کوي.» (Lakoff, G. & Johnson, M. 1980, p.52)

د لیکاف او جانسن څېړنې د ژبنيو استعارو په اړه دقیقې دي. استعاره د مفاهیمو په درک کې لوی لاس لري، تر دې پورې، چې په غیر ارادي ډول یې د انسان طرز تفکر او چلند استعاري کړی دی. په ژبني افهام کې ګڼې استعارې موجودې وي؛ ولې ویناوال ته د ډېر تکرار له وجې مفهومي حقیقت

ښکاري، حال دا چې د مقصودي مفهوم لپاره به دا يو را پور شوی مفهوم وي. ژبنی او مفهومي استعارې له ټولنې او کلچر سره ټينگې اړيکې لري کومې د همغه ټولنې د ويونکو په ژبه کې را برسېره کېږي، يو ډول ميثاقي ارزښت لري، ممکن د يوې ټولنې ژبنی استعارې له بلې ټولنې سره متفاوتې وي. يو څه بايد روښانه شي، هغه داچې ژبنی استعارې او ادبي استعارې په خپل خپل ځای کې د ارزښت وړ دي. ژبنی استعاري د افهام او تفهيم په غرض او ادبي استعارې د ښکلا زېږونې او روحې خوښۍ په موخه يو څه مفهومي کوي. دوکتور سروش شميسا دا ډول استعارې په ژبه کې مروجې او عادي گڼي، د ادبي استعارو موقف پرې لوړ بولي، په پايله کې ليکي: «د ليکاف خبرې دقيقاً مهمې دي، مگر موږ د ادبي استعارو له سنتي موقفه نه شي بې پروا کولای.» (شميسا، ۱۳۹۳، م. ۴).

۳. مفهومي استعاره^۲

هغه عمليه چې د يوه مفهوم د تفسير، تحليل او پوهېدا لپاره بل مفهوم را پور کړي مفهومي استعاره بلل کېږي. يو مشخص مفهومي ډومين د بل ډومين په واسطه توضيح او سپړل کېږي. هغه پېچلی مفهوم چې ژبه يې د تفهيمولو توان نه لري، د مفهومي استعارې پر مټ مفهومي کېږي. دا استعاره د نامحسوس، انتزاعي او پېچلي جهان د تفسير، تفهيم او درک لپاره له يوه حسي او ملموس جهان څخه مفاهيم را پوروي. که دا عمليه مو په ژور ډول په تخيلي مزل روان کړي ادبي استعارې او که يوازې مو په غير مستقيم ډول په مفاهيمو پوه کړي ژبنی استعارې رامنځته کوي. استاد ښکلی د ليکاف او جانسن له انده ليکي: «استعاره يوازې په ادبي ژبې پورې محدوده نه ده، بلکې د ورځني ژوند برخه ده او آن د انسان د ادراک لويه برخه پر استعاره ولاړه ده.» (ښکلی، ۱۴۰۱، م. ۱۸۶)

د مفهومي استعارو په وسيله ويناوال او ليکوال کولای شي خپل ژور احساسات، تجربې، مشاهدې او مفاهيم تر لوستونکي ورسوي، همدې ته په پام يې ادبي ارزښت هم لوړ دی، ځکه انتزاعي او له حواسو لرې مفاهيم را نږدې، حسي او انځوريز کوي. څه چې زموږ حواسو ته نږدې شي، د هغې درک راته اسانه کېږي، له هغې سره روحي سکون او خوښي موجوده وي، چې په ادبي اړخ کې دغه سکون ښکلا او په ژبني اړخ کې په غير مستقيم ډول حواسو ته د يو څه را نږدې کول، د هغې فهم او درک غوره پوهاوی رامنځته کوي. مفهومي استعاره بېلا بېل ډولونه لري لکه لوريژي، وجودي او رغښتي. دلته يې موږ د ډولونو له تشرېح تېرېږو. يوازې په بېلگه ييز ډول د مفهومي استعارې اړتيا او ارزښت په گوته کوو، هغه که د مفهومي استعارې په هر ډول کې راځي؛ تر څو روښانه شي چې ژبه په وينا، عمل، چلند او د ويناوال د طرز تفکر په انتقال کې استعارو ته څومره اړتيا لري؟ د مفاهيمو په درک کې راسره څومره مرسته کوي؟ لاندې فرقو ته پام وکړئ:

² - Conceptual Metaphor

- I. ژوند استعاري دی.
- II. ژوند له استعارو ډک دی.
- III. د ژوند سمندر له استعارو ډک دی.

په لومړۍ فقره کې استعاره د ژوند د انتزاعي مفهوم ستاینوم گرځېدلې؛ ولې د ویناوال موخه داده، چې د ژوند هر اړخ استعاري وښيي. مگر لوستونکي ته د پورته جملې درک سخت دی. یو خو د (ژوند) کلمه له مانیز اړخه په انتزاعي فضا کې ولاړه ده او بل دا چې د استعارې په انتزاعي کلمې سره موصوف شوې؛ نو اورېدونکي او مخاطب د ویناوال د زړه دې مفهوم ته نشي رسېدلای، چې هېڅ شی او پدیده ذاتاً تکلمېدونکې نه ده، بلې ته اړه ده.

په ژوند کې د راکړې ورکړې پروسه مستمره وي، حتا تر دې پورې چې ژبې ته هم داخله شوې، چې په غیر ارادي ډول زموږ فکر، وینا او عمل استعاري رنگ اخیستی؛ نو اصلاً موږ په استعاري چاپیریال کې اوسېږو. له مانیز او مفهومي اړخه په لومړۍ فقره لوستونکي څنگه پوه او قانع کړو؛ دلته مفهومي استعارې ته اړتیا پېښېږي، چې پور په پور راته یاده فقره زموږ حواسو ته را نږدې او مفهومي کوي. ددې لپاره چې ژبه د گڼ استعاري ژوند مفهوم لوستونکي ته ورسوي؛ نو لومړی استعاره د مطروف غوندې فرض کوي او له ژوند څخه ظرف جوړوي. څنگه چې موږ د ظرف او مطروف تر منځ د ډکوالي پروسه محسوس کړې او تجربه کړې؛ نو د (ډکوالي) مفهوم مو د استعارې د مطروف ښودلو او ژوند توصیفولو لپاره را قرض کوو، وایو: «ژوند له استعارو ډک دی.» اوس گڼ استعاري ژوند څه نا څه درک شو. لوستونکي دومره پوهېږي، چې د ژوند هر اړخ استعارې لري او د یو ظرف غوندې له استعارو ډک دی. د دې لپاره، چې د (ظرف) کلمې ابهام هم ختم شي، چې کوم ظرف؟ څه ډول ظرف؟ بیا ویناوال فکر کوي، چې له اوبو څخه مو د سمندر، ویالې او پیالې ډکوالی لیدلی؛ نو اوس له دې کلمو څخه کومه یوه د ظرف لپاره انتخاب کړو، چې د ژوند پراخه مفهوم واخلي؛ نو له پورته کلمو څخه د (سمندر) کلمې مفهوم را پور کوي او داسې وایي: «د ژوند سمندر له استعارو ډک دی.» د مفهومي استعارې پر مټ لومړی د گڼ استعاري ژوند د توصیف لپاره د (ډک) کلیمې په مفهوم سره ژوند مفهومي او ظرف فرض کړای شو؛ بیا د دې لپاره چې دا ظرف لوستونکي ته لا عیني او حسي کړي؛ نو د ژوند پراخه مفهوم لپاره یې (ویاله او پیاله) نه؛ بلکې د (سمندر) مفهوم را پور کړو او لوستونکي ته یې گڼ استعاري ژوند په دې جملې «د ژوند سمندر له استعارو ډک دی.» سره مفهومي کړو. دلته وینو، چې مفهومي استعارې پور په پور استعارې ژوند تعریف، مفهومي او حسي کړو؛ ځکه ژبې په خپل گرامري سترکچر او قاعده کې دومره توان نه درلود، چې د گڼ استعاري ژوند انتزاعي مفهوم یې په اسانه ډول را پېژندلی وای.

د سمندر په بېلگه کې بل مثال ورکړو. کله چې مخاطب ته د ژوند د سختیو، گړاونو، هسکو تیتو او ستونزو بیان کوو؛ که ووايو: ژوند مشکل دی. دلته لوستونکي ته د ویناوال احساسات په سمه بڼه انتقال نه شول، د (مشکل) لفظ نورې گټې پوښتنې هم په ذهن کې را پیدا کوي، ځکه ژوند او مشکل دواړه له مانیز اړخه بېرته په انتزاعي حالت کې پاتې شول. د دې لپاره چې له کړاو څخه د ډک ژوند انځور لوستونکي ته په سمه مانا د فهم وړ کړو؛ نو وایو: «د ژوند سمندر له مشکلاتو ډک دی.» دلته وینو، چې د مشکل ژوند د مفهومي کولو لپاره د سمندر مفهوم را پور شو. سمندر همېشه بهیري، لوړې ژورې لري، له اوبو ډک وي، بېلا بېل گټور او خطرناک موجودات په کې ژوند کوي او کله وارې ارزښتناک صدف هم په کې پیدا کېږي؛ نو لوستونکي فکر کوي، چې ژوند هم د سمندر غوندې لوړې ژورې لري. دې مفهومي استعارې معلومه کړه، چې ژوند د سمندر غوندې ظرف دی، چې د اوبو پر ځای له گڼو گړاونو ډک روان دی. دلته مفهومي استعارې سخت ژوند حواسو ته را نږدې، حسي او د سمندر غوندې یې له نږدې را باندې ولیدو.

۴. د مفهومي استعارې اړتیا او مؤثریت

له یوه اړخه ژبه له ویزو محدودیتونو سره لاس او گریوان ده، له بلې خوا د گڼو منځپانگو تعبیر او تفسیر ور په غاړه دی؛ نو په کار ده چې د مفهومونو له لېږد را لېږد او قرض اخیستنې څخه گټه واخلي، کوم چې دا چاره مفهومي استعاره ترسره کولای او ژبې اړتیا پوره کولای شي. په ټوله کې استعاره، په ځانگړي ډول مفهومي استعاره د پدیدو په درک، د مفاهیم په تعبیر او ژبني فهم کې خورا بنسټیز نقش لري، چې د اړتیا او مؤثریت موږ یې په لاندې ډول دي:

- I. په افهام او تفهیم کې پیچلي او انتزاعي مفاهیم په ساده ډول د نورو ملموسو او حسي څیزونو غوندې مفهومي کوي او ژبني ابهام له منځه وړي.
- II. د انتزاعي پدیدو او څیزونو کموالی، زیاتوالی او لویوالی په حسي او عيني ډول اندازه کوي.
- III. د ویناوال دروني احساسات، عواطف، فیصلې، طرز تفکر او قلبي تمایلات لوستونکي ته انتقالوي.

- IV. یوې کلمې ته د گڼ مانیز استعمال بستر جوړوي. د گڼو ماناوو او مفاهیمو د بیان لپاره یوه کلمه په بېلا بېل ډول اړوي را اړوي.

۵. د مفهومي استعارې ارزښت

ژبه ډېری وخت ځینې مفاهیم په نورو مفهومي کوي. همدا د مفاهیمو راکړه ورکړه استعاره ده، چې د مفهومي استعارې نوم ورته اخلو. له مانیز اړخه ژبه په هغه څه ډېره برلاسې ده، چې حواسو ته نږدې وي. هغه څه چې زموږ حواس یې په درک نه توانیږي، هغه بیا استعاري ژبه راته مفهومي کوي او د نړۍ د درک توان راکوي. استاد ښکلي ډېر ښه ویلي: «استعاره په اصل کې یوه حسي تجربه ده، چې د انتزاعي مفاهیمو د بیان لپاره کارېدلې» (ښکلی، ۱۴۰۱.م. ۱۸۴).

ژبه مستقیماً د هر څه د مانا کولو او مفهومي کولو توان نه لري؛ همدا علت دی، چې له مفهومي استعارو څخه مرسته غواړو، چې په برکت یې ډېری پېچلي، انتزاعي او له حواسو لرې مفاهیم مفهومي کېږي؛ نو د استعارې دې کور ودان وي، چې د بلاغي علومو له ښکلا ییز اړخ ورهاخوا په ژبني افهام او تفهیم کې هم زموږ ملا را تړي.

لکه پاس مو چې ذکر کړل، د مفهومي استعارې بل کمال دا دی، چې یوه کلمه د بېلا بېلو مفاهیمو د توضیح او تفسیر لپاره اړوي را اوږي او گڼ مانیز اړخونه یې پیدا کوي. د بېلگې په ډول د (زړه) کلمه د وجود د حیاتي او ارزښتناک غړي نوم دی، چې له بېولوژیکي اړخه د وینې پمپ کولو او نفس اخیستلو دنده لري؛ چې په ژبه کې یې پروتوپایپ مانا (مرکزیت) ده، لکه موږ چې وایو افغانستان د اسیا زړه دی. موخه دا ده، چې افغانستان د اسیا په مرکز کې دی. د هر څیز مرکز د موقعیت او مثبتو ځانگړنو له اړخه ارزښت لري، څنگه چې زړه هم د موقعیت او مسئولیت له اړخه په وجود کې ځانگړی مرکزي حیثیت لري؛ نو همدې ته په پام د مهمو، اندېښنه لرونکو حالتونو او ارزښتناکو موضوعاتو د تفسیر لپاره د مفهومي استعارې پر مټ د (زړه) کلمې مانیز جال د بېلا بېلو مفاهیمو د تعبیر لپاره په ژبه کې ډېر خپور شوی، حتی تر دې پورې چې گڼې گڼې: (زړه مې خولې ته راغی، زړه مې بوت راویست، زړه مې وخوړ، زړه بایلل، ډېر زړی، زړه گټل، زړه درېدل.... او نورې) پرې جوړې شوي دي، چې له هرې یوې څخه بېلابېل مانیز تعبیرونه اخیستل کېږي.

د ارواښاد نصیر احمد احمدي د ناولونو غوره ځانگړنه همدا گټل کېږي، چې ژبه یې روانه، ولسي او عامیانه ده. لوستونکي ترې ژر فهم اخیستی شي. علت یې دادی، چې ډېری داستاني گڼې یې د مفهومي استعارې په مټ جوړې شوي دي. دلته د نوموړي په ځینو داستاني جملو کې د (زړه) کلمه گورو، چې د مفهومي استعارې په وسیله یې گڼ مفاهیم مفهومي کړي دي. احمدي د پټان (ناول) په یوه برخه کې لیکي: «د ماماخیل بلې خبرې مې زړه بوت را وایست، ویل یې چې په دې ونو کې پړانگان هم شته، کله کله لارې ته راوځي، تېر کال یې له یوې ښځې دوه کلن زوی وتښتاوه» (احمدي، ۱۳۹۷، م. ۱۶).

لوړ وینو، چې لیکوال د (وېرې یا ډار) انتزاعي مفهوم د مفهومي کولو لپاره د «زړه بوت را اېستلو» مفهوم له یوې حسي تجربې او حالت څخه، لکه ونه چې له بیخه را وباسې را پور کړی دی او دغه وېر، یې پرې اندازه کړې ده. د موخه د ډار کچه معلومول دي، یعنې تر دې کچې وډار شوم لکه څوک مې چې زړه را څخه وباسي. اصلاً خو زړه نه اېستل کېږي ولې د (وېرې/ډار) لپاره د زړه کلمه د مفهومي استعارې پر مټ د یوه حسي او ملموس څیز په ډول فرض کړای شوه، کوم چې له بیخه را اېستل کېږي. بل ځای لیکي: «... له کوره راووتو، تره مې له ځان سره ډونگېده. سل زړونه مې سره وتړل، علت مې وپوښت، را یاده یې کړه چې د پور یې کال واوښت، خو د گټې پیسې یې لا نه دي راوړي. که دې نرمه ورته وویشته، بغان دې له لاسه وتلی بویه.» (احمدي، ۱۳۹۷، م. ۲۰).

په پورته کړشو کې د (سل زړونه تړل) اصطلاح د جرأت کولو لپاره یوه مفهومي استعاره ده، چې پر مټ یې د (ډېر جرأت) انتزاعي مفهوم مفهومي شوی. زړونه نه تړل کېږي، هدف دادی، چې گڼې زړوتیاوړې مې یوځای کړې او جرأت مې وکړو. د دې لپاره چې د سلو زړونو جرأت اندازه کړي؛ نو د مفهومي استعارې پر مټ د تړلو مفهوم د زړه کلمې ته راپور کوي او ډېر جرأت پرې اندازه کوي. لوستونکي ته د سل زړونو تړل د جرأت په خاطر داسې مفهومي کوي لکه یو څوک چې څو لښتې سره وتړي بیا کله په اسانه ماتېږي.

موږ په عامه ولسي ژبه کې ډېر ځله وایو، ښه شو پلاني مې زړه بېرته ځای ته راوست. هدف مو (ډاډ) وي، یعنې پلاني مو زړه اطمیناني کړ. د یو شي ځای ته راتگ دا مانا لري، چې مخکې یې ځایه و؛ نو طبعاً چې یو شی خپل ځای ته راشي ډاډ رامنځته کېږي او حواسو ته نږدې کېږي. پوښتنه دا ده، چې زړه خو داسې څیز یا موټر نه دی، چې لاړ شي او راشي؛ نو د (ډاډ) مفهوم د مفهومي کولو لپاره لومړی د (تگ) مفهوم له یوه ملموس څیز څخه زړه کلمې ته راپور کوو؛ بیا منلای شو، چې زړه د پلاني څیز غوندې بېرته ځای ته راغلی او په پایله کې ډاډ تر لاسه شوی دی. احمدي صیب لیکي: «... چوهدري ته مې وکتل، پوه شو، زما حیرانه خبره د پټېدو نه وه. وړې سترگې یې وځلېدې، زما د بوهېدو هڅه یې کوله؛ خو ما یې له خبرو داسې مانا وانه خپسته چې زړه مې بېرته خپل ځای ته راولي. په ذهن کې مې سل خبرې راگرځېدې» (احمدي، ۱۳۹۷، م. ۲۵)

په پورته کړشو کې د (زړه مې بېرته خپل ځای ته راولي) هدف دادی، چې زړه مې مطمئن کړي، دا چې اطمینان او ډاډ داسې مفاهیم دي، چې ژبه یې له مانیز اړخه په مستقیم ډول نشي تعبیرولای؛ نو مجبور ده، چې د بل مفهوم په واسطه یې مفهومي کړي، لکه دلته چې احمدي صیب د (زړه مې بېرته راتگ) سره مفهومي کړي دي. لومړی یې د مفهومي استعارې پر مټ د یوه حسي او ملموس شي د (تگ) ځانگړنه زړه کلمې ته راپور کړې بیا یې د (ډاډ / اطمینان) انتزاعي کلمه پرې مفهومي کړې ده.

موږ په عامیانه ژبه کې د مفهومي استعارو سره دومره عادي شوي یو، چې اوس راته بیخي د یوه مفهوم کټ مټ مانا ښکاري، حال دا چې په حقیقت کې یې د استعاري پر وسیله مفاهیم را باندې درک کړي وي. د (جو جو) ناول کې هم وینو، چې ارواښاد احمدي صیب د (زړه) کلمه د مفهومي استعارې پر مټ په غیر ارادي ډول د بېلا بېلو مفاهیمو د بیان لپاره اړولې را اړولې ده، لیکي:

- که یې زړه درېدلې وای، بیا؟

جو جو وویل:

- څورېدا ورته ښه ده، دی به تر اوسه په دې فکر کې وي، چې په رڼا ورځ یې څنگه په خپل کور

کې خط او گوتی په خولې کې ورته کېښودل

.....

تواب ژړندې ته کتل

جو جو وویل:

بېځایه مه ورپړه!

تواب په خبره کې ورولوېد:

- اوس هم د زړه په زور راغلم. جو جو وویل: یوه ښځه مې ولیده، ماشوم یې د بلاوو او لېوانو په کیسو ویداوه..... ته هم نه یې ملامت، ډاډه یم، مور یا انا به دې دا رنگه کیسې درته کړې وي، څوک چې په ماشومتوب کې ووېرې، په لویوالي کې لوی زړه مه ورنه غواړه!

جو جو غلی شو، تواب ته یې وکتل، هغه د ژړندې ښکته دېوالونو ته وچې سترگې نیولې وې... جو جو وویل: مه وېرېره، مورکان دي، په رالوېدلو وچو پانو خبرې. تواب هماغسې ژړندې ته کتل جو جو وویل: اه گرانه! زړه مه خوره، شپه تر ورځې ښه ده، انسانان ویده دي تاوان نه رسوي. (احمدی، ۱۳۹۲م. ۷۲-۷۴).

د تواب او جو جو تر منځ په پورته ډيالوگ کې د « زړه درېدل، د زړه په زور راتگ، لوی زړه او زړه مه خوره » په ترتیب سره د بې سیکه کېدو، بې سیکه حالت، جرأت او اندېښنې نه کولو انتزاعي مفاهیمو د مفهومي کولو لپاره مفهومي استعارې دي. په حقیقت کې موږ « درېدل، راتگ، لویتوب او خوراک کول » د ملموسو، حسي او عيني موجوداتو لپاره کاروو؛ ولې دلته چې دا ځانگړنې زړه ته را پور شوې، علت یې دا دی، چې د « بې سیکه والي، جرأت او اندېښنې » مفاهیم مو پرې حسي او مفهومي کړي دي.

په استعاره کې د لیکاف او جانسن « سرچینه او موخن مفهوم » پېژندنې او ډلبندي ته په پام د استعاري مفهوم د ستون په ورزیاتېدو سره په لاندې جدول کې د (زړه) کلمې ته پام وکړئ، چې مفهومي استعارې د بېلابېلو مفاهیمو د تفهیم لپاره څومره اړولې او را اړولې ده.

گڼه	سرچینه مفهوم	استعاري مفهوم	موخن مفهوم
۱	لوی او کوچنی	ستا پلار لوی زړه درلود.	ستا پلار جرأت او زورتیا درلوده.
دا چې د (زړه) په کلمه کې د ساه اخیستلو، حرکت کولو او ژوندی پاتې کېدلو مفهوم پروت دی؛ نو جرأت هم محرک کسان کولای شو. دلته له (لوی زړه) څخه هدف دا نه دی، چې د حجم په لحاظ دې لوی زړه ولري، بلکې دلته ویناوال غواړي، چې د جرأت انتزاعي مفهوم څه نا څه زموږ حواسو ته د ستر (لوی) په کلمې سره حسي کړي، چې بالمقابل یې داسې هم ویلای شو، چې پلاټی کم زړی (بې جرأته) ؤ.			
۲	تړل	سل زړونه مې سره وتړل.	له ډېر جرأت څخه مې کار واخیست.
زړونه نه تړل کېږي، هدف دادی، چې څو زړوتیاوړې مې سره یوځای کړې او جرأت مې وکړو. د دې لپاره چې د سلو زړونو جرأت اندازه کړي؛ نو د مفهومي استعارې پر مټ د تړلو مفهوم د زړه کلمې ته راپور کوي او ډېر جرأت پرې اندازه کوي. لوستونکي ته د سل زړونو تړل د جرأت په خاطر داسې مفهومي کوي لکه یو څوک چې څو لښتې سره وتړي بیا کله په اسانه ماتېږي.			
۳	تگ	زړه مې بېرته خپل ځای ته راغی.	ارام شوم، اندېښنه مې ختمه شوه

<p>په زړه کې د حرکت مفهوم هم پروت دی، د دې لپاره چې ویناوال د اندېښنې او اراموالي انتزاعي مفهوم راته ښه مفهومي کړي؛ نو زړه ته د تګ مفهوم را پور کوي، په لوستونکي یې داسې حس کوي لکه د یو سړي غوندې چې مخکې بل چېرته تللی وي او اوس بېرته راشي، چې د هغې له تګ سره نا ارامي او په بېرته راتګ سره یې د سکون احساس کېږي. دې ته ورته نورې ګړنې هم موجودې دي، چې د مفهومي استعارې پر مټ د تګ مفهوم ورته را پور شوی لکه: (زړه مې ودرېد. زړه مې خولې ته راغی.) چې له لومړۍ څخه موخه ورخطا کېدل، بې سیکه کېدل، له حرکت لوېدل او له دویمې څخه استفراق کېدل هدف دی.</p>			
۴	خوړل	زړه مې خوړ.	اندېښنې مې کولې.
<p>زړه نه خوړل کېږي. ددې لپاره چې ویناوال د اندېښنو انتزاعي مفهوم د یو شي د خوړلو غوندې راته مفهومي کړي؛ نو د (خوړلو) مفهوم له بل تجربه شوي او محسوس شوي حالت څخه را پور کوي او د زړه کلمې ته یې ورکوي.</p>			
۵	یو شي ته لوېدل	زړه ته مې ولوېده	یقیني شوه/ زړه مې ومنله
<p>زړه داسې ظرف یا کوهی نه دی، چې یو شي ورولوېږي. د دې لپاره چې د یقیني کېدو او زړه منلو خبره په لوستونکي حسي کړي. دا چې موږ نورو څېزونو ته د شیانو لوېدل لیدلې، ځکه په دې ولسي ګړنه کې د خبرې منلو مفهوم لپاره د (لوېدلو) مفهوم د زړه کلمې ته راپور کړو او لوستونکي ته دا په ډاګه کړو، چې دا خبره مې زړه ته ټېټه شوه او زړه مې ومنله.</p>			
۶	د یو څیز ورکول	زړه ورکول	جرأت ورکول/ له یو چا سره مینه کول
<p>زړه په جسمي لحاظ داسې څیز نه دی، چې چا ته ورکړل شي، نه یې یو څوک چا ته ورکوي. که فرضاً له طبي اړخه د بل خراب زړه په ځای ورکړل شي؛ نو ورکونکی کس به خپل ژوند له لاسه ورکوي. اصلاً د زړه ورکولو فرضیه عقلاً د منلو وړ نه ده. دلته د ویناوال هدف دا دی، چې د (زړه) په کلمه کې له مانيز اړخه پرته منځپانګه، جرأت، مینه، احساس او عاطفه، چاته ورکړي؛ نو د (ورکولو) مفهوم ورته راپور کوي د (جرأت او مینه) انتزاعي مفهوم د زړه په ورکولو سره لوستونکي ته داسې حسي کوي لکه یو څوک چې قلم یا بل څیز چاته ورکوي. دلته د ویناوال هدف د (جرأت او مینې) ورکولو دی.</p>			
۷	د یوه څیز درېدل	زړه مې درېده	ډارېدم
<p>درېدا د یوه غیر نوم دی، لکه یو څوک چې بام درېوي او له هغې څخه را وتلی اواز درېدا نوموي، چې دا تجربه په ملموسو شیانو تر سره کېدای شي او معمولاً د درېي په کلمه کې د وېرې او ډار مفهوم پروت دی؛ نو ددې لپاره چې ویناوال دغه درېی لوستونکي ته د ملموسو شیانو غوندې حسي کړي او د ډار انتزاعي مفهوم پرې لا حواسو ته نږدې کړي؛ نو د درېدلو مفهوم د بام، دروازې او نورو له درېدا څخه د زړه کلمې ته راپور کوي.</p>			
۸	لاسته راوړل/ د یو څیز گټل	زړه گټل	په چا ځان گرانول.
<p>زړه چارمغز یا مردکی نه دي، چې په لوبه کې له مقابل کس څخه وگټل شي. دا چې په گټلو کې هم د لاسته راوړلو او تر لاسه کولو مفهوم پروت دی؛ نو ویناوال د زړه لاسته راوړلو انتزاعي مفهوم لپاره د گټلو مفهوم را پور کړی تر څو د زړه لاسته راوړل لوستونکي ته د یوه ملموس او حسي څیز په ډول حسي او د هغه حواسو ته را نږدې کړي.</p>			
۹	له لاسه ورکول/ د یو څیز بایلل	زړه بایلل	مینېدل/ له زړه څخه مینه او عاطفه انتقالېدل
<p>زړه بایلل هغه استعاري مفهوم دی، چې د (بایللو) لفظ په وسیله لوستونکي ته د یوه حسي څیز په ډول حسي شوی. لکه څنګه چې په بایللو کې یو څه له لاسه ورکول کېږي؛ نو دلته هم د زړه په بایللو کې له زړه څخه مینه او عواطف بل ته انتقالېږي.</p>			

۱۰	را اېستل	زړه مې يې بوبت را وايست	ډېر يې وډار کړم .
د ورخطايۍ او وېرې لومړي اثرات په زړه لوېږي. که مو تجربه کړي وي، د وېرې په وخت کې زړه درېږي او رېږدي. د دې لپاره چې ويناوال د ډار انتزاعي مفهوم په حسي او ملموس ډول مفهومي کړي؛ نو د را اېستلو مفهوم له ملموس او حسي څيزونو څخه زړه ته را پور کوي او دغه وېره پرې اندازه کوي. دا چې د وېرې په وخت کې يوه وړانې رامنځته کېږي؛ نو دلته وېره دومره شديدېږي چې زړه يې لکه نبالگي له بېخه را اېستلی دی.			
۱۱	ماتېدل	زړه مې يې مات کړو	خپه يې کړم.
زړه لرگي يا بل څيز نه دی، چې مات شي؛ ولې ويناوال د دې لپاره چې لوستونکي د (خپه) انتزاعي مفهوم په مانا په حسي او ملموس ډول پوه کړي؛ نو ځکه د (زړه) کلمې ته د (مات) مفهوم له يوه عيني، ملموس او حسي حالت څخه راپور کوي. ممکن د دغه استعاري مفهوم او موخن مفهوم مشترکه اړيکه داوي، چې په ماتېدو او خپه کېدو دواړو حالتونو کې خوشحالي نه وي، زړه بدوالی وي. استاد ښکلی ليکي: «موږ زړه د مينې او عاطفې مرکز بولو، چې له چا خفه يو (زړه يې را مات کړ) مفهوم ورته کاروو، چې زړه هم د يو مادي څيز غوندې ماتېږي.» (ښکلی، ۱۴۰۱: ۱۹۵)			

دا ډېره لويه خبره ده، چې مفهومي استعاره مو د کلمو او عبارتونو په گڼي مانيز استعمال او تعبير پوه کړي. د زړه کلمې سربېره په ژبه کې گڼې نورې کلمې موجودې دي چې مفهومي استعاره يې په گڼي مانيز تعبير کې لوی لاس لري. د بېلگې په ډول د (سترگې) کلمه، چې له ژبني اړخه يې پروتوتايپ مانا دقت او لېدل ده؛ مگر وينو چې مفهومي استعارې د بېلا بېلو مفاهيمو د بيان لپاره په لاندې ډول اړولې را اړولې ده.

I. سترگې دې چېرته وي؟

II. سپين سترگي مه کوه!

III. راتگ ته مې دې سترگې څلور شوې.

IV. ډېر بې سترگو يې!

V. سترگې يې ډېرې درنې وې.

په لومړۍ جمله کې وينو چې سترگو ته (تگ) ځانگړنه را پور شوې، حال دا چې سترگې تگ او راتگ نه کوي، ليکن ددې لپاره چې ويناوال د (پام کولو) انتزاعي مفهوم د مخاطب لپاره مفهومي کړي؛ نو د يوه ژوندي سري د تگ مفهوم ورته را پوروي، يعنې هدف دادی چې پام به دې کاوه، دا چې دقت او پام درڅخه نه دی شوی؛ نو البته سترگې به دې بل چېرته تللي وي.

په دويمه جمله کې وينو چې د (خبرې نه منلو) مفهوم لپاره سترگو ته د سپين صفت راپور شوی. حکيمي د (استعاري کيف) تر سرليک لاندې د (سپين سترگي) اصطلاح اړوند ليکي: «ممکن د بې لحاظه کس لپاره مو د سپين سترگي اصطلاح ځکه کارولې وي، چې سپين رنگ ډېر تېز وي، بل رنگ ژر نشي هضمولای، تور رنگ چې پرې له له ورايه ښکاري هغه هم د هغه د سپين والي شدت وي، لکه سپين ټوکر چې د لمر وړانگې بېرته منعکسوي؛ نو سپين سترگي کس هم داسې وي چې د بل چا خبر

نه مني. د بې لحاظۍ او خبرو نه منلو مفهوم د ښه انتقال لپاره د سترگو کلمې ته د (سپين) مفهوم راپور او په منفي مفهوم سره وکارول شو. که ووايو: « پلاني سپينې خبرې کولې » دا هم مفهومي استعاره ده، چې موخه ترې عادل او رښتيا ويونکی سړی دی، چې دلته د (سپين) کلمې مفهوم مثبت شو. خبرې رنگ نه لري، دلته له (سپين) څخه هدف پاکوالی دی، لکه سپين څيز چې شفاف وي او له لرې ښکاري؛ نو د پلاني خبرې هم داسې پاکې وې، دوه رنگي په کې نه وه. » (حکيمي، ۱۳۹۸، م. ۹۹).

له درېيمې جملې راتگ ته مې دې سترگې څلور شوې. څخه د ويناوال موخه (انتظار کول) دی، چې مخاطب ته وايي زيات انتظار مې وکړو؛ نو دا چې د انتظار انتزاعي مفهوم د لوستونکي لپاره څه ډول مفهومي کړي. له مفهومي استعارې څخه گټه اخلي (سترگو) ته له يوه شمېر وړ عيني او ملموس څيز څخه د څلور عدد مفهوم را اخلي او انتظار پرې اندازه کوي. دا چې هر ځای وکتل شي د سترگو تعدد ته اړتيا ده، چې له خپل ځان نه په پورته عدد سره پوره کېدای شي. اصلاً سترگې نه څلور کېږي، ليکن ويناوال لوستونکي ته دا مفهوم رسوي چې زه دومره انتظار وم، چې دوه سترگو مې د څلورو کار کاوه، هرې خوا مې کتل.

له څلورمې جملې (ډېر بې سترگو يې !) څخه د ويناوال موخه دا ده، چې خپل مخاطب ته وايي، چې (ډېر بې لحاظ يا ډېر بې شرمه يې)؛ نو بې لحاظي او بې شرمي انتزاعي مفاهيم لوستونکي ته د سترگو نه لرلو او بې سترگي والي سره مفهومي کوي، ځکه که سترگې يې لرلای وړاندې وروسته به يې کتلاى، کشر او مشر به يې يې پېژندلای، اوس داسې دی لکه ږوند د هېڅ شي تمیز نه کوي. اصلاً خو د مخاطب سترگې وي، دا چې دقت او وړاندې وروسته نشي کتلاى؛ نو ويناوال يې له سترگو څخه خلاص بولي. لکه څوک چې ليک او لوست نه لري، خلک يې بې سواده بولي، دلته هم له عيني او محسوسو څيزونو څخه د يوه شي د نفې کولو وييکي (بې) له خپل مفهوم سره د سترگو کلمې ته را پور شوی، چې شته سترگې يې د (دقت او پام نه لرلو) له امله پرې نشته کړي او د بې لحاظۍ او بې شرمي مفاهيم يې پرې مفهومي کړي دي.

په اخري جمله کې له (درنو سترگو) څخه د ويناوال هدف دادی، چې سترگې يې نظير لري، چا ته چې وگوري په نظير کوي يې، ځکه سترگې يې درنې دي. نظر کېدل په انسان کې مريضی، ناروغي او ويراني رامنځته کوي؛ نو ځکه ويناوال لومړی د (نظير کېدلو) انتزاعي مفهوم د مفهومي کېدو لپاره سترگو ته د دروندوالي صفت له داسې مادي څيز څخه را پور کړی، چې وزن لري. کله چې سترگې د يوه بل مادي څيز غوندې درنې شوې؛ نو طبعاً د عادي سترگو غوندې کتل نه کوي، کتل به يې هم درانه وي، چې دا درانه کتل اصلاً يو چا ته له ماشالله ويلو پرته په څير څير او په بېړه کتل دي، چې نظر رامنځته کوي. کله وارې په عاميانه ژبه کې داسې هم ويل کېږي، چې د پلاني سترگې دومره درنې دي، چې تېره ماتوي. اصلاً نه سترگې درنې دي او نه تېره ماتولای شي، بلکې يو چا ته په دقت او څېړکتيا سره کتلاى شي، لکه تېره چې يو دروند شی ماتولای شي، دلته سترگې هم له ماشاء الله او برکتی الفاظو

پرته په خپل نظر سره یو څوک ناروغوالی او مریضوالی شي، چې بیا یې کار او روزگار ته ملا ماته وي. خلک وايي پلاتی سترگو وهلی (نظر شوی). دلته بیا هم د مفهومي استعارې پر مټ سترگو ته د وهلی، مفهوم له یوه ساه لرونکي څخه راپور شوی، سترگې داسې چاره تر سره کړې لکه یو کس چې څوک وهي، کوم چې دلته دا وهل سترگو کړي دي او د نظر انتزاعي مفهوم پرې مفهومي شوی. لنډی هم پرې را غږېږي:

ښامار خوړلی به خدای جوړ کړي

سترگو وهلی به همیش کړي فريادونه

لوړو خبرو او تحلیل ته په پام ویلاي شو، چې مفهومي استعارې نه یوازې د (زړه او سترگه) کلمې د بېلا بېلا مفاهیمو د تفسیر لپاره اړولې را اړولې دي؛ ممکن په گڼو نورو کلمو هم داسې کانې وکړي. که په ټوله کې د استعارې ارزښت ته پام وکړو، بیخي زموږ له ژوند، کړو وړو او طرز تفکر سره را لویه شوې ده. استعاره مو تفکر کولو او درک کولو ته رابولي، معید رشیدی وايي: «زه خو له هغې ورځې وېرېږم، چې د استعارې په اړه د فکر کولو واک به هم د انسان له لاسه ووځي. که داسې وشول؛ نو د تل لپاره به استعاره د مرگ په غېږ کې چوپه پاتې شي، د استعارې مرگ د ددې دنیا تر ټولو بده پېښه ده.» (رشیدی، ۱۳۹۳.م. ۲).

د رشیدی خبرې دقیقې دي، عامیانه او ولسي ژبه خو بیخي د استعارې معتاده ده. په خبرو اترو، افهام او تفهیم کې استعاره تر دې حده کارېدلې، چې اوس بیخي د استعارې گمان نه پرې کېږي، کټ مټ راته د موضوع حقیقي بیان ښکاري، چې د ډېری گړنو، کږنو او انگیرنو په جوړولو کې یې ستر نقش لوبولی دی.

۶. موندنې (Results)

دې څېړنې روښانه کړه، چې مفهومي استعاره د ژوند بېلا بېل اړخونه مفهومي کوي. دا څېړنه د استعارې له بلاغي ارزښت وړاخوا د هغې نور گڼ مسؤلیتونه یې په گوته کوي، لکه: د کلمو گڼ مانیوالی، د ویناوال د دروني تمایلاتو تظاهر او له مانیز اړخه د پېچلو انتزاعي مفاهیمو حسي کول، چې دا ټول د مفهومي استعارې اړتیا او ارزښت په زباد رسوي.

۷. مناقشه (Discussion)

پخوانیو لیکنو استعاره یوازې د کلامي زینت ذریعه گڼله؛ ولې په نن کې د گډڅانگیز میتود له برکته د ادارکي علومو، ارواپوهنې او معاصرې ادراکي ژبپوهنې ارزښتناکه موضوع گرځېدلې. په ژبني برخه کې مفهومي استعاره د مفاهیمو د لېږد را لېږد، انتزاعي مفاهیمو د درک او د دروني تمایلاتو د تظاهر بهترینه وسیله ده؛ نو په کار ده چې د معاصرې پوهې په رڼا کې د استعارې په ځانگړي ډول د مفهومي استعارې په نقش او اړتیا څېړنې وشي، د ژوند د تفسیر او تعبیر دغه ارزښتناکه وسیله د ژبې او ادب لوستوالو ته لا ښه ور وپېژندل شي.

۸. پایله (Conclusion)

استعاره مو یوه واقعیت ته په نا اشنا لار رسوي. ذهني پروسس له دې سره خوښ وي، چې د یوه شي په درک پسې نا اشنا مزل وکړي. د گڼو پدیدو په تعبیر کې خپلمنځي اړیکې لوی لاس لري، چې د دې اړیکو را برسېره کوونکې او درک کوونکې سرخپله مفهومي استعاره ده. له بلې خوا ژبه د بېلا بېلو حالاتو، تجربو، کتنو، انساني دروني تمایلاتو او انتزاعي مفاهیمو مانیز توان نه لري؛ نو دې مفاهیمو ته لاس تر زڼې نشي کېښناستلای، مجبور ده، چې له نورو مفاهیمو سره د ځینو گډو تمایلاتو او اړیکو په اساس دغه پیچلي او انتزاعي مفاهیم حسي او مفهومي کړي؛ نو استعاره په ځانگړي ډول مفهومي استعاره د درک کولو توان راکوي، د وینوال د طرز تفکر ژورو ته مو ټیټوي او ښه یې لا دا ده، چې د بېلا بېلو مفاهیمو د تعبیر لپاره یوې کلمې ته گڼ مانیز بستر جوړوي، لکه د گڼو مفاهیمو د بیان لپاره مو چې د بېلگې په ډول د (زړه او سترگه) کلمې د مفهومي استعارې له اړخه وڅېړلې. په ټوله کې ژبه د افهام او تفهیم په پروسه کې له مفهومي استعارې پرته چاره نه لري. دا چاره مو هم د مفاهیمو په تعبیر او مانا پوهوي او هم د کلام په رنگینۍ او زړه را ښکون کې را سره مرسته کوي. هیله مو دا ده چې لیکوال او څېړونکي دې ته ورته د معاصرې ژبپوهنې او ادبپوهنې نوي موضوعات او مسایل تحلیل او را و سپړي. یوازې په دودیزو مباحثو یې بسنه ونه کړي. د گډو ځانگیز میتود څخه په گټه اخیستنې د مسایلو گڼ لیدلوري پیدا کړي.

۹. مأخذونه

- احمدی، نصیر احمد. ۱۳۹۲ ل. *جوجو (ناول)*، جلال اباد: مومند خپرندویه ټولنه.
- احمدی، نصیر احمد. ۱۳۹۷ ل. *پټان (ناول)*، ننگرهار: مومند خپرندویه ټولنه.
- حکیمي، رحمت الله. ۱۳۹۸ ل. *استعاري کیف*، کابل مجله درېیمه دوره، کابل افغانستان: علومو اکاډمي
- ردی، مایکل. ۱۳۸۴ هـ ش، *استعاره مجرا*، ترجمه فرزانه سجودی، استعاره: مبنای تفکر و ابزار زیبایی آفرینی (مجموعه مقالات)، تهران: سوره مهر
- رشیدی، معید. ۱۳۹۳ ل. *استعاره، تخیل او تخلیق*، د عبدالجمیل ممتاز ژباړه، ننگرهار: مازیگر کتاب پلورنځی.
- ریچاردز، آی. ا. ۱۳۸۲. *فلسفه بلاغت*، ترجمه جلیل تجلیل، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شعبانلو، علی رضا. ۱۴۰۱ هـ ش، *نقد نظریه استعاره مفهومي*. سال ۴، شماره ۸، تهران: پژوهش های بین رشته ای ادبی.
- شمیسا، سیروس. ۱۳۹۳ ل. *بیان*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات میترا.
- ښکلی، اجمل. ۱۴۰۱ ل، *د ژبپوهنې نظریې*، کابل: پکتوس خپرندویه ټولنه.
- فرای، نورتروپ. ۱۳۹۰ هـ ش، *تحلیل نقد*. ترجمه صالح حسینی، تهران: نیلوفر

قاسم زاده، حبیب الله، ۱۳۷۸ هـ ش، / استعاره و شناخت. تهران: فرهنگستان.
 هالیول، استیون. ۱۳۸۸ هـ ش، پژوهش درباره فن شعرا رسطو، ترجمه مهدی نصر الله زاده، تهران:
 انتشارات مینوی خرد.

Lakoff, G. & Johnson, M.1980, *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, G.1987, *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago: University of Chicago Press.

Mark J, Landau.2016, *Conceptual Metaphor in Social Psychology*, London: Routledge /Taylor& Francis Group.

Balkh International Journal of Social Science

ISSN – P 0000 -0000 E: 0000- 0000

Vol. 1 NO.1 2025

URL: <https://bjss.ba.edu.af/index.php/bjss>

دگرگونی در مواضع کشورهای جهان اسلام و بازیگران بین المللی نسبت به بحران غزه: رویکرد
گفتمانی و عملکرد سیاسی

Changes in the Positions of Islamic World Countries and International Actors Regarding the Gaza Crisis: A Discursive and Political Practice Approach

1. Abdullah Yaqubi¹

Teaching Assistant, Faculty of Law and Political Science, Balkh University

2. Sayed Mahdi Hussaini

Senior Teachig Assistant, Faculty of Law and Political Science, Balkh University

Received: 04/7/2025 Accepted: 31/10/2025 Published: 04/12/2025

Abstract

The recent Gaza crisis, initiated by Palestinian resistance operations and the subsequent large-scale Israeli military response, represents a critical and complex phase of the Palestinian–Israeli conflict. This study examines the evolving positions of Islamic countries and international actors, focusing on how these shifts reflect broader political discourses and practices at regional and global levels. Using a qualitative formative analysis, the research analyzes political statements, diplomatic actions, media coverage, and public responses to identify patterns in state behavior and discourse. The findings indicate that initial international reactions, particularly from the United States and several European states, favored Israel unconditionally but shifted toward calls for restraint as civilian

---

¹. Email: abdullahyaqubi42@gmail.com

casualties and urban destruction increased. Islamic countries displayed diverse responses: Iran and its allies adopted confrontational policies, while Qatar and Saudi Arabia pursued mediation-oriented diplomacy. Social media and global public opinion played an unprecedented role in influencing political stances and diplomatic actions. The discussion highlights that the crisis has re-centered the Palestinian issue in Middle Eastern geopolitics, disrupted normalization trends between some Arab states and Israel, and demonstrated the fragmented nature of Islamic countries' positions. This diversity continues to hinder the formation of a unified Islamic response, illustrating the complexity of political alignment and discourse in contemporary international relations.

Keywords: Gaza crisis, Hamas, Israel, Islamic world, United States.

چکیده

بحران اخیر نوار غزه، که با آغاز عملیات گروه‌های مقاومت فلسطینی و واکنش نظامی گسترده اسرائیل شکل گرفت، یکی از پیچیده‌ترین و چندلایه‌ترین مقاطع منازعه فلسطین و اسرائیل را رقم زده است. واکنش‌های بین‌المللی، به‌ویژه از سوی ایالات متحده و برخی کشورهای اروپایی، در ابتدا مبتنی بر حمایت بی‌قید و شرط از اسرائیل بود؛ اما با افزایش بی‌سابقه تلفات غیرنظامیان و تخریب گسترده زیرساخت‌های شهری، این مواضع دستخوش تغییرات معنادار شد. کشورهای اسلامی نیز متناسب با منافع ملی و گاه رویکردهای ایدئولوژیک خود، سیاست‌های متفاوتی در قبال این بحران اتخاذ کردند. در این میان، فشار افکار عمومی جهانی، اعتراضات مردمی، فعالیت‌های رسانه‌ای و پیگیری سازمان‌های حقوق بشری نقشی اساسی در تعدیل گفتمان سیاسی و رفتار دیپلماتیک برخی کشورها ایفا نمود. پرسش اصلی این پژوهش آن است که چگونه تحول مواضع کشور های جهان اسلام و بازیگران بین‌المللی در قبال بحران اخیر غزه بر بازآرایی نظم سیاسی و ژئوپلیتیکی خاورمیانه تأثیر گذاشته است؟ پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد تحلیل تکوینی و روش کیفی، به بررسی این تحولات پرداخته و می‌کوشد پیامدهای آن را در سطح منطقه‌ای و جهانی تبیین کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بحران اخیر موجب بازگشت دوباره مسئله فلسطین به مرکز معادلات خاورمیانه و توقف روندهایی چون عادی‌سازی روابط برخی کشورهای عربی با اسرائیل و تولید گفتمان‌های میان دو طرف چون مقاومت، عادی سازی، دفاع مشروع و... گردید. هم‌چنین، نقش بی‌سابقه رسانه‌های اجتماعی در بسیج افکار عمومی و فشار بر دولت‌ها، این بحران را از نمونه‌های پیشین متمایز ساخته است. در عین حال، تنوع مواضع جهان اسلام، از رویکرد تقابلی ایران و محور مقاومت تا سیاست‌های میانجی‌گرانه قطر و عربستان؛ استمرار چندصدایی و مانع اصلی در شکل‌گیری یک موضع واحد اسلامی را نشان می‌دهد.

کلمات کلیدی: اسرائیل، ایالات متحده، بحران غزه، جهان اسلام، حماس

۱. مقدمه

بحران غزه به عنوان یکی از پایدارترین منازعات خاورمیانه، همواره جایگاه مهمی در سیاست خارجی کشورهای اسلامی و در دستورکار قدرت‌های بین‌المللی داشته است. با این حال، در سال‌های اخیر و به‌ویژه در پی تحولات میدانی، دیپلماتیک و رسانه‌ای جدید، شاهد دگرگونی‌هایی در لحن، مواضع و اقدامات سیاسی کشورهای جهان اسلام و قدرت‌های فرامنطقه‌ای نسبت به این بحران هستیم. این تغییرات در سطوح مختلف، از گفتمان‌های رسمی تا کنش‌های دیپلماتیک و رسانه‌ای نمود یافته‌اند.

در پی حملات هماهنگ گروه‌های مقاومت فلسطینی و واکنش نظامی گسترده اسرائیل، موجی از واکنش‌های بین‌المللی شکل گرفت. در مراحل نخست، کشورهای غربی به‌ویژه ایالات متحده و برخی دولت‌های اروپایی از اسرائیل حمایت کامل کردند و بر «حق دفاع مشروع» آن تأکید داشتند. اما با تشدید حملات اسرائیل و افزایش تلفات انسانی، به‌ویژه در میان غیرنظامیان فلسطینی، تغییر محسوسی در مواضع بسیاری از دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی پدید آمد. در این میان، افکار عمومی جهانی، اعتراضات مردمی، فشار نهادهای حقوق بشری و فعالیت‌های رسانه‌ای نقشی اساسی در تغییر رویکرد دولت‌ها ایفا کردند. نتیجه این روند، گذار از حمایت مطلق از اسرائیل به درخواست آتش‌بس انسانی، کاهش درگیری‌ها و پیگیری احتمال ارتکاب جنایات جنگی بود.

تحولات اخیر نشان از دگرگونی عمیق‌تری در ساختار گفتمانی و سیاسی منطقه دارند. این تغییرات نه تنها بر تغییر برداشت‌های بین‌المللی نسبت به مقاومت فلسطینیان و بازتعریف روایت‌های موجود پیرامون عملکرد اسرائیل اثرگذار بوده است، بلکه بر بازارابی نظم سیاسی و ژئوپلیتیکی خاورمیانه نیز تأثیر گذاشته است. تحقیق حاضر با تکیه بر نظریه گفتمان لاکلاو و موفه، تلاش دارد فرایند شکل‌گیری، تقابل و تحول گفتمان‌ها در قبال بحران غزه را تحلیل کرده و به این پرسش پاسخ دهد که چگونه دگرگونی مواضع کشورهای اسلامی و بازیگران بین‌المللی، بازتابی از تغییرات عمیق‌تر در مناسبات قدرت و هویت سیاسی در منطقه است. این تحقیق با تمرکز بر ابعاد سیاسی، هویتی و آینده‌پژوهانه بحران غزه، می‌کوشد خلأ موجود در مطالعات پیشین را که عمدتاً بر جنبه‌های امنیتی یا انسانی متمرکز بوده‌اند، برطرف سازد و تحلیلی جامع از تأثیر تحولات اخیر بر گفتمان و نظم نوین خاورمیانه ارائه دهد.

۲. روش‌شناسی تحقیق

این تحقیق با رویکرد کیفی و روش تحلیل گفتمان بر مبنای چارچوب نظری لاکلاو و موفه، به بررسی دگرگونی مواضع بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی در قبال بحران غزه می‌پردازد. در این چارچوب، تغییر مواضع کشورها صرفاً واکنشی سیاسی تلقی نمی‌شود، بلکه بازتابی از تحولات عمیق در نظام‌های گفتمانی آنان است. تحقیق حاضر با تمرکز بر تضادهای ایدئولوژیک، پیوندهای فراملی و بازتولید منافع سیاسی، روند شکل‌گیری و بازتعریف گفتمان‌های حاکم بر سیاست خارجی کشورهای تأثیرگذار را تحلیل می‌کند. هدف آن، دستیابی به درکی منسجم از چگونگی بازارابی مواضع و معانی سیاسی در

بستر بحران اخیر غزه است. داده‌ها به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند و همچنین، در نگارش و ارجاع‌دهی از سبک APA استفاده شده است.

۳. ادبیات و چارچوب نظری تحقیق

۳.۱. ادبیات تحقیق

۳.۱.۱. جهان اسلام: جهان اسلام از نظر جغرافیایی گستره‌ای وسیع را در بر می‌گیرد که بدنه اصلی آن به صورت مستطیلی از سواحل اقیانوس اطلس تا آسیای مرکزی امتداد یافته و کشورهایی کوچک‌تر مانند آلبانی را نیز شامل می‌شود. این پهنه گسترده، به دلیل موقعیت راهبردی و تنوع طولی و عرضی، اهمیت جغرافیایی چشمگیری دارد و حدود ۲۲ درصد از خشکی‌های زمین را در بر می‌گیرد؛ به گونه‌ای که بخش‌های بزرگی از آسیا و آفریقا و نیز قسمت‌هایی از اروپا و آمریکا را شامل می‌شود. جهان اسلام با وسعتی بیش از ۳۱ میلیون کیلومتر مربع، حدود یک‌پنجم از خشکی‌های زمین را در بر می‌گیرد و امروزه بیش از ۵۰ کشور مستقل عضو «سازمان همکاری اسلامی» را شامل می‌شود. در میان این کشورها، ایران، عربستان سعودی، پاکستان، ترکیه، اندونزی و نیجریه از جایگاه محوری برخوردارند. این جهان پهناور میراث‌دار تمدن بزرگ اسلامی است که در قرون میانه نقش مهمی در پیشرفت علم، فلسفه، هنر و تجارت جهانی داشته است. در این چارچوب، مسئله فلسطین و شهر بیت‌المقدس به دلیل جایگاه تاریخی و دینی خود، اهمیت ویژه‌ای در میان کشورهای اسلامی دارد. وجود مسجدالاقصی به عنوان نخستین قبله مسلمانان، سبب شده است که موضوع فلسطین صرفاً جنبه سیاسی نداشته، بلکه بُعد هویتی و اعتقادی نیز پیدا کند. خاطرات تاریخی همچون فتح قدس در دوران خلیفه دوم و پیروزی صلاح‌الدین ایوبی، این پیوند را در حافظه جمعی مسلمانان تقویت کرده است. از این رو، پرداختن به مسئله فلسطین در جهان اسلام جایگاهی محوری و ماندگار دارد.

۳.۱.۲. اسرائیل: اسرائیل پس از پایان قیمومیت بریتانیا و اعلام استقلال در ۱۹۴۸ به عنوان بازیگری جدید در خاورمیانه پدیدار شد. از همان آغاز با مخالفت کشورهای عربی و مسئله آوارگان فلسطینی روبه‌رو گردید و منازعه‌ای شکل گرفت که تاکنون ادامه دارد. در دهه‌های بعد، جنگ‌های متعددی میان اسرائیل و اعراب رخ داد و در همین روند، ناسیونالیسم فلسطینی به تدریج تقویت شد. (Echoes, 2017). در عرصه داخلی، اسرائیل یک دموکراسی پارلمانی با اقتصادی پیشرفته در زمینه فناوری و نوآوری است. ترکیب جمعیتی متنوع، حضور عرب‌های فلسطینی در کنار اکثریت یهودی و اختلافات مذهبی و قومی، از ویژگی‌های پیچیده ساختار اجتماعی آن به شمار می‌رود. در سیاست خارجی، این کشور دارای روابط راهبردی با ایالات متحده و در عین حال درگیر تنش با حماس، حزب الله و ایران است. با وجود تلاش‌ها برای عادی‌سازی روابط با برخی کشورهای عربی، مسئله فلسطین همچنان اصلی‌ترین چالش اسرائیل باقی مانده است (Shamir, Oct 2024).

بحران غزه و واکنش‌های جهانی نشان می‌دهد که این مسئله فراتر از منطقه‌ای بوده و اهمیت بین‌المللی دارد. اسرائیل نه تنها اهداف نظامی کوتاه‌مدت دنبال می‌کند، بلکه در پی بازتعریف موازنه امنیتی خاورمیانه است، محدودسازی نقش ایران و گروه‌های همسو بخشی از این سیاست است. سیاست‌گذاران اسرائیلی بر این باورند که تحمیل راه‌حل‌های سیاسی یک‌جانبه محدود است، اما نمایش قدرت نظامی می‌تواند جایگاه کشور را در مذاکرات آینده تقویت کند و زمینه گسترش عادی‌سازی روابط با کشورهای عربی را فراهم سازد.

۲.۳. چارچوب نظری تحقیق

درک تحولات سیاسی، به‌ویژه در روابط بین‌الملل و بحران‌های منطقه‌ای، نیازمند فهم سازوکارهای تولید معنا، شکل‌گیری هویت‌های سیاسی و نحوه مفصل‌بندی مفاهیم کلیدی در گفتمان‌ها است. در این زمینه، نظریه گفتمان لاکلاو و موفه با رویکرد چارچوب پسا‌ساختارگرا تحلیل تحول گفتمان‌ها، هویت‌های سیاسی و فرآیند هژمونی را ممکن می‌سازد. ارنستو لاکلاو و شانتال موفه در اثر بنیادین خود، «هژمونی و استراتژی سوسیالیستی» (۱۹۸۵)، نظریه‌ای نوین درباره گفتمان سیاسی ارائه کردند که متأثر از پسا‌ساختارگرایی، گرامشی و تحلیل انتقادی زبان است. از دیدگاه آنان، گفتمان صرفاً مجموعه‌ای از واژگان نیست، بلکه نظامی از بازنمایی‌ها و روابط است که از طریق آن معنا ساخته شده و هویت‌ها و مواضع سیاسی شکل می‌گیرند. در این چارچوب، گفتمان میدان مبارزه‌ای برای تعریف و کنترل معنا به شمار می‌رود (هوارث، ۱۳۷۷). جهان اجتماعی تنها در چارچوب گفتمان‌ها قابل فهم است و خارج از آن حقیقت بنیادین مستقلی وجود ندارد. گفتمان‌ها گزاره‌های درست و نادرست را تولید کرده و نهادها و بازیگران اجتماعی را به عمل بر اساس این گزاره‌ها وادار می‌کنند. بازیگران سیاسی با بهره‌گیری از مفاهیم شناور یا تهی تلاش می‌کنند معنا را به نفع منافع خود تثبیت کنند. در این فرایند، مفاهیم نه ذات‌گرایانه، بلکه برساخته‌های گفتمانی هستند که در ساختار هژمونیک تثبیت می‌شوند (Albadarin, 2013).

شاخص‌های کلیدی در نظریه گفتمان لاکلاو و موفه:

الف- مفصل‌بندی^۲: فرایندی که در آن عناصر گفتمانی مختلف (مفاهیم، نشانه‌ها، واژگان) به شکلی خاص به یکدیگر پیوند می‌خورند تا یک گفتمان منسجم را شکل دهند. مفصل‌بندی تعیین می‌کند که مفاهیمی مانند «مقاومت» یا «تروریسم» چگونه در بافتار گفتمان کشور یا بازیگر خاصی معنا می‌یابند. از نظر لاکلاو و موفه، این مفصل‌بندی‌های سیاسی هستند که تعیین می‌کنند ما چگونه فکر و عمل کنیم. سیاست از نظر اینان معنایی عام دارد و "به حالتی باز می‌گردد که ما مداوماً به شیوه‌ای اجتماع را می‌سازیم که شیوه‌های دیگر را طرد می‌سازد. در واقع، مطابق دیدگاه آنها سیاست سازمان دادن به

² Articulation

جامعه به شیوه‌های خاص است به نحوی که شیوه‌های ممکن دیگر را نفی و طرد می‌سازد. بدین ترتیب گفتمان‌های مختلف ممکن است بر سر سازماندهی جامعه به شیوه خاص خودشان با هم به رقابت و مبارزه برخیزند. اما گاه به نظر می‌رسد فضای حاکم بر ما و رفتارهای اجتماعی ما چنان طبیعی هستند که امکان تصور جایگزینی برای وضع موجود غیر ممکن می‌گردد.

ب- دال مرکزی^۳: مفهومی محوری که پیرامون آن گفتمان شکل می‌گیرد و سایر مفاهیم را سازمان می‌دهد. در برخی گفتمان‌ها، مفاهیمی مانند «آزادی فلسطین»، «امنیت اسرائیل»، یا «صلح پایدار» ممکن است نقش دال مرکزی را ایفا کنند.

ج- هژمونی: وضعیتی که در آن یک گفتمان موفق می‌شود معانی خاص خود را به عنوان معانی مسلط در جامعه تثبیت کند. هژمونی همواره موقتی و شکننده است و در معرض چالش گفتمان‌های رقیب قرار دارد. مانند «آزادی فلسطین»، «امنیت اسرائیل»، یا «صلح پایدار» ممکن است نقش گفتمان هژمونی را ایفا کنند.

د- مرزگذاری گفتمانی^۵: هر گفتمان با تعریف «خود» و «دیگری»، مرزهای معنایی و هویتی خود را ترسیم می‌کند. این امر در شکل‌گیری مواضع سیاسی نسبت به بحران‌ها بسیار حیاتی است (Dabirimehr, Fatmi, 2013).

در زمینه بحران غزه، کشورهای جهان اسلام و بازیگران بین‌المللی مواضع متفاوتی اتخاذ کرده‌اند که ریشه در گفتمان‌های سیاسی خاص آن‌ها دارد. برای مثال، برخی دولت‌های اسلامی، گفتمان مقاومت و دفاع از حقوق ملت فلسطین را مفصل‌بندی می‌کنند و «حماس» را به عنوان نماد مقاومت مشروع تلقی می‌کنند؛ در حالی که برخی دیگر، تحت تأثیر گفتمان‌های غربی، این گروه را ذیل مفهوم «تندرو» دسته‌بندی می‌نمایند. همین تفاوت در مفصل‌بندی مفاهیم، باعث دگرگونی در مواضع کشورها نسبت به بحران غزه شده است (Albadarin, 2013). همچنین، بازیگران بین‌المللی نظیر ایالات متحده، اتحادیه اروپا، و حتی برخی نهادهای بین‌المللی، از مفاهیمی چون «امنیت اسرائیل»، «حق دفاع مشروع»، یا «پایان خشونت» بهره می‌گیرند تا گفتمان خاص خود را هژمونیک کنند. در این میدان گفتمانی، «بحران غزه» به عنوان یک موضوع مناقشه‌برانگیز گفتمانی تبدیل به عرصه‌ای برای رقابت مفاهیمی شده است که هیچ‌کدام معنایی ثابت یا ذات‌گرایانه ندارند، بلکه در بستر گفتمان‌های مختلف، بار معنایی متفاوتی پیدا می‌کنند.

³ Master Signifier

⁴ Hegemony

⁵ Boundary Construction

از دیدگاه لاکلائو و موفه، تغییر مواضع سیاسی کشورها نشان‌دهنده جابه‌جایی در میدان هژمونیک گفتمان‌ها است. تحولات ژئوپلیتیک، تغییر ائتلاف‌های منطقه‌ای، فشار افکار عمومی، ظهور بازیگران جدید (مانند ترکیه، قطر یا مقاومت لبنان) و قدرت‌گیری رسانه‌های گفتمان ساز می‌توانند موجب دگرگونی در مفصل‌بندی‌های پیشین شوند. به‌عنوان مثال، کشورهایی که پیش‌تر مواضعی محافظه‌کارانه در قبال بحران غزه داشتند، ممکن است تحت فشار یا تغییر منافع منطقه‌ای، مفاهیم جدیدی وارد گفتمان خود کرده و مواضع خود را بازتعریف کنند؛ فرایندی که نظریه لاکلائو و موفه آن را با مفهوم «بازمفصل‌بندی گفتمانی» تحلیل می‌کند.

۴. زمینه: جنگ غزه و وضعیت قبل از جنگ

در اوایل اکتبر ۲۰۲۳، بازیگران بین‌المللی و تصمیم‌گیرندگان، حمله گروه‌های مقاومت فلسطینی به شهرک‌های اطراف نوار غزه را محکوم کردند. هم‌زمان، اسرائیل روایت سیاسی‌ای ارائه داد که به ادعای این کشور، مقاومت فلسطینی را با داعش مقایسه و اتهامات خشونت‌آمیز از جمله تجاوز، سربردن و کشتار کودکان را مطرح کرد. این روایت ابتدا توسط رهبران ایالات متحده و برخی کشورهای اروپایی پذیرفته شد، اگرچه برخی از جنبه‌های آن بعداً تعدیل شد (France24, 28 Oct, 2023).

محکومیت بین‌المللی حمله فلسطینی‌ها ادامه داشت و سران و وزرای کشورهای مانند ایالات متحده، فرانسه، بریتانیا، آلمان، هلند و ایتالیا همبستگی خود را اعلام کردند. این حمایت‌ها بر حق اسرائیل برای دفاع از خود تأکید داشت و با کمک‌های نظامی و اقتصادی از سوی کشورهایی به‌ویژه ایالات متحده و بریتانیا همراه شد. اسرائیل با تکیه بر این حمایت‌ها، حملات هوایی، دریایی، توپخانه‌ای و زمینی را علیه نوار غزه انجام داد و محاصره‌ای برای انزوا کردن این منطقه برقرار کرد (Rabaia, Jan 2024).

جنگ غزه جایگاه فلسطین را در سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی دستخوش تحول کرده است. اسرائیل تلاش کرده مسئله فلسطین را از ثبات منطقه جدا کرده و این کشور را از حمایت کشورهای عربی منزوی کند، اما جنگ اخیر باعث بازگشت فلسطین به مرکز توجه سیاسی و عاطفی مردم منطقه شد. تظاهرات مردمی، اعتراضات در فضای واقعی و مجازی و تحریم‌های اقتصادی نشان‌های این همبستگی و حمایت گسترده هستند. یکی از نخستین پیامدهای این بحران، تعلیق روند عادی‌سازی روابط میان عربستان سعودی و اسرائیل بود که بازگشت به مذاکرات پیشین را با چالش مواجه کرده است. همچنین، رویکرد منطقه‌ای ایران مبتنی بر «محور مقاومت» دستخوش تغییر شده و نشان‌دهنده تعامل عملیاتی و واقع‌گرایانه در منطقه است، که متفاوت از تنش‌های جاری میان ایالات متحده، اسرائیل و نیروهای نیابتی مقاومت در یمن، لبنان، عراق و سوریه است (TRT Arabi, Nov 13, 2023).

این منازعه در شرایط پیچیده ژئوپلیتیکی رخ داد و بار دیگر مسئله فلسطین و خاورمیانه را در کانون توجه بین‌المللی قرار داد. این رخداد در حالی صورت گرفت که تمرکز سیاست خارجی چهار بازیگر اصلی ایالات متحده، اتحادیه اروپا، روسیه و چین — بر جنگ اوکراین و تنش‌های دریای چین جنوبی معطوف بود و پس از آغاز ریاست جمهوری جو بایدن، خاورمیانه از اولویت‌های اصلی واشنگتن فاصله گرفته بود (France24, 28 Oct, 2023). با این حال، ایالات متحده به‌طور کامل از منطقه عقب‌نشینی نکرد و مجموعه اقداماتی برای حفظ ثبات منطقه‌ای اجرا کرد. این اقدامات شامل تقویت نقش بازیگران منطقه‌ای همسو، کاهش تنش‌های ناشی از بهار عربی (۲۰۱۰)، تقویت روند عادی‌سازی روابط برخی کشورهای عربی با اسرائیل و آغاز گفت‌وگوهایی برای احیای مسیرهای دیپلماتیک با ایران بود. با وجود این، مسئله فلسطین همچنان در سطح راهبردی در معادلات سیاسی منطقه باقی ماند (Rabaia, Jan, 2024).

مدیریت تحولات نوار غزه و نقش حماس از سیاست‌های آمریکا فراتر رفت و بازیگران منطقه‌ای فعال شدند؛ قطر به‌عنوان هماهنگ‌کننده و تأمین‌کننده مالی برجسته شد. اسرائیل با اقدامات امدادی محدود، از جمله صدور مجوز کار برای فلسطینی‌ها، ثبات نسبی در تعامل با غزه ایجاد کرد. جهاد اسلامی فلسطین در دو دور درگیری مستقل عمل کرد. در اروپا، شکاف رویکرد نسبت به اوکراین و غزه نشان‌دهنده استاندارد دوگانه در سیاست خارجی اتحادیه اروپا است (TRT Arabi, Nov 13, 2023). در تحلیل مواضع منطقه‌ای و بین‌المللی می‌توان سه سطح هم‌پوسته را مدنظر قرار داد: نهادهای رسمی دولتی، احزاب سیاسی و سطح مردمی. این سطوح در هر کشور با یکدیگر تعامل دارند و پویایی‌های داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی را شکل می‌دهند. قدرت نفوذ دولت، ساختار نظام سیاسی و شبکه منافع بر ماهیت این تعامل اثرگذار است. هدف این مقاله ارائه نمای کلی از ویژگی‌های این سطوح است و به تحلیل عمیق عوامل مؤثر نمی‌پردازد.

۵. منطقه: مواضع حمایتی متفاوت

نشست اضطراری کشورهای عربی و اسلامی در ریاض، در پی آغاز دور جدید درگیری‌ها در نوار غزه، نقطه عطفی در تعیین رویکردهای منطقه‌ای نسبت به فلسطین بود. این اجلاس با تمرکز بر ابعاد انسانی، حقوقی و سیاسی بحران، چارچوب اقدام مشترکی تدوین کرد. در بیانیه پایانی، شرکت‌کنندگان ضمن محکومیت محاصره نوار غزه، خواستار توقف فوری انتقال تسلیحات به اسرائیل شدند (Al-Jazeera, Nov 11, 2023). علاوه بر این، تلاش برای به کارگیری نهاد های حقوقی بین‌المللی نظیر شورای امنیت سازمان ملل، دیوان کیفری بین‌المللی و دیوان بین‌المللی دادگستری، در دستور کار کشور های عضو قرار گرفت. این رویکرد را می‌توان در چارچوب دیپلماسی چندجانبه و بهره‌گیری از ابزار های حقوقی برای مهار رفتار های ناقض حقوق بین‌الملل تحلیل کرد. طرح موضوع در مراجع مزبور

می‌تواند ناظر بر مفاهیم "پاسخگویی بین‌المللی"، "جرائم جنگی" و "مسئولیت حمایت"⁶ تفسیر شود (Wafa, Nov11, 2023).

تحلیل گفتمان بیانیه پایانی اجلاس، نشان‌دهنده مفصل‌بندی حول دال مرکزی «حفظ تمامیت سرزمینی فلسطین» است. دال‌هایی مانند «رد جابجایی اجباری»، «پیوستگی جغرافیایی» و «ابتکار صلح عربی» در یک زنجیره هم‌ارزی قرار گرفته و با استناد به اصول حقوق بین‌الملل و قطعنامه‌های سازمان ملل مشروعیت می‌یابند. در مقابل، مواضع بازیگران هم‌مرز مانند مصر و اردن حول دال مرکزی «ملاحظات امنیت ملی» شکل گرفته است. هرچند این گفتمان نیز ظاهراً دال «رد پروژه‌های آوارگی» را دارد، اما در زنجیره معنایی متفاوت، بر مدیریت تبعات امنیتی و جلوگیری از بی‌ثباتی منطقه‌ای تأکید می‌کند. برگزاری نشست جداگانه توسط مصر نمونه‌ای از کش گفتمانی برای ایجاد تعادل بین همبستگی عربی-اسلامی و امنیت ملی است. این تفاوت در اولویت‌بندی دال‌ها، با تقدم «امنیت ملی» بر «همبستگی»، منجر به شکل‌گیری شکاف در میدان گفتمانی به ظاهر یکپارچه اجلاس شده و نمایانگر کشمکش برای هژمونی در تعریف و اولویت‌بندی مفاهیم کلیدی مدیریت بحران در منطقه است (Al-Jazeera, Oct 22, 2023). مواضع منطقه‌ای بازیگران خاورمیانه نسبت به جنگ غزه را می‌توان در چارچوب شبکه‌ای پیچیده از منافع ملی، ملاحظات امنیتی و اهداف ژئوپلیتیکی تحلیل کرد. دولت‌ها ترجیحات سیاست خارجی و هم‌سویی‌های استراتژیک خود را بر اساس تأثیر مستقیم و غیرمستقیم تحولات میدانی بر منافع ملی بازتعریف می‌کنند. این پویایی منجر به شکل‌گیری الگوی طبقاتی چهارگانه از دولت‌های منطقه‌ای شده که می‌تواند به‌عنوان گونه‌شناسی مواضع در قبال بحران مورد تحلیل قرار گیرد.

گروه نخست شامل کشورهایمانند اردن، مصر و لبنان است که مستقیماً از پیامدهای انسانی، امنیتی و سیاسی جنگ تأثیر پذیرفته‌اند. در مصر و اردن، اصلی‌ترین نگرانی‌ها مربوط به جابجایی جمعیت فلسطینی و تضعیف ساختارهای نهادی دولت فلسطین است که پیامدهایی بلندمدت برای ثبات مرزها و هویت ملی دارد. در لبنان، مداخله محدود اما معنادار حزب‌الله تهدیدات امنیتی مستقیم ایجاد کرده است، ایران نیز به‌عنوان بازیگری کلیدی در حمایت از گروه‌های غیردولتی مانند حماس و جهاد اسلامی، بر پیچیدگی معادله امنیت منطقه‌ای می‌افزاید.

گروه دوم شامل کشورهایی است که در تلاش‌های دیپلماتیک و میانجیگری فعال هستند، با نقش برجسته قطر در تسهیل ارتباطات، تبادل پیام‌ها، آزادی گروگان‌ها و مدیریت کمک‌های بشردوستانه. عراق و یمن نیز در این گروه قرار دارند، اما عمدتاً بر اساس هم‌سویی ایدئولوژیک و ژئوپلیتیکی در چارچوب محور مقاومت، مواضعی حمایتی از نیروهای ضد اسرائیلی اتخاذ کرده‌اند (Wafa, Dec8, 2023).

⁶ Responsibility to Protect

گروه سوم شامل بازیگران کلیدی دیپلماسی منطقه‌ای مانند عربستان سعودی و امارات است که به دنبال تثبیت موقعیت استراتژیک خود پس از بحران هستند. این کشورها ضمن حمایت نمادین از فلسطینیان، نقش میانجی متعادل را ایفا می‌کنند. دیگر کشورهای عربی و ترکیه نیز با مشارکت محدود، از طریق ابزارهایی مانند حمایت رسانه‌ای، کمک‌های بشردوستانه و گفتمان انتقادی نسبت به اسرائیل همبستگی نشان داده‌اند. این تعاملات بر ابتکارات دیپلماتیک جنگ تأثیر گذاشته و شامل هیئت‌های دیپلماتیک برای حمایت از آتش‌بس و کمک‌های بشردوستانه بوده است (Ibid).

۶. ایالات متحده: بازیگر فعال در جنگ

تا اواسط دسامبر ۲۰۲۳، اسرائیل از طریق ۲۳۰ هواپیما و ۲۰ کشتی باری آمریکایی کمک‌های نظامی دریافت کرد که شامل بیش از ۱۰ هزار تن سلاح و تجهیزات نظامی و ۲٫۸ میلیارد دلار خرید نظامی از ایالات متحده بود. پاسخ ایالات متحده از آغاز بحران سریع و رسمی بود و حمایت گسترده‌ای از اسرائیل ارائه داد (Youm7, Dec26, 2023). این حمایت شامل دیدارهای سطح بالا از جمله رئیس‌جمهور بایدن، وزیرای خارجه و دفاع، روسای ستاد و واحدهای دریایی، همراه با کمک‌های نظامی و فنی بی‌سابقه بود. هدف ایالات متحده، بازگرداندن ثبات منطقه‌ای و حفظ توانمندی‌های خود در بحبوحه رقابت با چین و درگیری با روسیه بود و مستلزم تقویت چهره و دکتترین رزمی ارتش اسرائیل شد.

کمک‌های ایالات متحده آمریکا به اسرائیل

قانون	تأمین مالی نظامی خارجی	دفاع موشکی	دفاع موشکی	سایر موارد
قانون 118-50 P.L. ، بخش A قانون کمک‌های اضافی امنیت اسرائیل، ۲۰۲۴	۳۰۵ میلیارد دلار	۴ میلیارد دلار	۱۲ میلیارد دلار	ندارد
قانون 118-47 P.L. ، قانون تخصیص بودجه ترکیبی ۲۰۲۴	۳۰۳ میلیارد دلار	۵ میلیارد دلار	ندارد	۹۵٫۵۰ میلیون دلار
قانون 118-42 P.L. ، قانون تخصیص بودجه ترکیبی ۲۰۲۴	ندارد	ندارد	ندارد	۱۳ میلیون دلار
جمع کل	۶۰۸ میلیارد دلار	۴۰۵ میلیارد دلار	۱۲ میلیارد دلار	۱۰۸٫۵۰ میلیون دلار

منبع: Congress.gov

پیوند استراتژیک ایالات متحده و اسرائیل ناشی از هم‌پوشانی عوامل نظامی، امنیتی، ژئوپلیتیکی، فرهنگی و اقتصادی است که به شکل‌گیری اتحاد ساختاری منجر شده است. این اتحاد بر پایه محاسبات امنیت ملی، نقش اسرائیل در سامانه‌های اطلاعاتی و امنیتی منطقه‌ای و موقعیت ویژه آن در معماری امنیتی آمریکا در خاورمیانه استوار است. همچنین، عوامل فرهنگی مانند روایت دموکراسی لیبرال، حقوق مدنی، انسجام ایدئولوژیک-مذهبی و نقش نهادهای لابی‌ها و پیوندهای اقتصادی، بنیادهای این اتحاد را تقویت می‌کند (Rossinow, Nov 29, 2023).

بازگشت دونالد ترامپ به ریاست جمهوری در ۲۰۲۵ نقطه عطفی در روابط ایالات متحده و اسرائیل محسوب می‌شود. پیوند مستحکم دو کشور که بر منافع ژئوپلیتیکی، هم‌پوشانی ایدئولوژیک و تعاملات امنیتی استوار است، در دوره دوم ترامپ وارد مرحله‌ای تازه شد. وی با تداوم سیاست‌های یک‌جانبه‌گرایانه، بر تقویت اتحاد استراتژیک با اسرائیل تأکید کرده و آن را بخشی جدایی‌ناپذیر از سیاست خاورمیانه‌ای آمریکا بازسازی کرده است (OCHA, 2023). در فوریه ۲۰۲۵، ترامپ طرحی برای کنترل نوار غزه و تبدیل آن به منطقه‌ای اقتصادی-توریستی موسوم به «ریویرا خاورمیانه» ارائه کرد که شامل تخلیه جمعیت فلسطینی و پاک‌سازی منطقه بود. این پیشنهاد با واکنش‌های شدید بین‌المللی مواجه شد و دبیرکل سازمان ملل آن را مصداق «پاک‌سازی قومی» دانست. با وجود مخالفت جهانی، دولت ترامپ و نخست‌وزیر اسرائیل از آن حمایت کردند، در حالی که کشورهای عربی و نهادهای حقوق بشری با آن مخالفت کردند و تنش‌های دیپلماتیک و شکاف‌های داخلی در آمریکا را تشدید نمود (Carlo, 2024).

در دوره دوم ترامپ، سیاست خارجی ایالات متحده بر تقویت اتحاد راهبردی با اسرائیل متمرکز بود، اما با چالش‌های داخلی و بین‌المللی مواجه شد. تضاد میان اولویت‌های کاخ سفید و خواست‌های جامعه مدنی، همراه با واکنش نهادهای بین‌المللی، تصویری پیچیده از رویکرد آمریکا در بحران فلسطین-اسرائیل ایجاد کرد. در پاسخ به تشدید بحران انسانی در غزه، واشنگتن تلاش کرد با ارسال کمک‌های بشردوستانه و مدیریت خروج غیرنظامیان، تعادلی میان اتحاد با اسرائیل و فشارهای جهانی برقرار کند (RT, 2024). تحلیل گفتمان آمریکا در بحران غزه نشان می‌دهد دو گفتمان درونی وجود دارد: گفتمان مسلط حول «حق دفاع مشروع اسرائیل» با تأکید بر همپیمانی استراتژیک و منافع امنیتی، و گفتمان فرعی متمرکز بر «انتقاد از تلفات غیرنظامیان» که هنوز ضعیف است. در کنگره، منتقدان با برجسب «ضد جنگ» مواجه شده و فضای سیاسی محدود شده است. گسترش درگیری و ظهور مفاهیم جدید مانند «هزینه‌های مالی» و «تقویت بازیگران غیردولتی»، امکان بازمفصل‌بندی و تغییر موازنه گفتمانی را ایجاد کرده و نشان می‌دهد که میدان گفتمانی آمریکا از ثبات هرژمونیک به بحران گفتمانی در حال گذار است، اگرچه هنوز هرژمونی جدید تثبیت نشده است (ACRPS, 2023).

در سطح منطقه‌ای، تهدیدات امنیت دریایی و حملات به ناوهای آمریکایی نشان می‌دهد که اوضاع می‌تواند با کاهش هماهنگی واشنگتن-تل‌آویو یا اقدامات غیرمنتظره بازیگران غیردولتی به سرعت تشدید شود. با وجود اظهارات مقامات آمریکایی درباره «اقتدار فلسطینی مؤثر»، مواضع رسمی همچنان در چارچوب محاسبات راهبردی و سیاست داخلی شکل می‌گیرد. این گفتمان دوگانه، بازتاب بن‌بست سیاست‌گذاری آمریکا در بحران فلسطین-اسرائیل است. سیاست‌های بریتانیا نیز عمدتاً همسو با ایالات متحده بوده است (RT, 2024). بریتانیا از طرح آمریکا برای برقراری آتش‌بس‌های انسانی به منظور تسهیل کمک‌های بشردوستانه و آزادی گروگان‌ها حمایت کرد. این جنگ باعث ایجاد دو قطبی اجتماعی قابل توجه شد و در لندن تظاهرات هفتگی گسترده‌ای با محوریت آتش‌بس و همبستگی با فلسطینیان برگزار شد که از بزرگ‌ترین تجمعات مردمی معاصر در بریتانیا و اروپا بود (ACRPS, 2024). این تظاهرات پیامد های سیاسی مهمی نیز داشت؛ از جمله برکناری وزیر کشور بریتانیا، سوئلا براورمن، که به دلیل انتقاد از پلیس به خاطر عدم برخورد شدید تر با معترضان و توصیف این تجمعات به عنوان بروز «نفرت»، تحت فشار قرار گرفت. با وجود فشار های داخلی و اعتراضات گسترده، مواضع رسمی دولت بریتانیا تغییر نکرد و همچنان از سیاست‌های حمایت از اسرائیل و همکاری نزدیک با ایالات متحده دفاع نمود (RT(2023).

۷. موضع اروپا و تحول آن:

در اروپا، مواضع اولیه عمدتاً همسو با ایالات متحده بود، هرچند پس از وقایع ۷ اکتبر، تأکید بر رعایت قوانین بین‌المللی بشردوستانه افزایش یافت. عادل عطیه هشدار داد که اسرائیل این هماهنگی را تأیید ضمنی اقدامات خود تلقی می‌کند. جوزپ بورل نیز به چالش استانداردهای دوگانه اتحادیه اروپا در مدیریت بحران‌های اوکراین و فلسطین اشاره کرد (Gordon, Oliva, Dec 11, 2023). اخیراً اتحادیه اروپا بر تسهیل کمک‌های بشر دوستانه به نوار غزه از طریق گذرگاه‌های امن تمرکز کرده و در بحث‌های مربوط به آینده این منطقه پس از جنگ مشارکت فعال داشته است. همچنین، این نهاد شهرک‌سازی و خشونت‌های شهرک‌نشینان در کرانه باختری را محکوم کرده و سیاست خود را در چارچوب تحولات خاورمیانه تنظیم نموده است (France 24, 2024).

بورل اصول راهنمایی را که سیاست اتحادیه اروپا را شکل می‌دهند، چنین تبیین کرد:

الف؛ رد هرگونه آوارگی اجباری فلسطینی‌ها،

ب؛ مخالفت با الحاق سرزمین‌های نوار غزه توسط اسرائیل،

ج؛ امتناع قاطعانه از تلاش‌های جدا سازی نوار غزه از آرمان‌های ملی فلسطین (Borrell, 2024).

مواضع اتحادیه اروپا عمدتاً با ایالات متحده همسو است، اما از اقتدار موقت فلسطین در غزه و چشم‌انداز راه‌حل سیاسی مبتنی بر مشارکت کشورهای عربی و اتحادیه اروپا حمایت می‌کند. بورل تأکید کرده که «بدون تشکیل کشور فلسطین، صلح و امنیت اسرائیل تحقق نخواهد یافت». با این حال،

اختلافات داخلی و ساختار پیچیده تصمیم‌گیری مانع از تدوین سیاست واحد شده و اقدامات اروپا بیشتر محدود به اصول کلی و کمک‌های اقتصادی اضطراری، از جمله برنامه ۱۱۸ میلیون دلاری، باقی مانده است (Wafa, 2024). در سطح ملی، کشورهای اروپایی مواضع متنوعی داشته‌اند. بلژیک، به عنوان رئیس دوره‌ای اتحادیه اروپا، خواستار ممنوعیت ورود گروه‌های افراطی اسرائیلی و محکومیت مجازات دسته‌جمعی در غزه شده و حمایت خود را از تحقیقات دادگاه کیفری بین‌المللی اعلام کرده است (Arabi TV, Dec 22, 2023). از سوی دیگر، اسپانیا، که ریاست دوره‌ای آینده اتحادیه اروپا را بر عهده خواهد داشت، موضع متفاوتی دارد؛ نخست وزیر پدرو سانچز^۷ قصد به رسمیت شناختن کشور فلسطین را اعلام کرده و خواستار آتش بس فوری و محکومیت کشتار فلسطینی‌ها شده است. علاوه بر این، ایون بلارا^۸، وزیر سابق حقوق اجتماعی، اتحادیه اروپا را به استفاده از استاندارد های دوگانه متهم کرده و خواستار تحریم های سخت‌گیرانه علیه اسرائیل به دلیل «پاک‌سازی قومی» برنامه‌ریزی شده، شده است. این مواضع در فضای عمومی اسپانیا بازتاب داشته و اعتراضات گسترده‌ای علیه حملات اسرائیل برگزار شده است. با وجود تفاوت های داخلی در پارلمان، موضع اسپانیا نمایانگر تعهدی جدی به حل و فصل وضعیت پیچیده منطقه‌ای است (Al-Awsat, Oct 9, 2023).

۸. افکار عمومی در ایالات متحده و اروپا:

در سطح افکار عمومی ایالات متحده و اروپا، جنگ جاری موجی از همبستگی مردمی ایجاد کرده است. در آمریکا، صدها تظاهرات برای فشار بر تصمیم‌گیرندگان جهت توقف حمایت مالی و نظامی از اسرائیل و اتخاذ موضع متعادل‌تر با توجه به حقوق فلسطینیان برگزار شده است (Al-Jazeera, Oct 8, 2023). این تظاهرات توسط مجموعه‌ای از نهادها و سازمان‌های حامی فلسطین، از جمله «دانشجویان برای عدالت در فلسطین» (SJP)، «جنبش جوانان فلسطین» (PYM)، «شبکه جامعه فلسطینی ایالات متحده» (USPCN)، «صدای یهودی برای صلح» (JVP)، «جنبش اکنون» (INN)، «حزب سوسیالیسم و آزادی» (PSL)، «ائتلاف بازگشت»، «کمپین ایالات متحده برای حقوق فلسطین» (USCPR)، «مریلند ۲ فلسطین» و «در طول زندگی ما» (WOL) «سازمان‌دهی و هماهنگی» شده‌اند. همکاری این سازمان‌ها منجر به برگزاری تظاهرات گسترده و تأثیرگذاری شده است که نمونه بارز آن، تجمع ۴ نوامبر است که به عنوان بزرگ‌ترین نمایش حمایت از آرمان فلسطین در تاریخ معاصر ایالات متحده شناخته می‌شود. علاوه بر این، ایستگاه‌های قطار نیویورک و شیکاگو شاهد تظاهراتی بودند که جریان حمل و نقل را مختل کردند. همچنین تجمعاتی مقابل مقر حزب دموکرات و کنگره برگزار شد که با هدف جلوگیری از ارسال محموله‌های تسلیحاتی از بندر اوکلند کالیفرنیا به اسرائیل

⁷ Pedro Sánchez

⁸ Ione Bellara

صورت گرفت (MEM, Oct 15, 2023). در اروپا، جنبش تحریم، بایکوت و تحریم اسرائیل (BDS) نقش مهمی در تقویت همبستگی با فلسطین ایفا می کند، به ویژه در بریتانیا که گروه هایی مانند «کمپین همبستگی فلسطین» (PSC) که از سال ۱۹۸۲ فعال است، حضور فعالی دارند. این سازمان عضو «هماهنگی اروپایی کمیته ها و انجمن ها برای فلسطین» (ECCP) است که به عنوان شبکه ای هماهنگ کننده در سطح قاره اروپا فعالیت می کند و متشکل از ۴۳ عضو از ۱۸ کشور مختلف اروپایی است (Lons, 2023).

سازمان های وابسته به ECCP، در هفته های اخیر، میلیون ها نفر را در تظاهرات گسترده شرکت داده و در پایان هر هفته خواستار فشار بر اسرائیل برای توقف کامل جنگ، تحریم ها، محاکمه به اتهام جنایات جنگی و ممنوعیت صادرات سلاح به این کشور شده اند (PBS, Nov 16, 2023). با وجود این همبستگی گسترده، ساختار حمایت از آرمان فلسطین در هر دو حوزه ایالات متحده و اروپا با بحران های ساختاری و عملکردی متعددی مواجه است که مانع از شکل گیری همبستگی پایدار و راهبردی می شود (Al-Jazeera, Nov 4, 2023).

۹. واکنش های جهان اسلام به جنگ غزه

بر اساس نظریه لاکلاو و موفه، بحران غزه یک «عرصه گفتمانی» است که در آن روایت های رقیب برای هژمونیک کردن معنا در حال رقابت اند. یک گفتمان، بحران را حول «امت اسلامی»، «عدالت خواهی» و «مقاومت» مفصل بندی می کند و مرز هویتی «خود» و «دیگری» را مشخص می سازد، در حالی که گفتمان دیگر بر «منافع ملی»، «ثبات منطقه ای» و «عملگرایی» تأکید دارد و «دیگری» را به عنوان بازیگری در صحنه منطقه ای و بین المللی تعریف می کند. این تحلیل به تقابل های هویتی و ژئوپلیتیکی این گفتمان ها در مواضع کشورهای اسلامی می پردازد.

۱.۹. مصر: موضع مصر نسبت به حملات اسرائیل به غزه چندوجهی است. بر اساس اعلام رئیس جمهور السیسی در ۲۱ اکتبر، این موضع شامل سه هدف اصلی است: تلاش های دیپلماتیک برای آتش بس، ارسال کمک های بشردوستانه و پیگیری آزادی اسرا (Rabaia, Jan 2024). مصر به صراحت اعلام کرده است که کوچاندن اجباری فلسطینیان و انتقال آنان به کشورهای ثالث پذیرفتنی نیست و بازسازی غزه باید بدون خروج هیچ فلسطینی از سرزمین خود انجام شود (International Crisis Group, Nov, 2023).

۲.۹. اردن: حملات اسرائیل به غزه باعث خشم گسترده اردنی ها شده و هزاران نفر در اعتراض به کشتار فلسطینیان در خیابان ها تجمع کرده اند. بسیاری برای اولین بار در چنین اعتراضاتی شرکت کرده و با انتقاد از حمایت غرب از اسرائیل، نابرابری در بازنمایی رسانه ای فلسطینیان را برجسته می کنند (Matar, Feb, 2025).

۳.۹. لبنان: لبنان در جنگ غزه موضع حمایت از فلسطینیان اتخاذ کرد و حزب الله با شلیک موشک به شمال اسرائیل و فشار بر مرزهای جنوبی در کنار حماس فعال شد. درگیری ها در مزارع شبعاء و عملیات فرامیزی باعث تلفات دو طرف شد و در اواخر ۲۰۲۴، اسرائیل رهبر حزب الله، سید حسن نصرالله، را هدف حمله قرار داد و عملیات زمینی علیه این گروه را در جنوب لبنان آغاز کرد (International Crisis Group, Nov, 2023).

۴.۹. حوثی های یمن: حوثی های یمن (انصارالله) در جنگ غزه موضع حمایتی قوی از فلسطینیان اتخاذ کرده و بخشی از محور مقاومت به رهبری ایران هستند. بیانیه ها و اقدامات آن ها حول مفاهیمی مانند «حمایت از فلسطین»، «مقابله با اسرائیل» و «تضاد با ارزش های غربی» شکل گرفته و مرز هویتی میان خود و «دیگری» ترسیم می شود. براساس گفته های منابع رسمی، رهبران حوثی با محکوم کردن حملات اسرائیل، از مردم فلسطین حمایت کرده و به صورت عملی با شلیک موشک و پهپاد به اهداف اسرائیلی و متحدان آن مشارکت دارند، از جمله حملات به کشتی های تجاری در تنگه باب المندب و دریای سرخ از نوامبر ۲۰۲۳. این حملات بخشی از تاکتیک فشار چند جبهه ای توسط جنبش های همسو با ایران در سراسر منطقه (مانند حزب الله و مقاومت اسلامی در عراق) است تا جامعه بین المللی را وادار کند که اسرائیل را به اعلام آتش بس در غزه وادار کند. با انجام این کار، حوثی ها قصد دارند به عنوان عضوی تعیین کننده در «محور مقاومت» دیده شوند، نه یک گروه جنگنده در میان بسیاری از یمن (Dacey, Bianco, Lovatt, Mar 2024). علاوه بر این، حوثی ها از طریق رسانه های خود و در سخنرانی ها، حمایت های مردمی را از فلسطین تقویت کرده و تلاش کرده اند تا توجه جامعه بین المللی را به بحران غزه جلب کنند (Matar, Feb, 2025).

۵.۹. ایران: ایران به عنوان یکی از بازیگران مهم منطقه ای، همواره حمایت خود از مردم فلسطین و گروه های مقاومت علیه اسرائیل را حفظ کرده است. این کشور از زمان شکل گیری حزب الله لبنان و حماس، روابط و همکاری های مستمری با آن ها داشته و خود را حامی اصلی فلسطینیان در برابر اقدامات اسرائیل معرفی می کند. با وجود حمایت طولانی مدت ایران از حماس، این کشور نسبت به پیامدهای منطقه ای حملات گسترده اسرائیل در غزه هشدار داده و رهبر انقلاب اسلامی ایران در اول اکتبر ۲۰۲۴ تأکید کرده اند که «جهان اسلام موظف به حمایت از فلسطینیان است و ان شاء الله از آن ها حمایت خواهد شد» (Khamenei, IR, Oct, 2023).

۶.۹. عراق: از ۷ اکتبر، شبه نظامیان عراقی تحت حمایت ایران بیش از ۱۷۰ حمله به پایگاه های آمریکایی در عراق و سوریه انجام داده اند. این گروه ها که عضو محور مقاومت هستند، علیه حضور آمریکا در منطقه و در حمایت از فلسطین فعالیت می کنند. با توجه به درگیری غزه و تقویت موقعیت سیاسی شبه نظامیان، احتمال ادامه حملات حتی در صورت اجرای آتش بس دائمی در غزه وجود دارد و فشار داخلی بر دولت عراق برای کاهش حضور آمریکا افزایش یافته است (Rudolf, Dec, 2024).

۷.۹. ترکیه: پس از حملات ۷ اکتبر ۲۰۲۳ حماس و پاسخ نظامی اسرائیل به غزه، ترکیه به طور فعال در عرصه دیپلماتیک وارد شد. این کشور که پیشینه حمایت از حقوق فلسطینی ها و نقد سیاست های اسرائیل را دارد، مواضع خود را علیه حملات اسرائیل اعلام کرد و رئیس جمهور اردوغان در ۲۶ اکتبر سخنرانی نمود: «حملات اسرائیل به غزه مدت هاست که از حد دفاع از خود فراتر رفته و به ظلم آشکار، کشتار و بربریت تبدیل شده است» (International Crisis Gourp, Nov, 2023).

۸.۹. قطر: قطر در بحران غزه نقش فعال داشته و پس از حملات ۷ اکتبر حماس، از فلسطینی ها و حق دفاع آن ها حمایت کرد. این کشور با روابط نزدیک با گروه های فلسطینی و جایگاه دیپلماتیک خود، به عنوان میانجی وارد مذاکرات صلح شد و با ارائه کمک های مالی و انسانی، آتش بس های موقت و توقف درگیری ها را تسهیل کرد. قطر همچنین خواستار پایان فوری حملات اسرائیل و رعایت قواعد حقوق بشردوستانه شد (Cengiz, Battaloglu, Qawasmi, Nov, 2024). قطر به عنوان حامی حقوق فلسطینی ها، در مجامع بین المللی خواستار آتش بس فوری و کمک های انسانی به غزه شد و به طور فعال از پروژه های بشردوستانه حمایت مالی می کند تا فشار اقتصادی بر ساکنان کاهش یابد.

۹.۹. پاکستان: پاکستان به عنوان یکی از کشورهای جهان اسلام، حملات اسرائیل به غزه را شدیداً محکوم کرد و از حق دفاع فلسطینی ها حمایت نمود، اسرائیل را به نقض حقوق بشر و قوانین بین المللی متهم و اقدامات آن را تجاوز و نسل کشی توصیف کرد. بیانیه رسمی این کشور: «پاکستان تجاوز نظامی اسرائیل به شهر رفح در غزه و ویرانی و کشتار مردم فلسطین را نسل کشی آشکار خوانده و آن را محکوم می کند» (Ministry of Foreign Affairs PK, 2024). پاکستان در مجامع بین المللی و سازمان ملل متحد بار ها از اقداماتی برای توقف فوری حملات و اعمال فشار بر اسرائیل برای پایان دادن به خشونت ها خواستار شد.

۱۰.۹. افغانستان: امارت اسلامی افغانستان نیز به طور قوی به حملات نظامی اسرائیل به غزه واکنش نشان داد و آن را به شدت محکوم کرد. امارت اسلامی افغانستان در بیانیه رسمی خود بر حق مقاومت فلسطینی ها تأکید کرده است:

« با تأسف آگاه می شویم که موج تازه ی ظلم صهیونیستان و غاصبان اسرائیلی بر مسلمانان مظلوم فلسطینی آغاز شده است. خانه های مردم در مناطق فلسطین به زور غصب می شود و نماز گذاران در مسجد اقصی و مسجد صخره از سوی عساکر ظالم اسرائیلی مورد شلیک و حملات قرار گرفته اند. امارت اسلامی این ظلم و وحشت را به شدید ترین الفاظ تقبیح می کند» (الاماره دری، ۸، ۲۰۲۱).

۱۱.۹. عربستان سعودی: عربستان سعودی پس از عملیات حماس در ۷ اکتبر، اقدامات اسرائیل در غزه را علناً انتقاد کرد و ضمن حمایت انسانی و مالی از فلسطینیان، فشار سیاسی از طریق نهادهای بین المللی اعمال نمود. این کشور بر وحدت مسلمانان و گسترش حمایت های عربی و اسلامی تأکید داشته و میزبان سه نشست فوق العاده عربی-اسلامی برای پایان دادن به جنگ بود. عربستان از محکومیت

عملیات حماس خودداری کرده و همچنان بر راه حل دو دولتی پایبند است (The Arab Center for Research and Policy Studies, May, 2024).

۱۲.۹. اندونزی: اندونزی، به عنوان بزرگ‌ترین کشور مسلمان جهان، همواره از مردم فلسطین حمایت کرده و علاوه بر اقدامات سیاسی، در سطح بین‌المللی نیز از حقوق آنان دفاع نموده است. رئیس‌جمهور جوکو ویدودو حملات اسرائیل به غزه را محکوم کرده و بر حمایت کشورش از فلسطینیان تأکید کرده است:

«اندونزی ساکت نخواهد ماند تا زمانی که تلفات غیرنظامیان همچنان به شمار می‌روند و شاهد بی‌عدالتی‌های جاری علیه مردم فلسطین هستند. اندونزی همراه با سازمان همکاری اسلامی پیامی قوی به جهان ارسال می‌کند که از تشدید درگیری جلوگیری کند، خشونت را متوقف کند، بر مسائل انسانی متمرکز شود و ریشه مشکلات یعنی الحاق فلسطین توسط اسرائیل را حل کند» (Cabinet Secretariat of the Republic of Indonesia, Oct, 2023).

۱۰. پیشنهادات برای تحقیقات آینده

۱- تحلیل نقش رسانه‌های اجتماعی و دیپلماسی عمومی در تغییر مواضع دولت‌ها نسبت به بحران‌های مشابه؛

۲- مطالعه تطبیقی مواضع کشورهای اسلامی در قبال بحران‌های مختلف (مانند غزه، یمن، سوریه) برای شناسایی الگوهای رفتاری پایدار؛

۳- بررسی تأثیر بحران غزه بر روند عادی‌سازی روابط اعراب و اسرائیل و آینده طرح‌های صلح منطقه‌ای؛

۴- تحلیل نقش بازیگران غیردولتی (مانند حزب الله، حوثی‌ها) در تغییر معادلات امنیتی خاورمیانه پس از بحران غزه.

۱۱. مناقشه

یافته‌های تحقیق مبتنی بر چارچوب لاکلائو و موفه نشان می‌دهد بحران غزه باعث بازمفصل‌بندی در میدان گفتمانی سیاست بین‌الملل شده است. در بازیگران غربی، گفتمان پیشین «حمایت قاطع از اسرائیل» با دال‌های جدیدی مانند «آتش‌بس بشردوستانه» و «حمایت از غیرنظامیان» مواجه شده است. در جهان اسلام، هرچند دال مشترک «حمایت از فلسطین» وجود دارد، اما این دال در زنجیره‌های متفاوت «مقاومت»، «میانجی‌گری»، «عملگرایی» و «منافع ملی» مفصل‌بندی شده و مانع شکل‌گیری یک گفتمان هژمونیک واحد شده است.

رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی با بازنمایی رنج غیرنظامیان، به عرصه‌ای برای تقابل گفتمان‌ها و فشار بر گفتمان مسلط تبدیل شده‌اند. سرعت گردش دال‌ها و شدت تقابل گفتمان‌ها در فضای مجازی

بی سابقه بوده و میدان گفتمانی را از ثبات خارج کرده است. این وضعیت نشان می دهد بحران غزه نه تنها سیاسی-امنیتی، بلکه یک بحران گفتمانی است که مفصل بندی های پیشین را به چالش کشیده و مفصل بندی های جدید در حال شکل گیری است.

با این حال، تغییر مواضع رسمی الزاماً به تغییر بنیادین در نظم منطقه ای منجر نمی شود، زیرا نبود چارچوب همکاری پایدار میان کشور های اسلامی و شکاف های موجود با بازیگران بین المللی مانع از تحولات ساختاری جدی است. این یافته ها با دیدگاه های موجود درباره روند تدریجی و چندجانبه تغییرات ژئوپلیتیک هم سو است.

۱۲. نتیجه گیری

تحولات اخیر بحران غزه نشان می دهد که این بحران نه تنها ابعاد انسانی و امنیتی گسترده ای دارد، بلکه گفتمان های سیاسی و دیپلماتیک را نیز بازتعریف کرده است. در آغاز، بسیاری از قدرت های غربی، به ویژه ایالات متحده و برخی کشورهای اروپایی، حمایت بدون قید و شرط از اسرائیل داشتند، اما با افزایش تلفات غیرنظامیان و فشار افکار عمومی، برخی دولت ها به تعدیل مواضع و درخواست آتش بس و کمک بشردوستانه روی آوردند.

در جهان اسلام نیز واکنش ها یکنواخت نبود؛ برخی کشورها رویکرد محافظه کارانه و میانجی گرانه داشتند و برخی دیگر، مانند ایران، حزب الله و حوثی ها، حمایت صریح و تقابلی از مقاومت فلسطین را دنبال کردند. رسانه ها و شبکه های اجتماعی با برجسته سازی ابعاد انسانی درگیری، به تغییر افکار عمومی و فشار بر دولت ها کمک کردند و بر پیامدهای ژئوپلیتیکی بحران تأثیر گذاشتند. این تحولات موجب نزدیکی برخی کشورهای اسلامی و تقویت همکاری های دیپلماتیک شد، اما شکاف های موجود مانع شکل گیری جبهه واحد شد. همچنین، بازیگران فرا منطقه ای فعال تر شده و رقابت و همکاری های متقاطع در خاورمیانه شدت گرفته است. در نهایت، بحران غزه به صحنه ای برای بازتعریف گفتمان های سیاسی، آزمون سیاست خارجی کشورها و تغییر معادلات قدرت در منطقه تبدیل شده و فهم دقیق آن نیازمند توجه هم زمان به ابعاد انسانی، رسانه ای، سیاسی و ژئوپلیتیکی است.

۱۳. مأخذ

الاماره دری (۸، ۲۰۲۱). اعلامیه امارت اسلامی در مورد ظلم و تجاوز بر مسلمانان فلسطین از سوی اسرائیل، قابل دسترس از: <https://www.alemarahdari.af/announcement>
هوارث، دیوید (۱۳۷۷). نظریه گفتمان، فصلنامه علوم سیاسی، ترجمه سیدعلی اصغر سلطانی، شماره دوم، ص ۱۵۶-۱۸۲.

18- Echoes&Reflections(2017).a Brief History of Israel,Contemporary anti-Semitism,avalibe at:

Across the Middle East, Day Month Year, available at: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/east-mediterranean-mena/israel/palestine/gaza-war-reverberates-across>.

Al-Awsat (Oct 9, 2023). The European Union freezes \$728 million in aid to the Palestinians following the "Hamas" attack. Al-Sharq, available at: <https://cutt.us/Ktfpy>.

Albadarin, Emile (2013). The Palestinian Political Discourse Between Exile and Occupation, University of Exeter, available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/20251130.pdf>

Al-Jazeera News (Oct 22, 2023). Lack of International Consensus at the Cairo Peace Summit... Does Egypt Have Other Options?, available at: <https://cutt.us/GEyOp>.

Al-Jazeera News (Nov 11, 2023). The Arab-Islamic Summit condemns Israeli crimes and calls for halting weapons exports to it, available at: <https://cutt.us/okJuL>.

Al-Jazeera (2024). Resignation of a U.S. official in protest against supporting Israel, available at: <https://rb.gy/jjm26k>.

Al-Jazeera (Nov 4, 2023). Protest at the American port of Oakland to obstruct a ship suspected of transporting weapons to Israel., available at: <https://cutt.us/DjXXW>.

Arab Center for Research and Policy Studies (ACRPS). (2023). The U.S. Position on the Israeli Aggression on Gaza: Background of the Shift in Biden Administration's Policy and Its Limits (Position Assessment), available at: <https://www.dohainstitute.org/ar/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/changes-in-us-position-on-gaza.pdf>.

Arab Center for Research and Policy Studies (ACRPS). (2024). The U.S. Position on the Israeli Aggression on Gaza: Background of the Shift in Biden Administration's Policy and Its Limits (Position Assessment), available at: <https://www.dohainstitute.org/ar/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/changes-in-us-position-on-gaza.pdf>.

Arabi TV (Dec 22, 2023). With a value of 118 million euros, the European Union approves an aid plan for the Palestinian Authority, available at: <https://cutt.us/oBs9o>.

Borrell, Joseph (2024). What the EU stands for on Gaza and the Israeli-Palestinian conflict, available at: https://www.eeas.europa.eu/eeas/what-eu-stands-gaza-and-israeli-palestinian-conflict_en.

Cabinet Secretariat of the Republic of Indonesia (Oct, 2023). Indonesia Condemns Attacks in Gaza, Office of Assistant to Deputy Cabinet

Secretary for State Documents & Translation, available at: <https://setkab.go.id/en/indonesia-condemns-attacks-in-gaza/>.

Carlo, Monte(2024).Two opinion polls on Gaza... 68% of Americans support a ceasefire, while 28% of Israelis want to annex the West Bank and the Gaza Strip, available at: <https://rb.gy/ggvxk3>.

Cengiz,Written,Battaloglu,Nesibe H,Qawasmi,Farah AI (Nov,2024).Gulf States and Israels War on Gaza:Variation in Responses and Policies,The Studies Center at the College of Arts and Sciences,Qatar University press.

Dabirimehr,Amir,Fatmi,Malihe(2014).Laclau and Mouffes Theory Of Discourse,Journal Novel Applied Sciences, Vol 3 (11),p 1283-1287.

Dacey,Julien B.Bianco,Cinzia.Lovatt,Hugh (Mar 2024).The Gaza Crisis:Mapping The Middle Easts Shifting Battle Lines,European Council On Foreign Relations,Special,available at: <https://ecfr.eu/special/the-gaza-crisis-mapping-the-middle-east-shifting-battle-lines/>.

France 24 website(28 Oct,2023).Israel likens Hamas to “ISIS” as part of a broad international campaign to condemn the movement, available at: <https://cutt.us/9dBYO>.

France 24(2024).Dialogue with Ambassador Adel Atiya,available at: <https://www.youtube.com/watch?v=LLJxLR9eWtY>.

Gordon,Anna, Oliva, Anna Cleary(12 Dec,2023). Here’s What to Know About The U.K.’s Defeated Gaza Ceasefire Vote in the House of Commons, Time,available at: <https://time.com/6335408/uk-government-house-of-commons-gaza-ceasefire-vote/>.

https://echoesandreflections.org/wp-content/uploads/2017/07/011-02-07_StudentHandout_ABriefHistoryofIsrael.pdf.

International Crisis Group (Nov,2023). The Gaza War Reverberates

Khamenei.IR(Oct,2023).Big Step Toward the Salvation,10.Oct,2023,available at: <http://english.khamenei.ir/news/10209/Big-step-toward-the-salvation>.

Lons,Camille(2023). Torn apart: How the Israel-Hamas war is dividing French society, available at:<https://ecfr.eu/article/torn-apart-how-the-israel-hamas-war-is-dividing-french-society/>.

Matar,Dina (Feb,2025). Habitual media: interrogating Western legacy media’s complicity in the epistemic ‘war’ against Palestinians,Third World Quarterly,available at: <https://doi.org/10.1080/01436597.2025.2462787>.

MEM(Oct 15,2023). Spain PM announces commitment to recognize Palestine statehood,available at:

<https://www.middleeastmonitor.com/20231115-spain-pm-announces-commitment-to-recognise-palestine-statehood/>.

Ministry of Foreign Affairs (2024). Pakistan Condemns Israel's Military Aggression against Rafah City in Gaza, Ministry of Foreign Affairs Government of Pakistan, available at: <https://mofa.gov.pk/press-releases/pakistan-condemns-israels-military-aggression-against-rafah-city-in-gaza>.

OCHA (2023). Informal session of the General Assembly on the humanitarian situation in the Gaza Strip, available at: <https://www.ochaopt.org/ar/content/informal-plenary-meeting-general-assembly-humanitarian-situation-gaza-strip>.

PBS (Nov 16, 2023). Who are the Palestinian and Jewish-led groups leading the protests against Israel's action in Gaza?, available at: <https://cutt.us/3O0HM>.

Rabaia, Ibrahim s (Jan 2024). The War on Gaza: An Analysis of Regional and International Positions and their Transformations Reform, A Series of Analytical Papers, The Palestinian Association for Empowerment and Local Development, Birzeit University.

Rossinow, Doug (29 Nov, 2023). Joe Biden Turning Out to Be America's Most Pro-Israel President Ever, Time, available at: <https://time.com/6340511/biden-israel-history/>.

RT (2023). The Houthis announce the detention of an Israeli ship, and Tel Aviv considers it a serious incident, available at: <https://cutt.us/agrYT>.

RT (2024). More than 100 employees in the U.S. Congress urge the Biden administration to stop the war, available at: <https://rb.gy/nncn0c>.

RT (2024). Pre-Expulsion... The U.S. House of Representatives sanctions Rashida Tlaib, available at: <https://rb.gy/6pthe4>.

Rudolf, Inna (Dec 2024). The War On Gaza and Iraqs Resisrance State, Mediterranean Politics, available at: <https://doi.org/10.1080/13629395.2024.2439695>.

Shamir, Eitan (2024 Oct). Not an End State But a Long Game: Israel Strategic Goals in the Iron swords war, BESA center Perspectives Paper No. 2, 314, October 14 2024).

The Arab Center for Research and Policy Studies (May, 2024). Determinants of Saudi Arabia's Response to the Gaza War, Al-Dayeen, Qatar.

TRT Arabi (Nov 13, 2023). Between Ukraine and Gaza: What Causes the Western Double Standard in Approaching Wars?, available at: <https://cutt.us/gz7nA>.

WAFA(2024). In his opening remarks at the Eighth Regional Forum, Borrell stated: “There will be no peace or security for Israel without a Palestinian state”, Palestinian News Agency,available at: <https://wafa.ps/Pages/Details/85252..>

WAFA(Dec8, 2023).Delegate of the Ministerial Committee appointed by the Arab-Islamic Summit: The current priority is to achieve a ceasefire in Gaza, Palestinian News Agency,available at: <https://www.wafa.ps/Pages/Details/85995..>

WAFA(Nov11, 2023).The Arab-Islamic Summit condemns the aggression on the Gaza Strip and calls on the Security Council to make a binding decision enforcing its cessation. Palestinian News Agency,availibe at: <https://www.wafa.ps/Pages/Details/84195.>

Youm7(Dec26, 2023).Yedioth Ahronoth: America sent more than 10,000 tons of weapons to Israel since October 7,available at: <https://cutt.us/ghTtW.>

